

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

U - 39

2004

Դ Է Պ Ի Կ Ռ Ի Խ

9(47.925)

Ա-39

19 AUG 2011

24 JAN 2006

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

Դ Է Պ Ի Կ Ռ Ի Ի

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎՇՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ԷՋ)

Հրատարակութիւն

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

„ԴՐՕՇԱԿԻ“
ՏՊԱՐԱՆ

1904
ԺԸՆԵՎ

58/4

«Դէպի կոիւր» — փաստերի գիրք է: Հեղինակը այս էջերում չէ համընդհանուր իրեն իմաստասիրող կամ քննադատ, այլ սոսկ իրեն պատմագրող, որ չէ պաշարկում, չէ քարոզում, այլ պատմում է:

Սա միամենայ շրջանի անխարդախ պատմությունն է՝ փաստաթղթերի * վրայ հիմնած, նկարագրությունը այն խորունկ զգոհություն, որի յարուցանողը եղաւ ինքը միապետութիւնը՝ յունիսեան օրէնքով, և որը՝ օր օրի վրայ գոնաւորեց, խտացաւ ու մի քանի ամսայ ընթացքում ստեղծեց հեղեցու շուրջը յեղափոխական թանձր մթնոլորտ և նոյնիսկ կոիւ:

Նկեղեցու սէրը չէր, որ դրեց յեղափոխական ուժերին՝ նետել կոիւ մէջ, այլ ժողովրդական բռնաբարած իրաւունքը: Դեռ սրանից աւելի քան քառորդ դար առաջ հայկական լաւագոյն գրողները, յանուն մտքի ազատութեան, կոիւ յայտարարեցին կրօնական կաշկանդող գաղափարներին և դրանց ներկայացուցին — հեղեցուն, նրա հիմնական վերանորոգութիւնը պահանջելով, և ինքը միապետական կառավարութիւնն էր, որ մտասույն գրաքննութեան միջոցով՝ խափանեց այդ հոսանքը և ոչնչացրեց նրա կենդանարար ալիքները: Նա իրան յայտարարեց պաշտպան հեղեցու անձեռնմխելիութեան, հովանաւոր հայ կղերի: Այդ հովանին, սակայն, երկայն չտևեց: Հայահալած քաղաքականութեան հոման միջոցին, միապետութիւնը նպատակադարձար տեսաւ ցնցել հեղեցու հիմքը, որպէս զի նրա աւերակների տակ թաղւեն ու կորչեն ժողովրդական իրաւունքների մնացորդները: Բայց ստացւեց բոլորովին հակառակ արդիւնք: Այդ ցնցումը՝ ամբոխին սար-

* Պաշտօնական ղօղումները ձեռք են բերւած՝ վաստիք Պետերբուրգ ու Կ. Պօլսո, մասամբ էլ Կովկաս՝ Հ. Յ. Դ. կօմիտէների միջոցով:

ստիպահար անելու փոխարէն՝ ծառայեց իբրև ամենամը-
պաստաւոր միւթ՝ կրկնակի ուժով բորբոքելու յեղափո-
խական բոցը, որ ընդգրկեց բոլորովին չէզոք մի շրջան: Եւ
հալածական եկեղեցին, մինչև այն թշնամարար տրամա-
դրած, դարձաւ նոր և ազդու գէնք յեղափոխական պրո-
պագանդի համար:

Դա կարևոր վաստակ էր յեղափոխութեան համար: Բայց
կայ և մի այլ վաստակ: Ծանրագոյն վտանգի լուսէին՝ իր թե-
ւերի տակ առնելով եկեղեցին, սոնական կուրծք տալով նրա
պաշտպանութեան համար, աշխարհականութիւնը վերջ-
նականապէս կտորեց կղերի հմայքը, ակներև դարձրեց նրա
գոյութեան անկարևորութիւնը, նրա ծայրայեղ թուլութիւնը:
Մտքերի մի մեծ յեղաշրջումն է, այդ, կատարւած արեան
և գոհերի թանգ գնով: Եւ նշանակալից դէպքերից յետոյ՝
եկեղեցու տէրը այլ ևս հոգևորականութիւնը չէ, այլ ինքը
ժողովուրդը, գիտակից իր իրաւունքներին: Ահա մի փաստ,
արժանի յատուկ գնահատութեան:

Ապագայ պատմագրողին կը վայելէ որոշել այդ մեծ յե-
ղաշրջումը պատրաստողների արժանաւոր տեղը մեր յեղա-
փոխութեան պատմութեան մէջ: Բայց կայ մի բացառիկ
կէտ, որ որոշ է հէնց այժմ, — այն չնրա, համաժողովրդա-
կան յարգանքը, որին արժանի են՝ բոնաւորի գնդակներին
ճակատ, և սուրիներին կուրծք տուող անձնէրները:

Դուք, մահատակներ, որ ձեր արիւնքով աղօթարան-
ների մամուռապատ քարերը ներկեցիք և ձեր յօշոտած դիակ-
ները ապագայ կռուողների ոգևորութեան պատւանդանը
դարձրիք, դուք մնացիք անյայտ, անծանօթ, ենթակայ
մոռացութեան փոշուն: Ձեզանից շատերը գերեզման անգամ
չունեցան, խաղաղ մի անկիւն՝ բազմատանջ մարմիններին:

Թող այս գիրքը, նւերւած հայկական անհուն վշտերին,
լինի ձեր գերեզմանաքարը, պատմական համեստ
յուշարձան՝ ձեր մեծագործ անձնւիրութեան:

1904 ղեկաւ:

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԹԱԼԱՆԻ ՕՐԵՆՔԸ

Անսպասելի հեռագիր. — Նախագիծը միջխտրական կօմիտէի ժո-
ղովում. — Գաղտնի արձանագրութիւն. — Գօլիցին եւ Պլեկէ. —
Քնացնող մեկնաբանութիւններ. — Գողութեան օրէնքը. — Բար-
ժրագոյն հրաման:

1903 թւականն էր, յուլիս ամիսը:

Եւ ամառային մի առաւօտ, երբ կովկասեան հայու-
թիւնը՝ շոգի ու տօթի հետ միասին քաղաքական մըղ-
ձաւանջին ենթակայ՝ իր անցած ցաւ ու վշտերն էր որո-
ճում, պաշտօնական հեռագիրը Միապետութեան կենտ-
րոնից մի նոր գոյժ բերեց՝ այս խօսքերով արտայայտւած.

«Լոյս տեսաւ Բարձրագոյն հրաման՝ հայ լուսաւորչական
եկեղեցու կալածները գրաւելու մասին»:

Ասես՝ ուումը պայթեց: Այնքան խիստ էր ցնցումը
և անսպասելի: Անսպասելի մանաւանդ այն պատճառով,
որ համառուսական շարժումների այդ աղմկայոյղ օրերին,
երբ հրապարակի վրայ և ժողովասրահների մէջ «կորչե-
միապետութիւնը» աղաղակներն էին տիրում, հայ ժո-
ղովուրդը իրան համարում էր գէթ ներքին գոր-
ծերում՝ ժամանակաւորապէս «մոռացւած», ազատ՝ նոր
փորձանքներից:

Սակայն գաւազիրները մոռանալ չեն սիրում:
Թագնւած կառավարչական գծաւրաթափանց վարագոյրի
յետեւ, օրօր կարդալով հայոց կաթողիկոսարանին, նրանք
նոր հարւած էին պատրաստում, վճռական և անխնայ:
Ուշագրաւ են նախապատրաստական մանրամասները:

Ամբողջ եօթն ամիս, իշխան Գօլիցին, կովկասեան ցաւագար կառավարչապետը, Պետերբուրգ հաստատւած՝ մաքեր էր պատրաստում իր փայտայած ծրագիրը յաղթանակով պսակելու համար: Պօրեդօնսցեալ միապետութեան դատարարակը, ի հարկէ նրան քաջաւերեց: Չայնակցեցին մի քանի վարագուրւած զօրեղներ ևս: Էւ սրտապնդւած այդ աջակցութիւններից, նա ներկայացաւ մինիստրական կոմիտէին: Սակայն այդտեղ — անսպասելի բան — փոքրիկ դիմադրութեան հանդիպեց: «Անյարմար է և փտանգաւոր, ասում էին չափաւորները, այս խառնակ ժամանակներում՝ յարուցանել մի նոր խնդիր և այն էլ այնքան փափուկ, ինչպէս է եկեղեցական կալւածների հարցը»: Մինիստրների մեծամասնութիւնը միացաւ այդ կարծիքին: Բայց ծրագրի գլխաւոր շարագրողը չյուսահատուեց: Պլեվէն, տիրոջ տէրը, նրա կողմն էր: Էւ ահա թողած մինիստրական կոմիտէն՝ նա սկսեց այլ ճանապարհներ բռնել, պալատական ու ոչ-պալատական «ազդեցիկներին» թախանձել:

Շչուկների քաղաքականութիւնը դարձեալ մի անգամ յաղթանակեց և ծրագիրը երկրորդ անգամ դրեց մինիստրների ժողովի առջև: Նորից հաւաքւեցին, նորից քննեցին: Հետաքրքրական է մինիստրական կոմիտէի արձանագրութիւնը, որ թէև գաղտնի, բայց լոյս աշխարհ ընկաւ և ներկայացնում է գաւազրութեան համառօտ պատմւածքը:

«1897 թւին, հայ-եկեղեցական ծխական դպրոցները ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեանը յանձնելու միջոցին՝ նոյն մինիստրութեան յանձնեցին և՛ դպրոցական կալւածները: Բայց հայոց հոգեւորականութիւնը դրանից յետոյ յայտնեց մի շարք դատաստանական պահանջներ, ապացուցանելով — ոչ առանց աջողութեան — որ յիշեալ կալւածները պատկանում են, իբրև սեփականութիւն, ոչ թէ դպրոցներին, այլ եկեղեցիներին ու վանքերին:

«Այդ հանգամանքը, այլ և հայ հոգեւորականութեան

քաղաքական օրինադանց դործունէութիւնը ի նկատի առնելով, կովկասի կառավարչապետ իշխան Գօլիցին 1898 թւին խնդիր յարուցեց՝ հայ եկեղեցու բոլոր կալւածները և դրամազուխները յարքունիս դրաւելու մասին: Իշխան Գօլիցինի այդ առաջարկը դիմադրութեան հանդիպեց ֆինանսների և երկրագործութեան մինիստրների կողմից: Երկու մինիստրները ապացուցանում էին, որ այդպիսի զօրեղ, բռնի միջոց, ինչպիսին է կալւածների յարքունիս դրաւումը, հայ ազգաբնակչութեան մէջ խոր դժգոհութիւն կարող է առաջացնել: Ֆինանսների մինիստրը ցանկալի էր համարում, որ եկեղեցական կալւածների վարչութիւնը յանձնէ առանձին մասնաժողովի, վաւորներին: Վաւորների մասնաժողովը, ուր մասնագիտական հոգեւորականութիւնը ունի ներկայացուցիչներ, կառավարում է Վրիմի մասնագիտականների հասարակական սեփականութիւնը: Մասնաժողովը պիտի կազմէր՝ ներքին գործերի մինիստրութեան, կովկասեան տեղական վարչութեան և հայ հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներից: Իսկ երկրագործութեան մինիստրը առաջարկեց դործադրել հայոց եկեղեցական կալւածների վերաբերմամբ վարչական նոյն եղանակը, որով կառավարւում են Բեսարաբիայի մէջ արտասահմանեան վանքերի կալւածները, այսինքն այնպէս անել, որ գումարների և կալւածների ընդհանուր հսկողութիւնը յանձնէր ներքին գործերի մինիստրութեանը:

«Իշխան Գօլիցին և ներքին գործերի մինիստր Սիպիագին կարելի համարեցին ընդունել երկրագործութեան մինիստր Էրմոլովի առաջարկը: Այդ առաջարկի համեմատ կազմւած օրինագիծը, Բարձրագոյն հրամանով ենթարկւեց առանձին յանձնաժողովի քննութեան, ստատուսեկրետար Ֆրիշի նախագահութեամբ:

«Յանձնաժողովը գտաւ, որ առաջարկւած միջոցը, որը ծանր հարւած է տալիս բովանդակ հայ եկեղեցուն, կ'ազդէ ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան յարաբերութեան վրայ դէպի Ռուսաստանը՝ թէ պետութեան մէջ և թէ արտասահմանում: Յիշեալ քայլը, յանձնաժողովի կարծիքով, ի նկատի ունի գլխաւորապէս կարճել հայոց բարձր հոգեւորականութեան և ինտելիգենցիայի օրինադանց դործունէութիւնը, բայց այդ նպատակի համար — այդպէս էր կարծում յանձնաժողովը — կարելի է գործադրել ուրիշ միջոցներ, կարելի է, ի միջի այլոց, սահմանափակել հայոց եկեղեցու ինքնավարութիւնը և հա-

տատել իրական վերահսկողութիւն եկեղեցական արդիւնքներին ու ծախքերին վրայ:

«Այդ պատճառաբանութիւնների համաձայն՝ յանձնաժողովը վերելիչաժ ձեռնարկութեան իրականացումը վաղաժամ համարեց: Նայն եղբայրացութեան հետ համաձայնեց և միահատար Միպիագին. իսկ իշխան Գօլիցին մնաց իր նախկին կարծիքին: Յատուկ յանձնաժողովի արձանագրութիւնը լսելով՝ թագաւոր Այսրը բարեհաճեց յանձնարարել ներքին գործերի մինիստրին, Արվիտի կառավարչապետի հետ բանակցելուց յետոյ, ներկայացնել դիտողութիւններ, թէ ինչ միջոցների պէտք է ձեռնարկել բաց առնելով վերոյիշեալ միջոցը, հայոց հոգեւորականութեան օրինադանց գործունէութիւնը դադարեցնելու համար:

«Սակայն ներքին գործերի մինիստրը իշխան Գօլիցինի հետ բանակցելուց յետոյ՝ ամենահպատակօրէն ղեկուցեց, թէ ներկայումս միակ դրական միջոցը վերոյիշեալ նպատակով՝ կարող է լինել հայոց եկեղեցու կալւածների գրաւումը հոգեւոր հաստատութիւնների իրաւասութիւնից: Գրա հետ միասին Միպիագին, ի դէպս հաւանութեան թագաւոր Այսրեր, հայցում էր Բարձրագոյն թոյլտւութիւն՝ մուծանել յիշեալ գործը մինիստրների կօմիտէար:

«1901 թւի յուլիսի 26-ին տեղի ունեցաւ թագաւոր Այսրեր բարեհաճութիւնը, մուծանել ներկայ առաջարկը մինիստրներին կօմիտէար: Ներքին գործերի մինիստր ստատուսեկրետար Պլեվէ, ի միջի այլոց բացատրում է, թէ առաջարկեալ ծրագիրը բոլորովին հասունացած է և բոլոր ամենայնի համապատասխան այն միջոցներին, որոնց ձեռնարկեց է եղել և դեռ լինելու է ներքին գործերի մինիստրութիւնը՝ հայոց եկեղեցու չափազանց ինքնավարութիւնը սահմանափակելու համար: Գրա հետ միասին ստատուսեկրետար Պլեվէ մատնացոյց է անում, թէ հայ հոգեւորականութեան ստացածքների արքունական վերադասութեան յանձնելը (պահելով հոգեւորականութեան սեփականութեան իրաւունքը) յարմարութիւն է տալիս՝ կանոնաւոր հսկել եկեղեցական արդիւնքների վրայ և առհասարակ դնել հոգեւորականութեան գործունէութիւնը օրինականութեան և կարգի տակ: Ընդհանրապէս ստատուսեկրետար Պլեվէի կարծիքով, այդ առաջարկը բեղմնաւոր է ու օգտակար և հայ հոգեւորականութեան համար, որը այժմ,

իշխան Գօլիցինի վկայութեամբ, անփորձ ու փաստակար ձեւով է օգտուում իրեն պատկանող հարկերից:

«Առաջարկութեան էութիւնը հետեւեալն է.

«Հայոց եկեղեցուն և նրա հաստատութիւններին, այսինքն դպրոցներին պատկանող բոլոր ստացւածքները (թէ եւրոպական Ռուսաստանում և թէ Արմիասում) յանձնուում են երկրագործութեան մինիստրութեան կառավարութեանը, իսկ գումարները՝ ներքին գործերի մինիստրութեան: Աւերջինիս այլադաւան ըրիստոնէականների դէպարտամենտում կենտրոնանում է այդ կալւածների և գրամագրութիւնների արդիւնքի և ծախքերի գլխաւոր վերահսկողութիւնը, ինչպէս և գրանց լիակատար հաշւետւութիւնը»:

Մինիստրական անդամաւոյժ խորհրդից հարցը գնաց կայսերական պալատը: Դէպի այնտեղ ուղղեց իր քայլերը Պլեվէն: Եւ նիկօլայ 11, բազմաժ արքայական գրասեղանի առջև, ունկնդիր իր մինիստրի ամենահպատակ բացատրութեան, օգոստափառ ձեռքով ստորագրեց թուղթը և բարձրագոյն հաստատեց թաւանի օրէնքը:

Գա կատարեց յունիսի 12-ին:

Բերկրանքի ու ցնծութեան օր էր այդ՝ Արվիտի կառավարչապետի համար: Որքան աշխատեց, քանի քանի՝ դռներ բաղխեց: Եւ ահա՛ նա, այդ ցանկալի հրամանագիրը, ամենագոր և սքանչեղագործ: Աչքերը յառած նրան, լի իր ոյժի գիտակցութեան հաճելի զգացմունքով իշխան Գօլիցին, սակայն, մի րոպէ մտածմունքի մէջ ընկաւ: «Օրէնքը գրեց, այժմ պէտք է գործադրել: Ի՞նչ է սպասում այս ծրագրին վաղը, մօտիկ ապագայում: Սակայն հեռու, հեռու սե մօքեր» — միմնջաց նա և տեց քաղաքագէտի խորհրդաւոր հրամանները: Ու մի քանի օր անցած, իբրեւ նախապատրաստական մեկնաբանութիւն՝ հրատարակեց հետեւեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.

«Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալւածները նոյն եկեղեցու հոգեւորականութեան ձեռքով կառավարելու վերա-

բերմամբ՝ կովկասեան գլխաւոր վարչութեան հաւաքած տեղեկութիւններէից երեւոյ, որ այդ կառավարութիւնը չէ համապատասխանում ոչ պետական իշխանութեան նպատակներին և ոչ իրեն՝ եկեղեցու օգուտներին: Գրա հետ մասին՝ 1897 թւի յունիսի 2-ի և 1898 թւի մարտի 26-ի Բարձրագոյն հրամաններէից յետոյ՝ հայ-լուսաւորչական եկեղեցական ուսումնարանները և նրանց պատկանած գոյքերը ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեան յանձնելու մասին՝ հայ-լուսաւորչական հոգեւոր իշխանութեան կողմից ծագեց ընդդիմութիւն այդ կարգադրութեան իրազորման դէմ, որ արտայայտուեց մի քանի կալւածներ իր ձեռքում պահելու մէջ, որոնցով պէտք է ապահովէին ուսումնարանների գոյութիւնը: Այդ տեսակ երեւոյթները վերացնելու համար՝ անհրաժեշտ նկատուեց հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալւածների վարչութիւնը կենտրոնացնել կառավարչական հիմնարկութիւնների տեսչութեան տակ: Այս խնդրի մասին մինիստրների կօմիտէի կազմած պօլօթէնիէն ներկայ տարւոյ յունիսի 12-ին արժանացաւ Բարձրագոյն հաստատութեան: Ներկայ օրէնքը, պահպանելով հայ-լուսաւորչական եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը յիշած կալւածների վրայ, չէ զրկում նրան՝ ստացելիք եկամուտների այն մասից, որը, ուսումնարանների պահպանութեան ծախքերը դուրս դաւրց յետոյ, կը մնայ ազատ: Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կարիքները լցուցանելուց յետոյ՝ ի նկատի կայ եկամուտների 50/0-ի յետաձգումով հիմք դնել այդ եկեղեցու օժանդակ դրամագլխին: Այդ տեսակ դրամագլխի կազմութիւնը կարող է ապահովել հայ եկեղեցու բարեկեցութեան կանոնաւոր դարգացումը, մինչդեռ այժմ այդ դաւանութեան բազմութիւ հաստատութիւնների մէջ, որոնք ընդարձակ կալւածներ ունին, շատ կան և այնպիսի ծուխեր, որոնց միջոցները չափազանց սուղ են և գիւղական հոգեւորականութիւնը սակաւ ապահովւած: Յիշւած դրամագլխը սահմանելով՝ նպատակ կայ օգնութիւն ցոյց տալ կարիք ունեցողներին: Արա հետ միաժամանակ պատշաճաւոր միջոցներ են ձեռք առնում եկեղեցական կալւածները կառավարելու նոր կարգ հաստատելու համար:

„Պաշտօնական հաղորդագրութեան“ այդ մուծ տուրքին հետեւեցին կիսապաշտօնական, թեւադրած յօդ-

ւածներ, որոնք լոյս տեսան Պետերբուրգ ու Թիֆլիս և որոնց ձգտումն էր հաւատացնել հայոց հասարակութեան, թէ կալւածները գրաւելով՝ միապետութիւնը նպատակ ունի՝ ա) Աւելի մեծացնել լուսաւորչական եկեղեցու եկամուտները և հետեւաբար՝ նպաստել նրա բարգաւաճման, բ) Ապահովել աղքատ և չքաւոր հոգեւորականներին, որոնց վիճակը այժմ չափազանց ողբալի է և գ) Ազատել եկեղեցին և նրա կալւածները ապօրինի, անսահման յափշտակութիւններից:

Ոչ դժ, ի հարկէ, չհաւատաց:

Հատ տարիներ առաջ, երբ դեռ այնքան նկատելի չէր կառավարչական ծրագիրների ներքին միտքը, հայերի մէջ գանւում էին, այո, միամիտներ՝ հաւատացող „բարեխնամ“ կառավարութեան „բարեմիտ“ ցանկութիւններին, սակայն այդ երանելի ժամանակները անգառնալի կերպով գնացին, պատմութեան գիրկը անցան:

Անողորմ փաստերի արդիւնք է այդ քաղաքական յեղաշրջումը: Ուղղափառ կառավարութիւնը, տարիներ են արդէն, ամենանենգ միջոցներով ականներ փորեց հայկական եկեղեցու հիմքերի տակ, յաճախ խնդիր յառուցեց երկու եկեղեցիների միացման կամ աւելի ճիշտ՝ լուսաւորչական եկեղեցու ձուլման մասին, պետական գումարներով և խաբեբայական խոստումներով շատ հայերի ստիպեց կրօնափոխ լինել, յայտարարեց հայոց հոգեւորականութիւնը իբրեւ „հայկական շարժման գլուխ ու միանգամայն վտանգաւոր“ — և երբ մի նոր ու չարամիտ քայլ անելու փափուկ որոշման վրայ էր, ճգնեց հաւատացնել, զաւեշտական լընութեամբ, որ ինքը նըպատակ ունի աւելի ուժեղացնել այն եկեղեցին, որ „թշնամի է ուղղափառութեան“ և այն հոգեւորականութիւնը, որ „աղբիւր է հակառուսական պայքարի“:

Աւարկաբեկ խոստումներին ականջ դնող, այո, չեղաւ: Դրա փոխարէն սկսեցին լսել ահաւոր ձայներ, որպէս

նախանշան մի սպառնական որոտի: Էւ ընդհանուր տրամադրութիւնը աւելի պարզ ձեւակերպւեց, երբ յուլիսի կէսին, մի ամբողջ ամիս թագստեան մէջ պահւելուց յետոյ, պաշտօնապէս լոյս աշխարհ եկաւ նոր օրէնքը՝ այսպէս խմբագրած.

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԸ

«Թագաւոր Կայսրը, մինիստրների կօմիտէի որոշման համեմատ, Ռուսաստանի հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալւածների վարչութիւնը կառավարչական հիմնարկութիւնների տեսչութեան տակ կենտրոնացնելու եւ վերոյիշեալ եկեղեցու միջոցներն ու կալւածները, — որոնցով ապահովոււմ էին հայ-եկեղեցական զպրօցների գոյութիւնը — Ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեանը յանձնելու մասին, 1903 թւի յունիսի 12-ին Բարձրագոյն հրամայել բարեհաճեց:

1. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալւածների յանձնումը պատշաճաւոր մինիստրութիւնների տեսչութեանը եւ վարչութեանը՝ իրագործել հետեւեալ հիմունքներով.

«1) Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիներին, վանքերին, հոգեւոր հաստատութիւններին եւ հոգեւոր զպրօցներին պատկանող բոլոր անշարժ կալւածները, ներքեւ յիշած (յօդ. 2 եւ նրա ծանօթութիւնը) բացառութիւններով, առանձին հաստատած կանոնների համաձայն օրոշած կարգով՝ այդ դաւանութեան հոգեւորականութեան եւ հոգեւոր հաստատութիւնների վարչութիւնից առնել եւ յանձնել երկրագործութեան եւ պետական կալւածների մինիստրի տեսչութեանը, իսկ վերոյիշեալ հիմնարկութիւններին պատկանող գրամագլուխները յանձնել ներքին գործերի մինիստրի տեսչութեանը, պահպանելով հայ-լուսաւորչական եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքները այդ կալւածների եւ գրամագլուխների վրայ:

«2) Երկրագործութեան եւ պետական կալւածների մինիստրի տեսչութեանը պէտք է յանձնեն հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հետեւեալ կալւածները:

«ա) Թէ բնակութիւն ունեցող եւ թէ անբնակ հողեր, ինչ անուն էլ ունենան եւ ինչ տեսակի էլ լինեն նրանք, նոյնպէս առանձին անտառները, մարգագետինները, արօ-

տատեղիները, ձկնորսութեան տեղերը, ջրաղացները եւ այլն: Իրանից ի բաց են առնոււմ, սակայն, հողի այն տարածութիւնները, որոնց վրայ գտնոււմ են եկեղեցիների, վանքերի, մատուռների եւ այլն շինութիւնները, եւ այն հողերը, որոնց վրայ շինուած են առաջնորդների տները, հոգեւոր հաստատութիւնները, ծխական թէ քաղաքային, եւ գիւղական հոգեւորականութեան տները ու հոգեւոր զպրօցների շինութիւնները. այն հողերը, որոնք գտնոււմ են եկեղեցական կամ գերեզմանոցների շրջապատների մէջ եւ, վերջապէս, հոգեւորականութեան ձեռքում եղած ագարակային հողամասերը, որոնց վրայ գտնոււմ են այգիներ, բանջարանոցներ, արտեր եւ այլն, երբ գնահատինից ոչ աւել տարածութեամբ՝ իւրաքանչիւր ծխական եկեղեցուն կից, որոնք չեն տրոււմ օտարի ձեռքը եկամուտ ստանալու համար, եւ

«բ) Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիներին, հոգեւորականութեանը եւ այդ դաւանութեան հոգեւոր հիմնարկութիւններին պատկանող տներից եւ շինութիւններից այն բոլորը, որոնք հարկաւոր չեն բնակութեան եւ հենց իրան հոգեւորականութեան ու վերոյիշեալ հիմնարկութիւնների անհրաժեշտ տնտեսութեան համար:

Մ ա մ օ թ ու թ ի լ մ — Ներկայ կամոյսները չեն տարածոււմ այն անշարժ կալւածների եւ զբամազ ու խմորի վրայ, որոնք պատկանոււմ են Ս. Պետերբուրգ եւ Մոսկվա քաղաքների նայոց եկեղեցուն:

«3) Տեսչութեան վերոյիշեալ կարգին ենթարկել նոյնպէս այն կալւածները եւ գրամագլուխները, որոնք սրանից յետոյ, որպէս ն. իրատուութիւններ եւ կտակով թողածներ, կը ստացեն ի նպաստ վերոյիշեալ հիմնարկութիւնների:

«4) Յիշած կալւածներից ստացուող եկամուտների վերահսկողութիւնը եւ գրամագլուխների կառավարչութիւնը կենտրոնացնել ներքին գործերի մինիստրութեան մէջ, օտար դաւանութիւնների հոգեւոր գործերի զեպարտամենտում, որին երկրագործութեան եւ պետական կալւածների մինիստրը, այդ կալւածների վարչութեան հաշւետուութեան հետ միասին, պէտք է յանձնէ նրանցից ստացւած եկամուտները, իր տեսչութեան տակ առած անշարժ կալւածների վրայ դրւած բոլոր հարկերը եւ պարտաւորութիւն-

1774-2002

ներք վճարելուց ու ստորեւ մասնացոյց արած յետգը-
յումները կատարելուց յետոյ.

«Այս ներքին գործերի մինիստրութիւնը յանձնում է
այդ եկամուտները, նոյնպէս եւ այն գումարները, որոնք
գոյացել են նրա վերահսկողութեան տակ մասած գրամա-
զլուխների տոկոսներից, ստորեւ յիշատակւած հանումնե-
րից յետոյ, այն հոգեւոր հաստատութիւններին, որոնցից
այդ կալւածներն եւ գրամազլուխները ընդունւած են:

5) Անշարժ կայքերից ստացւող եկամուտից հանւում
են իւրաքանչիւր տարի. ա) ոչ աւել քան 100/0 երկրա-
գործութեան եւ պետական կալւածների մինիստրի կար-
գադրութեամբ՝ վերոյիշեալ անշարժ կայքերի վարչութեան
ծախսերի եւ յատուկ պահեստի գրամազլուխ կազմելու
համար, յիշած կայքերի արտակարգ ծախսերին բաւարա-
րութիւն տալու՝ նրանց բարոքքման նպատակով, եւ բ)
50/0 ներքին գործերի մինիստրի կարգադրութեամբ կազ-
մելու հայ-լուսաւորչական եկեղեցական օժանդակիչ գրա-
մազլուխ՝ հայ-լուսաւորչական եկեղեցական հաստատու-
թիւնների կարիքները հոգալու նպատակով եւ թէ այդ
եկեղեցու վարչութեան ընդհանուր պահանջների համար,
այն պայմանով, որ այդ գրամազլուխ մէջ մասնի եւ աւել-
ւորդը վերոյիշեալ (կէտ ա.) 100/0-ից:

«Կասկածներ կամ թիւրիմացութիւններ ծագելու դէպ-
քում այն հարցի առիթով, թէ հոգեւորականութեան եւ
հոգեւոր հիմնարկութիւնների իրաւասութեան տակ զըս-
նւող այս կամ այն կալւածները եւ գրամազլուխները են-
թակայ են կենտրոնացման՝ կառավարութեան տեսչութեան
տակ, — այդ հարցի վճիռը թողնւում է ներքին գործերի
մինիստրի որոշման:

II. Յանձնել՝ 1) ներքին գործերի մինիստրին. ա)
մշակել հիմունքներ՝ ծախսեր անելու համար հայ-լուսա-
ւորչական եկեղեցու օժանդակ գրամազլուխից՝ համաձայն այն
կանոնների, որոնք գործադրւում են հոռմէական կաթոլիկ
հոգեւորականութեան օժանդակ գրամազլուխի վերաբերմամբ,
եւ իր կարծիքները այս հարցի մասին առաջարկել հաստա-
տութեան՝ սահմանւած կարգով, եւ բ) սահմանել հոգեւոր
հաստատութիւնների հաշւետւթեան կարգը նրանց տւած
արդիւնքները ծախսելու վերաբերմամբ. 2) յանձնել երկրա-
գործութեան եւ պետական կալւածների եւ ներքին գործերի

մինիստրներին, փոխադարձ համաձայնութեամբ, որոշելու՝
ա) այն կանոնները, որոնց համաձայն հայ-լուսաւորչական
եկեղեցու կալւածներն եւ գրամազլուխները պէտք է յանձ-
նեն մինիստրութիւններին ու բ) այն կանոնները, որոնց
համաձայն պէտք է կառավարեն յիշեալ կալւածները եւ

III. Ի փոխարութիւն մինիստրների կօմիտէի՝ 1898 թւի
մարտի 26-ին Բարձրագոյն հաստատւած վճռի, որոշել, —
իրաւունք տալ երկրագործութեան եւ պետական կալւած-
ների, ներքին գործերի եւ ժողովրդական լուսաւորութեան
մինիստրներին, այս կանոնադրութեան յօդ. 1-ի հիման
վրայ, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կալւածները ար-
քունի վարչութեան մէջ ընդունելուց յետոյ՝ փոխադարձ
համաձայնութեամբ, յայտնի կացուցանել այն գոյքերը,
որոնցով ապահովւէր ժողովրդական լուսաւորութեան մի-
նիստրութեան իրաւասութեան տակ առնւած ուսումնա-
րանների գոյութիւնը, եւ յետոյ՝ ա) ցոյց տալ այն գոյ-
քերը, որ անհրաժեշտ է թողնել ուսումնարանների անմի-
ջական կարիքների համար, բ) որոշել՝ համապատասխան
միւս կալւածների արդիւնքի, այն գրամական գումարների
չափը, որոնք պէտք է տրւեն՝ իւրաքանչիւր տարի ժո-
ղովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեանը՝ յիշած
ուսումնարանների պահպանութեան համար:

Եւ նոյն այն օրերին, երբ «Կառավարչական Համ-
բաւարներ» իր գուժկան էջերում անմահացրեց գո-
ղութեան օրէնքը, կովկասեան կառավարչապետը՝ Տը-
պարտ անցած-դարձածով, շտապեց բռնել հարուստ ճա-
նապարհը, հասաւ Թիֆլիզ, ժողովի կանչեց իր բարե-
կամներին, պատմեց թէ ինչ ասաց Նորին Մեծութիւնը,
շշնջաց մտերիմների ականջին ամենազօր Պլեմլէի խօս-
քերը, եւ ի լրումն՝ արձակեց գաղանի հրամանները,
ուղղած ոստիկանութեան ու զօրանոցներին:

Եւ շաչեց միապետական կնուտը:

Օղի մէջ սուրբ փայլատակեցին:

ՄԻԱՅՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Եկեղեցական հարստութիւն եւ Պօլօժնիա. — Զաղաքական նոր հովեր. — Դ՞նչ է բուն նպատակը. — Եկեղեցիների միացման ծրագիրը. — Հայ կղերը եւ հայկական շարժումը. — Կրկնակի մոլորութիւն. — Սինոդի իղձը:

Հայոց եկեղեցին Ռուսաստանում ունի մեծ կալւածներ, հող, անտառներ, անէր, ինչպէս եւ գրամական հարբստութիւն, կտակած ժամանակի ընթացքում եւ վաւերացրած օրէնքի կողմից: Այդ հարստութիւնը, չնայած այն թաւանին, որին ենթարկեց գարեր շարունակ, երբ քրիստոնեայ Հայաստանը հեծում էր թիւրք ու պարսիկ բռնաւորների լծի տակ, գեռ շատ խոշոր է եւ հասնում է մօտ իննսուն միլիօնի: Կա կրօնասէր հայի տուրքն է, մատուցած եկեղեցուն, քրիստոնէական վարդապետութեամբ յափշտակած ազգի յարգանքը, նրա աշխատանքի եւ քրտինքի պտուղը, նւիրաբերած իր տաճարներին:

Ռուսաց կառավարութիւնը՝ Էջմիածինը եւ Անդրկովկասը տիրապետելուց յետոյ, 1836 թւի Պօլօժնիայով ճանաչեց հայ լուսաւորչական եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը եւ նրա վարչական իրաւասութիւնը:

Օրէնքը ասում է.

Յօդ. 117. — «Խւրաքանչիւր շարժական կամ անշարժ ստացւած՝ նախանշանակեալ ի պահպանութիւն օրէիցէ լուսաւորչական հայոց մենաստանի կամ եկեղեցւոյ կամ նոցին վերաբերեալ աստուածահաճոյ շինւածոց՝ հա-

մարի ընդհանուր ստացւած ողջոյն լուսաւորչական եկեղեցւոյ հայոց:

Յօդ. 121. — «Կառավարութիւն ստացւածոց լուսաւորչական եկեղեցւոյ հայոց կախի անընդմիջապէս ղերիցփոխանաց կամ գեկեղեցպանաց յիւրաքանչիւր եկեղեցիս եղելոց:

Յօդ. 99. — «Վանահայրք պահպանեն յամբողջութեան զշարժական եւ զանշարժ կայս մենաստանին եւ պատասխանատու լինին զկանոնաւոր կիրառութեան եւ կամբարից»:

Եւ պօլօժնիական օրէնքի զօրութեամբ՝ եկեղեցական կալւածների վարչութիւնը, ինչպէս եւ ամբողջ գրամական գործառնութիւնը՝ այսքան ձիգ տարիներ շարունակ գտնում էր հայոց հոգեւորականութեան ու ժողովրդի ձեռքում, առանց երբ եւ իցէ «գեղծումների» եւ «յափշտակութեան» խնդիր յարուցանելու: Սակայն երբ փչեցին քաղաքական նորագոյն հողմերը, եւ գաղտնի դիւանատներում ստեղծագործեց «հայկական գործը», հրապարակ եկաւ եւ՝ «կալւածներ խլելու» ծրագիրը, իբրեւ նախաբան մի ուրիշ աւելի բարդ ծրագրի, որի նշանակէտն է միջնադարեան մի գործողութիւն, — ե կ ե ղ ե ց ի ն ե ր ի մ ի ա ց ու մ ն:

Կա ունի իր փոքրիկ պատմութիւնը:

Գեռ 80-ական թւականների կէսին, երբ տեղի ունեցաւ հայոց դպրոցների առաջին փակումը, կալւածական խնդիրը անուղղակի ձեով յարուցեց Պետերբուրգի մէջ բայց քաղաքական մի քանի պատճառներով յետաձգեց աւելի «յարմար ժամանակի»: Եւ նա յարուցում է ամեն անգամ, երբ Պետերբուրգ կամ Թիֆլիզ կովկասեան նախկին փոխարքայի պալատի մէջ կազմած վարչական դարձր ատեաններում՝ արծարծւում է «հայերին լուծելու» խնդիրը: Չուլման սիրահարների կարծիքով, հայոց եկեղեցին մի զօրեղ պատւանդան է, որի

վրայ յենեում է կովկասեան հայ տարրի ինքնուրոյնութիւնը, և հետեաւորար, երբ կարիք կայ հարեած տալ այդ ինքնուրոյնութեանը, պէտք է նրա տակից դուրս կորզել պատեանդանը — հայոց եկեղեցին: Բայց որովհետեւ դաւաանութեան ազատութիւնը ռուսական օրէնսդրութեան հիմնական կէտերից մէկն է կազմում, և այդ «մեռած օրէնքով» օրթօգօքս Ռուսաստանը յաճախ փորձում է պարծենալ Խերոպայի առջև, ռուսի անհեռատեսութիւն է համարւում ռզղակի դաւանական-կրօնական խնդիր յարուցանել, այլգրա փոխարէն յարուցւում է «եկեղեցական կալւածները խլելու» հարցը:

Եկեղեցական կալւածները խլելով միապետական կառավարութիւնը յոյս ունի հասնել վարագուրւած նպատակին — ջլատել հայ լուսաւորչական եկեղեցու ուժը: Ահա թէ ինչպէս: Կառավարութեան կարծիքով հայոց հոգեւորականութիւնը կազմում է մի մեծ ուժ, ժողովրդի վրայ ներգործող մի հսկայական տարր, գլխաւորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայոց եկեղեցին ունի ահագին կալւածներ, որոնցից կղերը ստանում է մեծամեծ եկամուտներ, անբաւ հարստութիւն, և շնորհիւ այդ հարստութեան՝ ապահովում իր անկախ, ինքնուրոյն գիրքը: Հոգեւորականութիւնը այդ անկախ և ինքնուրոյն գիրքից զրկելու համար, — մտածում է օրթօգօքսութիւնից դուրս ամեն բան վտանգաւոր համարող կառավարութիւնը, — պէտք է խլել նրա ձեռքում եղած հարստութիւնը կամ, աւելի ճիշդ ասած, այն կալւածները, որոնք հայոց եկեղեցիներին մատակարարում են դրամական ուժ: Խլելով այդ հարստութիւնը — շարունակում են պնդել Պետերբուրգի Կեանքնիխները — մենք կը խլենք հայ կղերից նրա անկախութիւնը, կը դարձնենք նրան մեղանից կախաւած մի

մարմին, որին հեշտ կը լինի թելագրել այն, ինչ ցանկանում ենք...

Կա է գաղտնիքը:

Բայց մի «գաղտնիք», որը ինչպէս և ուրիշ շատ «պետական գաղտնիքներ» Ռուսաստանում, ոչ միայն հիմք չունի, այլ արժանի է ընդունւելու կատարեալ հեղեղութեամբ և ժպիտով այն բոլոր մարդկանց կողմից, որոնք քիչ-շատ ծանօթ են հարցին: Ասում ենք «հեղեղութեամբ և ժպիտով», որովհետեւ ամբողջ հայութեան մէջ այսօր ոչ մի տարր, քաղաքական տեսակէտից, այնքան թող և կենսազուրկ չէ, որքան հայ լուսաւորչական կղերը, որը ոչ միայն ահագին աղքատութիւն չունի հայ ժողովրդի վրայ, ինչպէս երեւակայում են «գաղտնի» զեկուցումների հեղինակները, այլ օրէցօր և զգալիօրէն դադարւում է որեւէ դեր կատարելուց: 1898 թւին կայսեր ներկայացրած զեկուցագրի մէջ կովկասեան կառավարչապետը այն կարծիքն է յայտնում, թէ «հայ կղերի իդէալն է մեծ և միացեալ Հայաստան», աւելացնելով որ «կղերը հայկական շարժման գլուխն է անցել»: Կա լոկ սխալանք չէ, այլ բացարձակ սուտ: Եւ նենգամիտ սուտ, որովհետեւ ինչքան և վատ կարծիք ունենանք այդ տեսակ զեկուցագրողների մտաւոր ընդունակութեան մասին, բայց և այնպէս անկարելի է համոզւել, որ նրանք այնքան կոյր և ակարամիտ լինեն, որ չտեսնեն թէ հայոց հոգեւորականութիւնը շատ վաղուց արդէն դադարել է կատարելու այն դերը, որ նրան վերագրւում է հայատեաց քաղաքականութիւնը:

Չի գտարինք են արդէն, որ հայոց մամուլը ոչ միայն Կովկասում, ուր նա անցնում է ռուսական մտակերցեղութեան ձեռքով, Կ. Պոլսում, այլ և Խերոպայում, Ամերիկայում — մի խօսքով աշխարհիս բոլոր ծայրերում, ուր հնչւում է հայ խօսքը, — մի ընդհանուր, միապաղաղ գանգատ ունի, այն՝ որ հայ կղերը ազէտ է, անգործ,

պորտաբոյծ, անընդունակ դարմանելու ժողովրդի վշտերը, անկարող ըմբռնելու նրա իղձերը... Ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը կրօնափոխ է լինում. քրիստոնեայ-հայը դառնում է մահմեդական. մինչև իսկ հայոց կրօնական գլխաւոր հիմնարկութեան՝ Էջմիածնի շուրջը լուսաւորչական հային դարձնում են օրթոդօքս, կաթողիկէ, բողոքական, — հայ կղերը շնորհք, եռանդ չունի դիմադրելու իր «հօտի» սպառնանք, իսկ Պետերբուրգի քաղաքագէտները զանազան «ղօկլագներ» շնորհիւ՝ «խիստ միջոցներ» են ձեռք առնում, յայտարարելով որ այդ նոյն կղերը պարագլուխ է հայկական շարժման և մինչև իսկ նախապատրաստող Մեծ-Հայաստանի ամբողջական վերականգման...

Որպիսի՞ մոլորութիւն:

Այս և մի այլ մոլորութիւն:—Այն, որ հայոց եկեղեցին՝ իր սպասաւորների միջոցով ամեն տարի անսպառելի դրամ է տալիս հայկական գործին և հանդիսանում է իբրև այդ քաղաքական շարժման նեցուկ և աջակից: Ցարի գործակալների անխախտելի համոզմամբ, տարի չէ անցնում, որ ամեն մի վանք և եկեղեցի իր միջոցներից բաժին չհանէ թիւրքահայերի դատին. — կաթողիկոսը տալիս է առնւազն կէս միլիօն, սինօդականներից իւրաքանչիւրը՝ հարիւր հազար, թեմական առաջնորդը՝ յիսուն հազար, վարդապետներն ու քահանաները առնւազն հազար, — և այդ ահագին գումարը միլիօններ կազմած՝ հոսում է ու հոսում գէպի Հայաստանի սահմանները, որտեղ զէնքի ու ռումբի փոխում, մուտք է գործում Վան, Մուշ, Սասուն մինչև իսկ Կ. Պօլիս և ստեղծում այն քաղաքական փոթորիկը, որ այնքան ուժգին սարսափ է տալիս գահերին ու գահակալներին: Այդ փոշերով է, որ յեղափոխական լրագիրներ են տպագրում Եւրոպա, նրանց շնորհիւն է, որ ցոյցեր են կազմակերպում կովկասեան սահմանների վրայ, դրանով են

ապրում յեղափոխական մարմիններն ու տերրորիստները, դա է հնոցը բոլոր չարիքների:

Եւ ենթարկւած այդ հսկայական մոլորութեան ահաւոր հեռանկարին, միապետութիւնը դարան մտած՝ քայլ առ քայլ վտանգաւոր «թշնամուն» է հետևում, որի վերջնական ոչնչացումը՝ իր քաղաքական մեծագոյն իդէալն է, իր հանգստութեան գլխաւոր աղբիւրը:

«Ահա այդ տեսակէտից դրւած — նկատում են իրաւամբ շատերը — ցարի կառավարութիւնը նպատակ է դրել չարիքը արմատից կտրել, միացնել լուսաւորչական եկեղեցին ռուսաց եկեղեցու հետ և այդ նպատակին հասնելու համար է, որ նա վճռել է իսկը հայոց եկեղեցական կալւածները, որպէսզի մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ ինքը եկեղեցին այլևս ոչ մի միջոց չունենայ ապահովելու հոգեւորականներին, կառավարութիւնը ինքը յանձն առնի պահել — ինչպէս այդ անում է ռուսաց հոգեւորականների հետ — հայոց եկեղեցու պաշտօնեաներին՝ ռոճիկ վճարելով զանձարանից, մի հանգամանք, որ հնարաւորութիւն կըտայ կառավարութեանը՝ ամբողջապէս իր ձեռքի մէջ պահել հայ հոգեւորականութիւնը, որից յետոյ այլևս դժւար չի լինի իրականացնել ամենամեծ իղձը — երկու եկեղեցիների միացումը»:

Միացման ծրագիրը շատ է զբաղեցրել Պետերբուրգի և Կովկասի բարձր կառավարութիւններին: Այդ մտքով յաճախ՝ ուղղակի կամ անուղղակի դիմումներ են եղել հայոց կաթողիկոսներին, հայոց կրօնական վարչութեան զանազան ներկայացուցիչներին, — բայց միշտ անաջող: Աւերջին տարիները փոխել է գործելու եղանակը: Համոզելու կամ գրաւելու փոխարէն՝ ձգտում են ստիպել, ճնշել: Առաջ դա կատարւում էր գաղտնի, իսկ այժմ բացարձակօրէն: 1904 թւի մարտին, Պետերբուրգի

„Եկեղեցական Համբաւարերը“, որ պէտք է համարել ուղղափառ սինոդի օրդան, այս խօսքերը տպագրեց.

„Ս. Սինոդը ուղղափառ եկեղեցու մեք ճաւոր նպատակն է համարում դէպի ինքը դրաւ եւ հայլուսաւորչական եկեղեցին, որ վաղուց անջատւած է“:

Դէպի ինքը դրաւ եւ Որպէսի քնքոյշ միջոց: Եւ երևի եկեղեցական կալաւածների յափշտակութիւնը, ցողւած արիւնով եւ արտասուքով, այդ փափուկ խօսքի զգուշաւոր իրականացումն է:

ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Երեք հարց—երեք պատասխան. — Զրացումն հայերի. — Ամենավերջին ծրագիրը. — Զորս դաւ հայերի դէմ. — Դնչ կը բերէ ապագան. — Ստորուկի ըմբոստացումը:

1895-ին մի բարձրաստիճան պաշտօնեայի հարց տւին.

— Ի՞նչ էք կամենում հայերից:

— Փակել նրանց դպրոցները, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ հակակառավարչական պրօպագանդի բուններ:

Անցաւ հինգ տարի:

— Ինչո՞վ են հայերը այժմ վտանգաւոր, ասաց մի ճանապարհորդ 1900 թւին, դիմելով հայատեաց մի աստիճանաւորի:

— Իրանց ընկերութիւններով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի մի յեղափոխական. օջախ է, արժանի արմատախիլ լինելու:

Անցաւ դարձեալ երեք տարի: 1903 թիւն էր:

— Այժմ ինչ էք ուզում հայերից, — ահա զարմացական հարցմունքը, որ մի չէզոք կովկասեցի տւեց իշխան Գօլիցինի մտերիմներից մէկին այն օրերին, երբ բոլորովաւ էր եկեղեցական կալաւածների գրաւման ինդիքը:

— Չե՞ղք առնել ղեկը հայ հոգեւորականութեան, որ անկախ Հայաստանի վերականգման գլխաւոր ագիտատօրն է:

Եւ եթէ նոյն այդ թւականի վերջերին, որեւէ մէկը յանդգնէր գաղտնի պարապմունքի խորհրդաւոր ժա-

մերին ներս թափանցել փոխարքայական պալատի շքեղ գրասենեակը, և հարցնէր՝

— Այժմ ի՞նչ էք բարեհաճում ծրագրել, Չերդ պայծառափայլութիւն, իշխան Գօլիցին կը պատասխանէր՝

— Հայերի չքացումն:

Հ ա յ ե Ր ի չ ք ա ջ ո՛ւ մ ն: Գատարկ, թեթեւ ըսպառնալիք չէ այդ երկբառեան նախադասութիւնը, թոցրած թեթեւաշարժ շրթունքներից, այլ պէտաւ կան ծրագրի, որի վրայ ներկայ բէժիմի պահապանները Պետերբուրգ՝ և նրանց հաւատարիմ գործակալները Վոլկաս՝ աշխատանք են թափում, գլուխ հոգնեցնում: Ներշնչողը կենտրոնն է: Իսկ իրականացնողը, այն էլ անսովոր եռանդով, կովկասեան կառավարչապետը, որ 1903-ին Պետերբուրգ եղած միջոցին, իր հովանաւորողների ուշադրութեանը մատուցեց նոր ծրագիրը, գաղտնիքն երի գաղտնիքը, հակահայկան ամենամեծ գաւաղրութիւնը:

Ծրագրի էութիւնը հետեւեալն է.

Հայկական տարրը, թուով մէկ ու կէս միլիոն, զետեղւած Անդրկովկասի կարևոր կէտերում, հարևան թիւրքաց Հայաստանին, ուր ապրում են աւելի քան երկու միլիոն համադրիներ, խմորւած քաղաքական անկախութեան ձգտումներով, դարձել է մշտադալար սպառնալիք ուսաց Հասերի համար՝ Պարսկաստանի և Օսմանեան պետութեան սահմանագծերի վրայ, քաղաքական վտանգաւոր հողմ, որ անջատ ահան հակումներ է առկաթում հարևան վրացիների ու թուրքերի մէջ, որ նոյնպէս պիտի նկատուի իբրև մի նոր վտանգ կովկասեան երկրների ուսացման վերջնական քաղաքականութեան տեսակէտից: Այդ վտանգն ու սպառնալիքը ոչնչացնելու համար գաղտնի ծրագիրը կանգ է առել հետեւեալ չորս հիմնական միջոցների վրայ.

Առաջին: Ոչնչացնել կամ առնւազը ջլատել այն

բոլոր հիմնարկութիւնները, — դպրոց, ընկերութիւններ, թատրոն, մամուլ գրականութիւն, որոնք ժողովրդի մէջ բորբոքում են ինքնուրոյն, անկախ գոյութեան զգացումները և տանում են նրան դէպի քաղաքական ինքնավարութեան տենչն ու երազները:

Երկրորդ: Հարւածել հայոց լուսաւորչական եկեղեցին, որը, կառավարութեան համոզմամբ, իբրև բուն ազգային հիմնարկութիւն՝ ուժգնօրէն նպաստում է ազգայնական հակումների աճեցման ժողովրդական մասսաների մէջ, և դրա հետ միասին սանձ գնել այդ եկեղեցու սպասաւորութեան՝ հայոց հոգեւորականութեան գործունէութեան առջև, որը „ներկայանում է իբրև մեծ և միացեալ Հայաստանի վերականգման գլխաւոր ագիտատօր“:

Երրորդ: Սահմանափակել հայերի իրաւունքները քաղաքացիական ազատ զբաղումների շրջանում—բժիշկ, փաստաբան, պաշտօնեայ—ինչպէս այդ արւած է հրէաների վերաբերմամբ, և թոյլ չտալ, որ հայ ժողովուրդը Անդրկովկասում՝ ուղղափառների հաւասար իրաւունքներ ունենայ արդիւնաբերական և առևտրական ձեռնարկների մէջ, ինչպէս և անշարժ կալւածներ գնելու գործում, որ անհրաժեշտ միջոց է՝ նրան տնտեսականապէս ուժաթափ անելու համար:

Չորրորդ: Նւաղեցնել հայերի թիւը կովկասեան այն նահանգներում, որոնք սահմանակից են թիւրքիային ու Պարսկաստանին, յատկապէս Երևանի նահանգում, ուր հայութիւնը ամենաուժեղ տարրն է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ, և Վարսի շրջանում, որ Էրզրումի վիլայէթին կից լինելով՝ քաղաքական անընդհատ յուզման ջերմ մասնակցութիւն ունի: Այդ նպատակին հասնելու համար, պէտք է ա) Հաստատել այդ կէտերում ուսական գաղթականութիւններ, բերւած ներքին նահանգներից, բ) Հողային բաժանումների ժամանակ առա-

Լեյոլթիւն տալ նորեկ գաղթականութիւններին, ինչպէս
և մահմեդական համայնքներին, գ) Գաղթեցնել հայե-
րին այն բոլոր շրջաններից, ուր մուտք է գտել քա-
ղաքական ագիտացիան և դ) Ոչ մի կերպ թոյլ չտալ
թուրքաց Հայաստանից եկած գաղթականութեան՝ բնա-
կութիւն հաստատել հայաշատ կենտրոններում, ինչպէս
և առհասարակ Անդրկովկասեան երկրների մէջ, ուր
հայերին քչացնելը մի անգամ ընդմիշտ պէտք է լինի
տեղական կառավարութեան մշտական հոգածութեան
կարևորագոյն նպատակակէտը *:

Ներկայ «գաղտնի ծրագիրը» — ակներև է այդ — ընդ-
գրկում է ոչ թէ մասնակի, հայկական կեանքի մի կողմի
դէմ ուղղած կռիւր, այլ այն բոլոր հաւածական միջոցները,
որոնք՝ ի մի գումարելով ընդունակ են վճռական և կոր-
ծանիչ հարած տալ: Այդ տեսակէտից նա որքան դա-
ւադրական, նոյնքան էլ ամբողջական է: Առաջին
կէտը արդէն իրագործւած է: Երկրորդը՝ սկսեցին
գործադրել յունիսի 12-ի օրէնքով: Երրորդի հա-
մար իշխան Գօլիցին՝ ջանք է թափում հող պատ-
րաստել՝ պլեյէեան բանակի թևի տակ մտած: 2 ու-
րորդը՝ թողնւած է ապագային:

Ինչ կը լինի այդ ապագան, — մեծ թէ՞ փոքր,
ստորուկ թէ՞ աղատ: Պատասխանը դիւանատնների մէջ է և
ոչ էլ գրքերի, այլ այն փաստերի մէջ, որոնք կազմում են

* Համաձայն այդ գաղտնի ծրագրի, կովկասեան բարձր
կառավարութիւնը 1902 թւին արգելեց թիւրքահայ գաղթականու-
թիւններին հաստատուել Կովկաս և առաջարկեց նրանց՝ կամ վե-
րադառնալ Հայաստան, ուր նրանց սպասում էր ընդունուել սրա-
ծութիւն, կամ գնալ Ռուսաստանի ներքին մահամզները, ուր նը-
րանք պէտք է ամենտամային ընդմիշտ: Նրանց թոյլ չտրեց ամենեւ
Ներսիսը և հաստատուել Սարմատ ու Մարուի խանութեան մէջ,
այն պատճառով, որ ռուսաց կառավարութիւնը կատարելապէս
անցանկալի է գտնում անցնել հայ տարրը մի վայրում, որ կա-
պող օղակն է Ներսիսի մահամզի և հայաբնակ Պասպուրականի միջև:

տանջող և կռող ժողովուրդների կեանքը, նրա դի-
մադրական ուժն ու ոգին: Այդ ոգին, աւաղ, սաստ
չեղաւ բռնաւորների համար, այլ յաճախ քաջալերու-
թիւն: Երբ 1897-ին կարգադրեց փակել հայկական
դպրոցների դռները ամբողջ Կովկասում, և միապետա-
կան կառավարութիւնը դիմադրութեան ու բողոքի ձայն
անգամ չսեց, այն սգաւոր օրերին՝ երբ պօլիցիական
սուրն ու մտրակը կրթական տաճարներից դուրս էին
քշում անմեղ մանուկներին, — սինքթոր, ամբարտաւան և
հեռատեսութեան նշոյլից զուրկ կառավարիչները կար-
ծեցին՝ թէ հայ ժողովուրդը ոչխարային մի հօտ է,
երկչոտ ու ստրուկ, որին կարելի է քշել ուր կամենան
և ինչպէս կամենան:

Սիրտ առած այդ փաստից, գոռոզացած, կառավա-
րութիւնը երեքլինեց, տառնապատկեց իր համարձակու-
թիւնը և այն օրից սկսած՝ տեղացին նոր հարւածներ,
մէկը միւսից աւելի խիստ, աւելի թունալից, աւելի ան-
զուսպ: Ընկերութիւնները ջլատեցին, ոչնչացրին: Բո-
ղոքող չեղաւ: Գաւ սարքեցին հոգեւոր դպրոցների դէմ:
Գարձեալ բողոք չսեց: Ուժեղացրին գրաքննական խըս-
տութիւնները հայկական մամուլի դէմ, լրագիրները
փակեցին. մի ամբողջ ազգի կաթողիկոսի իրաւունքը
վարձկան գրաքննիչի յանձնեցին — գարձեալ ոչ մի բո-
ղոք: Հայ անունը ասելութեան ենթարկեցին: Կազմա-
կերպեցին բանտարկութիւն, խուզարկութիւն, աքսոր:
Փականք դրին ապաւախտ ժողովուրդի շրթունքներին, որ
արձագանք չտայ սահմանի այն կողմը տանջող եղ-
բայրների կոչին: Արտասւելն անգամ արգելեցին: Գարձ-
եալ բողոքի ոչ մի նշան: Միշտ խոնարհ, միշտ լուռ...
Եւ վստահ նորանոր յաղթութեան՝ ցարի տիրապետու-
թիւնը գնաց աւելի հեռու և դաւադիր դիտումներով
յղացաւ յունիսեան հրամանը, ուղղած կիսաբանդ տա-
ճարներին, դարերի ողբարանը ցաւոտ ամբօխի...

Եւ ամբոխը մռնչաց:

Կուտակեաժ ցաւերը շատ էին խոր, չափազանց կըս-
կըծալի: Հիչեց բողոքի կոչը և պարզեց նոր տեսարան,
տեսարան քաջալերութեան և սթափման: Սուինների
գիմաց նկարեցին խրոխտ ճակատներ: Ստրուկի ար-
տասուքը ըմբոստի արեան փոխարկեց...

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԸ

Գործադրութեան հրամանը. — Ժողովուրդ եւ հոգեւորականու-
թիւն. — Պէտք է դիմադրել — Բողոքի ուղին. — Երեք կոնդակ. —
Սպառնալիքներ. — Վեհարանական տեսակցութիւնը. — Կծամը
հետեւանքն է:

Շատ պէտք է կտրուէ. — այդ եղաւ առաջին հրա-
մանը, արձակեաժ կովկասեան կենտրոնական կառավա-
րութեան կողմից: Պահանջել եկեղեցական կալեաններն
ու՝ դրամները միաժամանակ բոլոր տեղերում, միջոց
չտալ բողոքելու կամ դիմումներ անելու Պետերբուրգ,
հակել՝ որ ոչինչ չթագցւի, դիմադրութեան դէպքում
զօրք դուրս բերել — ահա իմաստը գաղտնի շրջաբե-
րականների, որ Թիֆլիզից ուղարկեցին ոստիկանութեան
ու զինւորական իշխանութիւններին:

Բանկերին հրամայեց՝ արգելքի տակ դնել պահ տրուած
դրամները: Երեցփոխներին սպառնալիք՝ ոչ մի ծախք
չանել և դադարեցնել դրամական գործառնութիւնները:
Սինոդին հրաման՝ կարգադրել յանձնելու ամեն ինչ:
Թեմակալներին առաջարկ՝ ներկայացնել հաշիւներն ու
ցուցակները, դրամներն ու գոյքերը:

Երկու ուժ միայն մնացին անտես ու մոռացեաժ, —
հայ ժողովուրդը, որ տէրն է եկեղեցական հա-
րըստութեան, և ժողովուրդից ընտրեաժ կաթողիկոսը,
որ մէկի ներկայացուցիչն է և միւսի աւանդապահ-վե-
րահսկողը: Այդ մոռացումը, անշուշտ, պատահական

չէր և ոչ էլ արդիւնք դիւանագիտական թուլամտութեան, այլ գիտակցական, նախամտածած, բնական հետեանք այն դաւադիր քաղաքականութեան, որի դրօշը պարզեւորէր յունիսեան օրէնքով...

Պետերբուրգ ներկայացրած գաղտնադրերի մէջ իշխան Գօլիցին, հմուտ քաղաքագետի վստահութեամբ, կարծիք էր յայտնել որ «կաթոլիկոսը՝ ծերութեան պատճառով՝ ընկած է կղերական խորհրդարանի ազդեցութեան տակ», իսկ ժողովուրդը «լայրացած իր հոգեւորականութիւնից» վաղուց է փափագում կառավարութեան միջամտութեանը, իբրեւ միակ միջոց գործերի կանոնաւորման: Իւս Պետերբուրգում բերկրանքով լեցեցին, երբ գտան էլի մի ժողովուրդ, այդքան սիրահար կառավարչական միջամտութեան, պատրաստ վեղ ծռելու:

Սակայն բերկրանքը կարճատեւ եղաւ:

Արհամարեւ, վերաւոր կաթոլիկոսը, անցած օրերի Ասպուրականի Արծիւը, ընկաւ խոր վշտի և մտածմունքների մէջ: Որպիսի հիսթորիոսֆիլ ծերութեան օրերին: Ի՞նչ չքնաղ յոյսերով նա թողեց Երուսաղէմը, տիւր պսոթի մուշկ խուցը՝ դէպի Արարատեան երկիր, դէպի գեղանի Մասիս թռչելու համար: Իւ որքան կազդուրիչ էին անցած բերկրալից օրերի սպասելիքները, որոնք բոլորն էլ այժմ չքացած, ոտնակոխ եղած, նախադուշակում էին մի սեւ ապագայ, լի գառնութեամբ, տանջանքներով, արժանի պատմութեան խորին անէծքին:

Փակեւոր ճաղկեայ Այվանի չորս պատերի մէջ, ուր ամեն ինչ՝ և՛ դահ, և՛ գաւաղան, և՛ նկարներ, ծաղկի փոխարէն փուշ էր յիշեցնում, անգոր եկեղեցու ծերունի պետը, խորին յուսահատութեան ենթակայ, կրկնում էր անդադար՝ «Ի՞նչ անել»: Ոչ մի պատասխան: Ան վեղարների շրջապատը ոչինչ չէր ասում նրա մտքին և ոչ էլ սրտին: Նայեց Մասիսին, գեղանի լեռան գագաթին այն-

քան թովիչ բանահիւսութեան ժամերին: Բայց անհատնում վշտերից՝ նա վաղուց է քար կտրել: Յուսարեկ փորձեց դիմել պատմութեան, այնքան փոփոխական և այնքան սգաւոր՝ քրիստոնէական տանջանքի այդ դարաւոր վանքի մէջ: Սակայն աւանդ, պատմութիւնը նրան չկազդուրեց, սիրտ ու ուժ չտուեց: Նա տատանման մէջ ընկաւ. զգում էր իրան միայնակ, անգոր, առանց թե ու թիկունքի:

Դիմադրութիւն...

Ժողովուրդի ձայնն էր այդ, որ հեռից եկող ալիքի նման կուտակուում, ուռչում էր և զարկեր տալիս Եւփածնի պատերին, իբրեւ ազդանշան և յորդոր: Ժողովուրդական ոգով սնած, նրանով մեծացած և նրանից ընտրած գահակալը ականջ դրեց, զգաց, թէ որտեղից է գալիս կոչը, ըմբռնեց նրա ուժը, շտկեց կորացած մէջքը և խրոխտ հայեացքով նայեց հակառակորդին:

Այն օրից որոշ էր նրա անելիքը:

Գիւմարական քաղաքականութիւնը Եւփածնի գահակալի կողմից — թող այդ իմանան և միշտ յիշեն հալածանքի հերոսները — արդիւնք չէր Խրիմեանի անձնական արամադրութեան կամ մի քանի խորհրդականների ներշնչման: Ո՞վ գիտէ: 1903 օգոստոսին, երբ Գիւմրիի բարձունքի վրայ հնչեց ժողովուրդական բողոքի առաջին ձայնը, գուցէ ինքը կաթոլիկոսը չէր էլ պատկերացնում գալիք օրերի, վաղեան դէպքերի բնոյթը: Գուցէ նա մտածում էր լոկ մի աղերսանքի մասին՝ ուղղած մի համեստ գահակալի՝ կաթոլիկոսի կողմից, ուժեղ գահակալին՝ ցարին: Սակայն ժողովուրդական ձայնը փոխեց իրերի կերպն ու տեսքը: Իւ երբ որոտաց դիմադրութեան ազդանշանը քաղաքներում ու շէնքերի մէջ, երբ հայութեան բոլոր անկիւններից՝ սահմանի թէ այս և թէ այն կողմը՝ լաւեցին այն բուռն պահանջները, որոնց արձագանքը գեռ երկար պիտի հնչէ հայոց կրօ-

նական կենտրոնի խուցերում, երբ որ շարժւեց, խօսեց ինքը ժողովուրդը, — այն ժամանակ հոգեւորականութիւնը, և ամենից առաջ հոգեւորականութեան պետը — զգայուն և ժողովրդական մի տիպ — միայն մի ճանապարհ տեսաւ՝ բողոքի ճանապարհը, որի վրայ նա ոտք դրեց այնքան հեզութեամբ և միաժամանակ այնքան յամառութեամբ . . .

Յենւած ժողովրդական ձայնի վրայ՝ եկեղեցու պետը, անմիջապէս հրամայական հրաւեր կարդաց իր ստորագրեալ հոգեւոր պաշտօնէութեան՝ ոչ մի մասնակցութիւն չընդունել գրաւման գործի մէջ և զգոյշ լինել որեւէ կարգադրութիւն անելուց։ Ահա այդ նպատակով տրւած կաթողիկոսական երեք կոնդակները, ուղղած՝ առաջինը Երևանի, Վրաստանի, Աստրախանի, Բեսարաբիայի, Արցախի և Շամախու թեմական առաջնորդներին, իսկ միւսները՝ Էջմիածնի Սինոդին։

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ

ՍԻՆՕԴԻ Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ

Հաս եղաք նորոգ օրէնսդրութեան ժողովոյ նախարարաց՝ հաստատելոյ բարձրագոյն հաճութեամբ յ12^ր յունիսի տարւոյս, որով կառավարութիւն ամենայն ստացուածոց եկեղեցեաց և վանօրէից հայոց բարձեալ յեկեղեցական վարչութենէ Մերոյ յանձն լինի պետական հաստատութեանց։ Քանզի օրէնսդրութիւնդ հաստատեալ եղև առանց նախապէս բանակցելոյ ընդ Մեզ, որպիսի բանակցութիւնք լինէին յանցելումն առ նախորդովք Մերովք ի յուզիլ դոյնօրինակ խնդրոց, տեսանեմք զի չեն նախատեսեալ ի նմին և բազում հանգամանք, զորս հասուցանել ամենահպատակօրէն յողորմած ուշադրութիւն Նորին Այստեանական Մեծութեան պարտ անհրաժեշտ անձին վարկանիմք, իբրև գլուխ համօրէն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց և ծայրագոյն տեսուչ նորին։

Առ այս պատուիրեմք Սինոդիդ թողուլ առայժմ

զյայտարարութիւն օրէնսդրութեան և առաջի առնելով մեզ զպատճէնս ամենայն գրութեանց, որք հային յայս խնդիր՝ մեալ ցնորոգ անօրէնութեան Մեր։

№ 58

Մ Կ Ր Տ Ի Զ

14 օգոստ. 1904⁹

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԹԵՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ (անունը)

Տամբ կոնդակս հայրապետական ի գիտութիւն Չերգ գերաշնորհութեան թէ վասն նորոգ օրէնսդրութեան ժողովոյ նախարարաց՝ հաստատեալ Բարձրագոյն հաճութեամբ յ12^ր յունիսի տարւոյս, յազգս նոր եղանակի կառավարութեան ստացուածոց եկեղեցեաց և վանօրէից մերոց գտանելոյ ի սահմանս պետութեան Ռուսիոյ, Մեր գիմեալ եմք առ Նորին Այստեանական Մեծութիւն և խնդրեալ զշնորհ յազգս դարաւոր իրաւանց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ։ Ուստի և պատուիրեմք հրամանագրել ընդ փոյթ ստորագրեալ Չեզ թեմական Ատենից, Վանահարց, Հոգեւոր կառավարութեանց, գործակալաց և երէցփոխանաց եկեղեցեաց զի ի դէպս գրաւման քաղաքացիական իշխանութեան զստացուածս եկեղեցեաց և վանօրէից մերոց՝ մի ունիցին զմասնակցութիւն ինչ ի գործողութիւնս յանձնողականս և ստացողականս։

Մ Կ Ր Տ Ի Զ

Թ. 969—974.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

21 օգոստ. 1903

Էջմիածին

ՍԻՆՕԴԻ Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ

Մեր, իբրև Ընդհանրական Հայրապետ ամենայն Հայոց, ընտրեալ միաձայնութեամբ ազգիս ի քահանայապետութիւն հօտի Ս. Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի և ծայրագոյն վերատեսուչ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյս Հայաստանեայցս, այսու հայրապետական կոնդակս մերով պատուիրեմք Ատենիդ՝ չառնել ոչինչ կարգադրութիւն ի կողմանէ Սինոդիդ, առանց հրահանգութեան մերոյ, վասն նորոգ կարգադրութեան ժողովոյ նախարարաց հաստատեալ Բարձրագոյն հաճութեամբ յ12^ր յունիսի

տարւոյս, յաղագս նոր եղանակի կառավարութեան գոյնց
և ստացուածոց եկեղեցեաց և վանօրէից մերոց Ռուսա-
տանի:

Թ. 1001
21 օգոստ. 1903.

ՄԿՐՏԻՉ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Կոնգակի մեղմ ձայնին միացաւ ժողովրդական սպառ-
նալիքը և այդ օրից՝ եկեղեցու պաշտօնէութիւնը, եր-
բեմն հայ ժողովուրդի տէրն ու ղեկավարը, դարձաւ աշխար-
հականութեան գերին, նրա կամակատարը: Թէ Էջմիածին
և թէ դուրսը գտնւեցին շատ հոգեւորականներ՝ մեղի,
երկչոտ, ստրկահոգի, սիրահար անուշ կեանքի, տրամա-
դիր ընկճելու ստրկացնող հրամանների առջև, — բայց
ս ա ր ս ե ց ն ո ղ ս պ ա ռ ն ա լ ի ք ք մաքրեց պղտորած
սրտերը և բոլորին խոնարհեցրեց ուժգին հոսանքի
առջև...

Շատ քիչ անցած, կաթողիկոսը պատեհ առիթ ու-
նեցաւ աւելի պարզ ձևակերպելու իր տեսակէտը և բըռ-
նելիք ուղղութիւնը: Գա տեղի ունեցաւ վեհարանի մէջ,
սեպտեմբերի 4-ին, երբ Երևանից Էջմիածին գնացած
կառավարչական յանձնաժողովի նախագահ իշխան Նա-
կաշիձէ, փոխ-նահանգապետը, դիմումն արեց հայոց եկե-
ղեցու պետին՝ օրէնքը գործադրելու համար: Ահա տեղի
ունեցած պաշտօնական խօսակցութեան ճիշտ բովանդա-
կութիւնը:

ԻՇԽԱՆ ՆԱԿԱՇԻՁԷ:—Չ եր գ Ս ր ր ր ու թ իւ ն. յայտնի
կը լինի Չեր Սրբութեան՝ մինիստրական ժողովի ներ-
կայ տարւայ յունիս 12-ի որոշումը, հաստատուած Բար-
ձրագոյն կամքով և հաճութեամբ, որով յետ այսու Ռու-
սաստանի հայ եկեղեցիների և վանքերի կալւածների,
կայքի և դրամագլուխների կառավարութիւնը պիտի
ենթարկուի ներքին գործերի և երկրագործութեան մի-
նիստրութիւններին, պահելով ամեն մի եկեղեցու և վան-
քի սեփականութեան իրաւունքը: Որքան մեղ յայտնի է,

այդ հրամանը ներքին գործերի պարոն մինիստրի միջո-
ցով յայտնւած է Էջմիածնի Սինօգին: Ես և իմ ընկեր-
ներս, որոնց պատիւ ունեցայ ներկայացնելու Չերգ Սրբ-
ութեան, կովկասեան բարձր իշխանութեան կողմից նը-
շանակած լինելով Երևանեան նահանգի եկեղեցիների և
վանքերի ստացւածները և դրամագլուխներն ընդունող
յանձնաժողովի անդամներ, հրաման ենք ստացել գալ այ-
սօր Վաղարշապատ և ստանալ Չերգ Սրբութեան հա-
ճութիւնն և աջակցութիւնը՝ ձեռնարկելու բարձրագոյն
հրամանի ի կատար ածման:

ՎԵՃ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ:—Ինձ ալ յայտնի է յիշեալ նոր
որոշումը, որ միանգամայն անսպասելի էր համայն հայ
ազգի և ինձ համար, քանի որ դժւար էր կարծել, թէ
այդօրինակ մի կարգադրութիւն կրնար տեղի ունենալ
եկեղեցու մը վերաբերմամբ՝ առանց նախապէս անոր
ներկայացուցչին յայտնելու կամ գոնէ կարծիք հարցնե-
լու: Այն օրէն, երբ ես Էջմիածին մտայ և երդմամբ ըն-
դունեցի ուսաց Մեծագոր Կայսեր հպատակութիւնը,
ուխտեցի լինել ամենահաւատարիմ հպատակ իմ թագա-
ւոր կայսեր, ուխտեցի չխնայել անձս և արիւնս իմ թա-
գաւորի կեանքի և փառքի համար և որոշեր էի եթէ
երբ և իցէ հարկ լինէր պաշտպանելու թագաւորի կեանքն
ու պատիւը, ես դուրս պիտի գայի ասպարէզ ձեռքս առած
խաչն ու Վեհադարանը և առաջնորդէի իմ ազգը դէպի
փառք և մահ, ցոյց տալու մի անգամ ես՝ հայոց ազգի
դարաւոր հաւատարիմ հպատակութիւնը: Այսու հան-
դերձ պիտի ըսեմ հրապարակաւ, որ յիշեալ երդմանս
հետ միաժամանակ երդեցի Աստուծոյ առջև՝ ինծի վըս-
տահացած եկեղեցւոյ առջև, նոյնպէս և իմ ժողովուրդի
առջև՝ մնալ հաւատարիմ Ս. Եկեղեցւոյս և ազգիս, պահ-
պանել նորա դարաւոր սրբագործւած իրաւունքն ու ար-
տօնութիւնները և երբէք չզաւաճանել իմ կոչմանս, եթէ
նոյնիսկ մահ ինձ վիճակի, այլ ինչ որ ստացեր եմ իմ
նախորդներէն, նոյնն անթերի թողնել իմ յաջորդին: Մը-
նալով հանդերձ հաւատարիմ հպատակ իմ թագաւոր
կայսեր, կը յայտնեմ, որ երբէք չեմ կրնար իբրեւ հայոց
հայրապետ, համաձայն լինել ներկայ նոր օրէնսդրու-
թեան և չեմ ընդունիր զայն երբէք, քանի որ միանգա-

մայն կը յեղաշրջէ ինձ հաւատացած եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքներ և վարչական կարգեր:

ԻՇԽ. ՆԱԿԱՇԻՉԻ: — Չերդ Սրբութիւն, հաւատալով հանդերձ Չերդ Սրբութեան հաւատարմական անկեղծ զգացմունքներին և հովապետական պարտաւորութեան, խնդրեմ ընդունել, որ ես նոյնպէս իմ թագաւոր կայսեր ամենահաւատարիմ հպատակ և երդւեալ պաշտօնեան եմ: Ինձ համար նոյնպէս սուրբ է թագաւոր կայսեր կամքը, և ես, իբրև իմ թագաւորի երդւեալ պաշտօնեայ՝ պարտաւոր եմ Նորին Մեծութեան հրամանը անթերի կատարել: Թոյլ տւէք յայտնել, որ ես որեւէ եղանակով անշուշտ պիտի կատարեմ իմ կայսեր հրամանը, որի համար դարձեալ կը խնդրէի Չերդ Սրբութեան հաճութիւնը:

ՎԵՃ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ: — Ես այս խնդրի առթիւ իմ աղերսներս մատուցեր եմ մինչև թագաւոր կայսեր գահը և իմ բանակցութիւնս նախարարութեան հետ շարունակելի է. կը հաւատամ, որ Նորին Կայսերական Մեծութիւն իւր նախնեաց նման հովանաւոր կը հանդիսանայ հայ եկեղեցւոյն, ինչպէս ցարդ հովանաւորներ է, և կը վերցնէ դառնութեան այն բաժակը, որ կախած է այսօր երեք միլիօն հայ ժողովրդեան գլխին, որի ներկայացուցիչը ես եմ Նորին Մեծութեան առջև: Հետեալէս իմ համաձայնութիւնս յայտնել և այս խնդրի առթիւ ձեր ձեռնարկութեան մասնակից լինել չեմ կրնար: Նոյնը և հրամայեր եմ իմ ներկայացուցիչներին, թեմակալ առաջնորդներին և սինոդականներին, որոնք նոյնպէս ինձ հետ ուխտած են չմասնակցիլ այս խնդրին, որը իմ հայեցողութեամբս, տակաւին վերջացած չեմ համարեր, որովհետև սեփականատէր չեմ ես և չեմ համարիր իսկ զիս, այլ աւանդապահ հազարամեայ սեփականութեանց պատւածային տաճարին, որ ընծայաբերած է հայ ժողովրդէն և է արդիւնք անոր բարեպաշտական և կրօնասիրական զգացմանց: Այսօր իսկ աշխարհի ամեն կողմերէն հայեր ինձ գիմելով իրենց ներկայացուցիչների միջոցաւ՝ պատրիարք, եպիսկոպոս, առաջնորդ և ժողովուրդ, կը խնդրեն միջնորդ լինել առ թագաւոր կայսրն՝ անխախտ թողնելու հայոց եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքներն:

Այդ օրինականութիւնը նկատեց իբրև «սպտումբութեան» նախանշան: Յանձնաժողովի նախագահը, յանկարծակիի եկած, անմիջապէս եղածը զեկուցեց նահանգապետին և սինոդի պրօկուրօրին: Պրօկուրօրը հեռագրեց իշխան Գօլիցինին: Վերջինը՝ Պլեվէին: Պլեվէն՝ թագաւորին: Եւ իբրև արդիւնք այդ բոլորի՝ մի սպառնական հեռագիր ուղղած կաթողիկոսին, նրա «ծանր պարտազանցութեան» համար, որ կարող է «առաջ բերել ծանր հետեանքներ»...

այդ օրերի, Պետերբուրգը՝ վստահ իր յաղթութեան, Էջմիածինը՝ ապաւինած արդարութեան, շարունակում են պաշտօնագրերի փոխանակումը, դիւանական քաղաքավար, բայց վտանգաւոր մրցումը:

Լսենք այդ մրցման պատմութիւնը:

5 օգոստոս 1903, Պետերբուրգ

Է.ՄԻԱՇԻՆ

Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Մկրտչին

«Տեղեկանալով, որ եկեղեցական կալածանքի վերաբերմամբ յունիսի 12-ի բարձրագոյն հրամանի գործադրութիւնը հանդիպում է յապաղումների, խնդրում եմ Ձերդ Սրբութեան՝ հոգալ անյապաղ կարգադրութիւն անել այս մասին: Ամեն մի յետաձգում, իբրեւ անհնազանդութիւն թագաւորական կամքին, առաջ կը բերի ծանր հետեւանքներ»:

Ներքին գործերի մինիստր ՊԼԵՎՇԷ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Ներքին գործերի պարոն Միմիստրին

«Ի նկատի առնելով, որ մինիստրների կօմիտէի յունիսի 12-ի բարձրագոյն հաստատուած որոշումը տեղի է ունեցել առանց նախապէս իմ միջոցով տեղեկանալու — ինչպէս այդ անում էր համանման դէպքերում իմ նախորդների ժամանակ — այն հանգամանքների մասին, որոնք կարող էին ուշադրութեան հառնել կառավարութեան կողմից, ես օգոստոսի 4-ին, № 958 աւած Անդակով, հրահանգեցի Սինօգին՝ առժամանակ չհրատարակել բարձրագոյն հրամանը և թողնել ինձ՝ իբրեւ եկեղեցու ծայրագոյն պետին — դիմել ամենահպատակօրէն խնդրքով Նորին Մեծութեան թագաւոր Այսսեր և բացատրել այն նկատումներն, ու հանգամանքները, որոնք կապւած են այս հարցի հետ:

Սինօգը, ստանալով իմ Անդակը, կարգադրեց կազմել մի զեկուցում այս գործի մասին, բայց պրօկուրօր Աանչելին թոյլ չտուեց այդ անել, որով կարծես ցանկացել է՝ հակառակ օրէնքի, անձամբ նախափճուել Սինօգի որոշման ձեւը և բռ-

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ծրկու ծայրերը. — Պաշտօնագրեր. — Սպանական հեռագիր Պետերբուրգից. — Մկրտիչ կաթողիկոսի դիմումը մինիստրին եւ Նիկոլայ կայսրին. — Պլեվշի նոր սպանալիքը. — Հեռագիր իշխան Գօլիցինին. — Մերժողական պատասխան Թիֆլիզից. — «Նոնարհագոյն աղերս»՝ ուղղած ցարին. — «Մեղադրողի քացատրութիւնը»՝ ուղղած ցարի մինիստրին. — Բռնաւորի «վճիռը անդարձ է»:

Էջմիածին և Պետերբուրգ...

Մէկը աղօթարան՝ հեղ և մեղմ, ինչպէս ինքը աղօթքը. միւսը զին աղօթան՝ հուժկու և սարսեցնող, ինչպէս ռազմի որոտ: Մէկը հպատակութեան աշխարհ, միւսը տիրապետութեան. մի տեղ աղերսանք, միւս տեղ՝ հրաման:

Եւ ահա դրանք, երկու հակադիր ծայրերը, մէկը իբրեւ թարգման փոքրիկ ժողովրդի, միւսը իբրեւ բերան հսկայամարմին բռնարանի՝ կանգնած դէմ յանդիման, երես առ երես: Գարերի աղերսողը արտասանում է նոր, վաղուց հալածական խօսքեր, խօսքեր արդարութեան և իրաւունքի: «Իրաւունք և արդարութիւն... այդ ես եմ, դա իմ կամքն է և հաճոյքը» — հեզնում է հակառակորդը՝ ցասման շեշտով թէ և վարագուրւած զօրաւորի սառնարիւնութեամբ, քաղաքավար խաբէութեան նրբագոյն ձեւերով: Եւ սկսում է քաջածանօթ վէճը՝ գայլերի թագաւորութեան: «Ես գայլ եմ, կը տանեմ»: — «Ես հովիւ եմ, չեմ տայ»:

Ուր կը յանգի այդ վէճը և կամ ինչ կը լինի նրա արդիւնքը, — դա գալիք օրերի գործն է: Եւ յանուն

վանդակութիւնը: Այդ մասին Մինօգլում կազմեց արձանագրութիւն, որը և ներկայացրեաժ է ինձ բոլոր անդամների ստորագրութեամբ:

»Սակայն ի նկատի առնելով, որ այս խնդիրը շատ լուրջ նշանակութիւն ունի ամբողջ Հայ եկեղեցու համար և կարող է վերին աստիճանի անցանկալի հետեանքներ ունենալ — դա պարզ երևում է ի միջի այլոց այն իրողութիւնից, որ Ալեքսանդրօպօլում յունիսի 29-ին և այստեղ, Էջմիածնում, օգոստոսի 3-ին ժողովրդի բոլոր խաւերից կազմած ահագին բազմութիւն՝ անձնապէս, այլև շատ համայնքներից գրաւոր խնդրագրերով՝ ամեն օր դիմում են ինձ խնդրելով արկանել առ ոտս Նորին Մեծութեան ամբողջ ժողովրդի աղերսանքները այս մասին, — խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ բարձր գերազանցութեան, ժամանակաւորապէս յետաձգել կառավարութեան վերոյիշեալ կարգադրութեան գործադրութիւնը և կարելիութիւն տալ ինձ՝ ամենահպատակօրէն մատուցանել Նորին Մեծութեան իմ բացատրութիւնները և այն հանգամանքները, որոնք ինձ թւում են անհրաժեշտ խնդրի կանոնաւոր լուծման համար:

»Իմ այս դիմումը Նորին Մեծութեան՝ համարում եմ մի քայլ, որ թելադրում է ինձ եկեղեցու պետի պարտականութեան զգացումը դէպի նրա ծայրագոյն հովանաւոր Թաւաւոր-կայսրը և դէպի իմ հօտը:

6 օգոստոս 1903

Էջմիածին

ՄԿՐՏԻՉ

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ՊԵՏԵՐՅՈՒՆ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ԹԱԳԱԽՈՐ ԿԱՅՍՐԻՆ

Ձերդ Մեծութիւն, Ամենաողորմած Թաւաւոր

Ներկայ օգոստոսի 6-ին, ես հեռագրով դիմեցի Նորին բարձր գերազանցութիւն ներքին գործերի մինիստր ստատուս կրեւար Պլեյէին, խնդրելով յետաձգել մինիստրական կօմիտէի ներկայ տարւայ յունիսի 12-ի Բարձրագոյն հաստատւած որոշումը՝ Հայ եկեղեցական կալաւածները և դրա-

մագլուխները կառավարական հիմնարկութիւնների վարչութեան յանձնելու մասին, և դրանով կարելիութիւն տալ ինձ արկանել առ ոտս Ձերդ Կայսերական Մեծութեան ինձ յանձնած հոգւոր հօտի՝ ամբողջ Հայ ժողովրդի աղերսանքը յիշեալ կարգադրութեան առիթով, իմ ամենահպատակ միջնորդութեամբ հանդերձ: Չըստանալով պատասխան ներքին գործերի պ. մինիստրից՝ համարձակւում եմ անմիջական կերպով դիմել Ձերդ Մեծութեան ամենահպատակ խնդիրքով՝ ամենաողորմածաբար թողալով ինձ անձամբ արկանել առ ոտս Ձերդ Մեծութեան ամբողջ Հայ հոգւոր հօտի աղերսը և ներկայացնել կարեւոր բացատրութիւններն ու նկատումները, որ թելադրում է իմ պարտականութեան զգացումը Ձերդ Մեծութեան և ինձ յանձնած հօտի առջև, մինիստրական կօմիտէի որոշման կատարումը դադարեցնելու մասին:

Ձերդ Կայսերական Մեծութեան ամենահպատակ աղօթարար ՄԿՐՏԻՉ

Պատրիարք-Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

12 օգոստ. 1903, Պետերբուրգ

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Նորին Սրբութեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին

»Ձերդ Սրբութեան հեռագիրը, ներկայ ամսի 6-ից, ամենահպատակօրէն զեկուցանելուց յետոյ, Թաւաւոր-կայսրը բարեհաճեց Բարձրագոյն հրամայել՝ մերժել Ձեր խնդիրը՝ մինիստրական կօմիտէի բարձրագոյն հաստատւած յունիսի 12-ի որոշման գործադրութիւնը յետաձգելու մասին: Միաժամանակ Նորին Մեծութիւնը հաճեց ինձ յանձնել օգոստոսի 10-ի Ձեր հեռագիրը: Սրա հետ միասին հաղորդում եմ աւելի մանրամասն ցուցմանքներ՝ շարունակելիք դիմագրութեան հարաւոր հետեանքների մասին, ինչպէս նաև անձամբ Նորին Մեծութեան ներկայանալու Ձեր դիմումի նկատմամբ:

Ներքին գործերի մինիստր ՊԼԵՅԷ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐ

N° 4289

13 օգոստոսի 1903

Պետերբուրգ

Նորին Սրբութեան

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին

Եւ Վրացացիին

Ձերդ Սրբութիւն, Ողորմած Հովնապետ.

Ի լրումն օգոստոսի 12-ի հեռագրի՝ պատիւ ունեմ հաղորդել, որ Թագաւոր Կայսրը, օգոստոսի 7-ի Ձեր հեռագրի ամենահպատակօրէն զնկուցանելուս առթիւ, բարեհաճեց բարձրագոյն ուշադրութիւն դարձնել Ձերդ Սրբութեան անկանոն ընթացքի վրայ՝ ներկայ տարւոյ՝ յուլիսի 12-ի մինիստրական կոմիտէի վճիռը գործադրելու վերաբերմամբ: Օգոստոսի 14-ի Ձեր կոնգալը՝ առաջարկութիւն է Սինօզին՝ չեղել Բարձրագոյն կամքի անյապաղ իրագործումից, այսինքն՝ կատարել հաւատարիմ հպատակութեան ծանր պարտադանցութիւն:

Նորին Մեծութիւնը բարեհաճեց իր կայսերական ուշադրութիւնը դարձնել նաեւ այն բանի վրայ, որ ներկայ դէպքը, վերջին ժամանակներս, առաջին չեղումն է միաձայն կաթողիկոսի կողմից հայ եկեղեցու գերագոյն ներկայացուցիչների նախկին ամենահնազանդ ընթացքից, եւ այդ պատճառով հրամայեց ինձ՝ եթէ հայ հոգեւորականութիւնը չարունակի իր անհնազանդութիւնը պետական իշխանութեան նկատմամբ, ձեռնարկեմ այն հարցի քննութեան՝ թէ ուստի միապետների՝ հայ եկեղեցուն պարգևած վարչական կազմը Ռուսաստանում՝ որքան է չարունակում համապատասխանել պետական չահերին:

Պարտաւոր եմ համարում ինձ կցել սրան, որ Նորին Մեծութիւնը հաճելով ինձ յանձնել օգոստոս 10-ի Ձեր հեռագիրը՝ անժամանակ գտաւ այս գործի առիթով Ձեր անձամբ ներկայանալը: Եթէ, սակայն, յետագայում Ձերդ Սրբութիւնը անհրաժեշտ համարի գալ Պետերբուրգ, Ձեր բռնած ընթացքի մասին բացատրութիւններ տալու, հապա այդ առիթով պէտք է խնդրամատոյց լինել Կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարչապետի միջոցով:

Յանձնելով ինձ Ձեր աղօթքներին, խոնարհաբար խնդրում եմ ընդունել իմ խորին յարգանքի եւ անձնւիրութեան հաւատարմութիւնը, որով պատիւ ունեմ լինել:

Ձերդ Սրբութեան խոնարհ ծառայ Վ. ՊԼԵՎԷ

ԹԻՖԼԻՉ:

Նորին պայծառափայլութեան իշխան
կառավարչապետին

Տխրագին հանգամանք, որ բարդէն զինգիր կատարման որոշման յանձնաժողովոյ նախարարաց յ12 յունիսի, զօրացուցանեն յիս զգիտակցութիւն անհրաժեշտութեան յանուն Հովնապետական պարտուց իմոց՝ տալ զհանգամանօրէն բացատրութիւն եղանակի գործողութեանց իմոց առաջի մեծագոր հովանաւորի եկեղեցւոյ իմոց:

Չայս ունելով առաջի աչաց՝ ըստ գրութեան Տ. նախարարի ներքին գործոց յ13 օգոստոսի՝ յարգոյաբար խնդրեմ ի պայծառափայլութեան Ձերմէ, առնել զպաշտօնուն միջնորդութիւն՝ թոյլ տալ ինձ երթալ ի Պետերբուրգ վասն յանգիւման լինելոյ Նորին Մեծութեան վերոյիշեալ նպատակաւ:

ՄԿՐՏԻՉ

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

4 սեպտ. 1903

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Նորին բարձր գերագանցութեան Տ. նախարարի
մերքին գործոց

Գրութիւն Ձեր որ յ13-էն օգոստոսի այսր ամի, ընդ համար 4289, համակեաց զիս ի վիշտ անպատմելի: Տանջիմ ի խողան, եթէ հալառակ հանապազորդեայ անկեղծ ջանից իմոց լինիլ արժանի բարձր ոգորմութեան եւ բարեհաճութեան, գորցուցին յոր անփոփոխ ինքնակալ վեհապետը քրիստոսասէրն Ռուսաստանի առ նախորդ իմ համարեն զիս ի ժամ անցման աւուրց իմոց անհնազանդ թագաւորին կաւաց: Մեղադրիմ ի ծանրագոյն յանցանս իրրեւ առաջադրեալ է իմ ստորագրելոցն իմոց ցուցանել ընդդիմութիւն բարձրագոյն հրամանին, մինչ էլ լեալ ի գործողութիւնս իմ ստուերն իսկ մտաց անհնազանդութեան թագաւորական կամաց, որպէս անխարկի ի գրութեան անդ Ձերդ բարձր գերագանցութեան:

Միակ կէտ նպատակի որ առաջնորդէրն ինձ, էր ցանկութիւն յայտնել զկամս մտաց իմոց առաջի Մեծազօր հովանաւորին Եկեղեցւոյն իմոյ և հօտի և ամենհարկաւորէն բացատրել արքային իմում, եթէ յորպիսի անելանելի կացութիւն անկեալ կամ ես կարգադրութեամբ որ յ12ն յունիսի: Առաւել ևս այժմ զգամ զհարկեցուցիչն առ այս պահանջ, մինչ սիրտ իմ յարիւն հարեալ ընու տեսեալ զընդմայր և զաննպատակ կորուստ որդւոց իմոց, որք դառնան զօհք զժբաղդ բերմանց հանգամանաց: Չէ ինձ որ կամ առ դուռն գերեզմանին և եմ խոնարհ պաշտօնեայ Սեղանոյ Աստուծոյ և զայն միայն խորհիմ, զի սրբութեամբ կատարեցից զպարտիս իմ և խաղաղ խղճիւ մտաց յանդիման եղեց առաջի աթոռոյ Բարձրելոյն, չէ ինձ զմտաւ ածել զընդդիմութիւն բարձրագոյն իշխանութեանց, զանհնազանդութիւն Արքային իմում: Յամենայն զօրութեանէ հոգւոյ բողոքեմ ընդդէմ մեղադրանացն, զոր ի վերայ իմ և հոգեւորականութեան իմոյ և համարեմ զայն հետեանս անձիշդ մեկնութեան գործողութեանց իմոց առաջի արքայական գահոյից, եթէ յայսմ և եթէ յայլ խնդիրս որք յարուցեալ են ցարդ վերաբերութեամբ Հայաստանեայս Եկեղեցւոյ:

Մահու և կենաց համարելով խնդիր վասն համայն հոգեւորականութեան և հօտին իմոյ զհնարաւորութիւն ըստ ամենայնի բացատրութեան եղանակի գործողութեանց իմոց առաջի Նորին Մեծութեան թագաւոր կայսեր, ես ըստ գրութեան Չերդ բարձր գերագանցութեան անհրաժեշտ վարկայ դիմել Նորին պայծառափայլութեան կառավարչապետի քաղաքացիական մասին Վովկասու և խնդրել, զի միջնորդեսցէ թոյլ տալ ինձ յանդիման լինել առաջի լուսաւոր երեսաց ամենաողորմած Թագաւորին իմոյ և մերկանալ առաջի վեհանձն հովանաւորի եկեղեցւոյ իմոյ զվշտադնեալն սիրտ իմ:

Իրազեկ առնելով զՉերդ զայսմ որոշմանէ իմոյ, խնդրեմ յարգոյաբար զՉերդ բարձր գերագանցութիւն, զի և դուք բարեմտութեամբ սատար լիջիք ի կատարել զայս միջնորդութիւն:

ՄԿՐՏԻՉ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

4 սեպտ. 1903

Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին

Էջմիածին

Հաղորդում եմ Չերդ Արքութեան, որ մինիստրների կօմիտէի յունիսի 12-ի Բարձրագոյն Հաստատած օրէնքը պէտք է Չեր կողմից ի կատար ածելի ճշդութեամբ և առանց յետաձգման: Մինչև որ այդ օրէնքը ամբողջութեամբ չգործադրուի, ես անկարելի եմ համարում միջնորդել Բարձրագոյն բարեհաճութիւն ստանալ Չեր Պետերբուրգ գնալու համար:

Գեմերալ—ադիւտանտ իշխան ԳՕԻԻՑԻՆ

№ 12228

5 սեպտ. 1903 Թիֆլիզ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Խոնարհագոյն աղերս:

Թոյլ տուր, Ողորմած Տէր, որ կարենամ համարձակ սիրտս բանալ Չեր Մեծութեան առաջ այս աղերսագրոյս միջոցաւ, որ փոխանակ անձամբ յանդիման լինել փառաւոր գահոյիցդ, ես կենդանի բարբառով արտայայտելի հոգւոյս խորագոյն վիշտ:

Ութսուն և չորս ամեայ հասակիս ծերութեամբ ես յանձն առի աշխատութիւն անձամբ դիմել առ կայսերական վեհագոյն աթոռգ: Այլ, աւա՜ղ, փակեցին այն ազատ ճանապարհ, որ բաց է ամենեցուն առաջ: Թող այս Պետական ներքին գործոց բարձրապատիւ նախարար իւր պաշտօնական գրով յայտնում է ինձ, որ Չերդ կայսերական Մեծութիւն ուղադրութեան առած է Հայոց Հայրապետի անհնազանդութիւն ընդդէմ բարձրագոյն կայսերական հրամանին: Քա՛ւ թէ այս այսպէս է. զի սուրբ է ինձ համար կայսեր արդար դատաստան, այլ նմա մեծ մեղք են, որ զիս այսպէս ներկայացուցեր են ոռաջի

բարի և ողորմած կայսեր: Գարձեալ ժխտեմ: Թոյլ տուր ինձ, Ողորմած Տէր, որ իրաց ճշմարտութիւն համարած-կիմ անպատրուակ պարզել և բացատրել Ձերդ արդարադատ Ատենին առաջ: Հայոց Հայրապետի բարուց հեղութիւն և երկիւղածութիւն առ քրիստոնէական Ս. Կրօնն և հաւատ յայտնի է աշխարհին. նա կարդալով Ս. Գրոց աստուածային պատուէրներ, ուսել է հնազանդիլ սրտի մտօք աշխարհի իշխանութեանց, սոյն հնազանդութեան ուխտ և պատուէր ևս ամենայն երկիւղածութեամբ կատարած էմ:

Այն հանդիսաւոր օր, երբ իմ օծման արարողութիւն պիտի կատարուէր, նախապէս զիս հրաւիրեցին Էջմիածնի Ս. Տաճարը, ուր Սրբութեան Սեղանին, Խաչին և Աւետարանին առջև, համայն միաբանից և ժողովրդի ներկայութեամբ նախ ուխտել հաւատարմութիւն և հնազանդութիւն առ Նորին Կայսերական Մեծութիւն: Նոյն օր և նոյն ժամուն ուխտեցի նաև հաւատարիմ աւանդապահ լինել առ ընդհանուր եկեղեցին հայոց, ոչ միայն ի նախնեաց անտի հաստատեալ առ հոգեւոր և հովուական Տեսչութիւն, այլ և նորա և Մայր Աթոռոյ ընդհանուր իրաւանց պահպանութեան: Այս նւիրագործ ուխտի դրութեամբ, ես տիրապէս տէր չեմ Մայր Աթոռոյ ի վաղուց անտի հաստատեալ իրաւանց, այլ միայն սոսկ աւանդապահ մի եմ, որոյ իսկական տէր Հայաստանեայց եկեղեցին է իր բովանդակ ամբողջութեամբ: Այդ պատճառաւ ես կարող չեմ, ով Տէր իմ, Խաչին և Աւետարանին առաջ չօրած համբուրելով և մեծ երկիւղածութեամբ կնքած նուիրական և ահաւոր ուխտիս դէմ զրօնել: Պատասխանատու մնալով առաջի Աստուծոյ, առաջի եկեղեցւոյն և համայն ազգին հայոց, որով մնայ ինձ այնուհետև յաւիտենական անէծք, ո՛հ, նզովիւք պիտի կնքուի գերեզմանս և ընդ անարժանս դասի անուանս յիշատակի զրկւելով օրհնութենէն եկեղեցւոյ: Եւ արդ հասեալ կամ ես խորին

ծերութեան, մահն մօտալուտ է և ես չեմ կարող մահուան դրան մօտ զրօնել իմ նուիրական ուխտին դէմ:

Ուստի կրկին անգամ աղերս մատուցանեմ առաջի Քոյ քաղցր և բարեգութ Տէր, յառաջ բերեմ աստ Գէթսէմանի պարտիզին աղօթարար Յիսուսի բան. — Անց՛ո այս բաժակ Հայոց եկեղեցիէն: Պատմութիւն ցոյց կուտայ մեզ, որ Հայկական եկեղեցին քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսած՝ հալածանաց, չարչարանաց դառնագոյն բաժակներ չառ քամեր է, միմիայն իւր ինքնուրոյն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աղատութիւն անխախտ պահելու համար: Մեծագոր Տէր. Ձեր բարեյիշատակ նախնիք իրենց արքայական մեծ բարութիւն և շնորհ միշտ ցոյց տուած են հայոց հաւատարիմ ազգին, և նորա երախտագէտ զաւակներ իրենց կեանք չեն խնայեր, անձնուէր քաջութեամբ նահատակ հանդիսանալ Մեծին Ռուսիոյ քաջայաղթ բանակներու մէջ, երբ հնչում էր պատերազմի փող: Հայաստանեայց եկեղեցին ևս միշտ վայելեր է Քովեհապանն նախնեաց բարձր հովանաւորութիւն, և իսկապէս ճանաչեր են հայոց առաքելական եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւանց անխախտութիւն: Արեւելեան այդ հնագոյն եկեղեցին այս տարի պիտի տօնէր Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի Տաճարի հիմնարկութեան հազար վեց հարիւրամեակ: Այլ աւա՛ղ, չկատարուեցաւ, որպէս մեր և ազգի փառագն էր: Ասան զի յանկարծ յունիս 12-ի նոր օրէնսդրութիւն խախտեց մեր եկեղեցւոյ դարաւոր հիմն, և ես որպէս գլուխ նորին՝ պատասխանատու կամ առաջի Աստուծոյ և չորս միլիօն հայոց ազգին, որ պահապան դրեր է զիս, որ հսկեմ արթնութեամբ, որպէս զի չխախտուի նորա հիմն, զոր եզին Թագէտս առաքեալ և Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Չեմ կարող լուել և չասել, ով աստուածասէր և բարեպաշտ թագաւոր, այսպիսի օրէնսդրութեան մասին, որ նախարարութիւն անկարեւոր համարեց նախապէս իբրև

խորհուրդ՝ զեկեցանել Հայոց կաթողիկոսին, զի նոր օրէնք Հայոց եկեղեցւոյն կը վերաբերէր: Ահա պատճառ, թէ ինչու խնդրեցի Ներքին գործոց պարոն նախարարէն, յետաձգել առայժմ նոր օրէնքի գործադրութիւն: Սորա համար դիմեցի և ամենախոնարհաբար աղաչանս մատուցի Ձեր Մեծութեան՝ լսել իմ ձայն, վասն զի անելանելի դրութեան մէջ պաշարեալ եմ այսօր. միմիայն իմ հովուապետական պարտքս ուղեցի կատարել, որպէս զի կարենամ Ձեր ուշադիր Մեծութեան հասցնել իմ կարծիքներ: Յաւօք սրտի կը տեսնեմ թէ ես և թէ համայն հոգեւորական դասն, որ իմ ցանկութիւն այնպիսի կերպով բացատրուած է, որ չի համապատասխաներ ճշմարտութեան: Հաւատա՛, Տէր իմ, Սուրբ Տաճարի և Սուրբ Սեղանի սպասաւորս չեմ կարող կեղծել առաջի Տէրութեանդ: Ես ապաւինելով ճշմարտութեան, որպէս Զօրաբարէր համարձակ կը յայտնեմ թէ ոչ ես և ոչ իմ հոգեւորական դասն և հօտն ոչ երբէք մտաբերած ենք Աստուծոյ օժեալիդ հակառակելու:

Իսկ Հայոց ժողովրդի վերջին յուզմունքն, որոց ձայն և աղաղակ անշուշտ հասած է բարձրագոյն Ատենդ, կ'ապացուցանէ միայն թէ, որքա՛ն անակրնկալ էր նոր օրէնքին հրատարակութիւն, որ ծանրագոյն պատժի կերպարանք ունի և որքա՛ն տարբեր և անհամաձայն է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի վաղնջուց հաստատեալ կանոններէն և միանգամայն օտար հայ ժողովուրդի դարաւոր հայեացքէն, ըստ իր եկեղեցւոյ ոգւոյն:

Ահապանձ Տէր իմ, քո մեծ ողորմութեան կը դիմեմ աշխարհիս երեսին ցիր ու ցան եղած հօտիս հետ՝ և նոյն բան կրկնելով արտասուագին. — «Անցո՛ այս բաժակ յինէն և իմ հօտէն», սրով եկեղեցւոյ անսահման գթութեանց ճառագայթները թող լի ուրախութեամբ և անհուն երախտագիտութեամբ լեցնեն հայ ազգի սիրտն ու հոգին:

Գիրս աւարտեցի. յոյս և հաւատ զիս քաջալերեց. ելայ իջայ հանդերձ միաբանութեամբ Ս. Էջմիածնի Տաճար, թուղթը դրի Սուրբ Սեղանի վրայ, լի ջերմեռանդ ոգւով աղօթեցի Ձեր Ահհափառութեան թանկագին կենաց համար, աղօթեցի՝ աստածային և Միածնի անսպառ շնորհ և օրհնութիւն տարածուի համայն օգոստափառ գերդաստանիդ վերայ:

Մնամ սիշտ աղօթարար Վեհափառութեանդ թանկագին կենաց

Վշտակիւր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆ

12 սեպտ. 1905

Ս. Էջմիածին

ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Չիրդ Բարձր Գերագանցութիւն

Ողորմած Տէր Վեհափառ Վոսմասմտիմօլիչ:

Ծանր է յոյժ, իբրև զմեղադրեալ հանդիսանալ՝ ոչ դրամանելով մեզս ինչ անձին. ծանր է ի համարի կալ յանցաւորի՝ և ոչ իսկ զսուրբ յանցանաց ի գործողութիւնս իւր տեսանելով: Այլ որպիսի կսկծագին զգացմանց էր կեղեքել ազաբէն զսիրտ ծերունւոյս, ի տեսանելն զիս, որ յընթացս յիսուն ամաց ուսուցիչ էի քրիստոնէական սիրոյ և խոնարհութեան՝ ամբաստանեալ յանիրաւի առաջի մեծի Հովնաւորի եկեղեցւոյ իմոյ, իբրև զանհաղանդ ոք անաստող թագաւորին կամաց և իբրև զերդմնագանց:

Անդրդւելի եմ, սակայն, հաւատք իմ առ յաղթանակ յախտենական ճշմարտութեան և սովին հաւատով ուղղեմ առ Ձերդ Բարձր Գերագանցութիւն զայս գիր նամակիս՝ անտարակոյս յայնմ, զի ոչ անտես աւնիցէք դուք զինդիր ծերոցեալ Պետին Հնադոյն Առաքելական Եկեղեցւոյ և թարգման լինիջէք անկեղծ զգացմանց իմոց առաջի Ամենաողորմած Թագաւոր կայսեր:

Գրութիւն Ձեր Բարձր Գերագանցութեան, որ 'ի 13-էն օգոստոսի, խոցեաց 'ի խոր զսիրտ իմ և ոչ գտեալ իմ զայլ հնար բառնարոյ յինէն զմեղադրանս ծանրագոյն յանցանաց

եղանակօք հասանել յառաջի եղեալ նպատակն: Փոխանակ փակելոյ զդպրոցս հայոց և 'ի տեղի հարկւոյն զքանի մի տասնեակս բանալոյ պետական կրթարանաց՝ մարթ էր թողուլ զեկեղեցապատկան-ծխական դպրոցս հայոց 'ի տեսչութիւն հոգեւորականութեան, որ զիտէր սիրելի արարեալ ժողովրդեան զդպրոցսն՝ կարգել 'ի վերայ նոցա հսկողութիւն խոհական՝ կազմելով որոշ ծրագիրս վասն նոցին և տալ ուսումնարանական վարչութեան իրաւունս հրաժարեցուցանելոյ զպաշտօնեայս, զորս անհամապատասխան դասնէին պահանջից իւրեանց: Փոխանակ զբաւելոյ զեկեղեցական ստացւածս, առանց իրիք օգտի վասն պետութեան, մարթ էր կարգել զետառագոյն իմն վերահասութիւն մտից և ծախուց վանօրէից եկեղեցեաց և ըն:

'ի շնորհս նշանակեալ եղանակի գործառնութեան կողմէ կասեան վարչութեան, այնչափ սակաւ են այժմ դպրոցք յաշխարհիս. զի հազարաւոր մանկունք 'ի փողոցս չընն, բազմացուցանելով միայն զթիւ անձանց յնասակարաց պետութեան և հասարակութեան: Այլ յնասակար հետեանք, վասն պետութեան ոչ նուազ քան վասն եկեղեցւոյ, օրէնսդրութեան 12-ին յունիսի ունին 'ի յայտ դալ 'ի մերձաւորագոյն ապագայի: Առաւելարութիւն 'ի մի կողմանէ եկեղեցէ 'ի համազումն, եթէ եկամուտք կալւածոց չեն բաւական ամենեին 'ի գահպանութիւն հայ հոգեւորականութեան և հոգեւոր հաստատութեանց. զի կարճեցին կամաւոր նախարարութիւնք հայ ժողովրդեան, 'ի միւսոյ կողմանէ հոգեւորականութիւնն ըստ անհրաժեշտ բերմանն հանգամանաց խորթացեալ լինի 'ի հօտէն և ոչ կարող է ընդ զաւանդական կոչումն իւր և ոչ մատուցանել պետութեան 'ի պատեհ ժամու զծառայութիւնս, զորպիսիս մատուցեալ է նորա յաճախակի: Որ ինչ զմեղադրանացն 'ի թիւս այլոց, որ լեալ է հիմն օրէնսդրութեան 12-ին յունիսի, իբրեւ հայ հոգեւորականութիւն ապիկար գտնուէր 'ի կառավարութեան կալւածոյ իւրոյ, մնաց ինձ միայն արտայայտել զծայրագոյն զարմանս. եթէ վասն էր նախքան զհրատարակութիւն նորոք օրէնսդրութեան չէ եղեալ ազդու մն ինչ զայդմանէ Հայրապետանոցին Ս. Էջմիածնի կամ Սինօգին: Այլ ևս զանցառութիւնք մասնաւոր անձանց կամ առանձին իմն թերութիւնք կարիքն միթէ պատճառ լինելոյ զրկելոյ զողջոյն հաստատութիւն 'ի դարաւոր իրաւանց: Խորապէս համոզեալ 'ի ճշմարտութիւն ասացելոյս, ոչ կարէի ես լռել և չցանկալ հասուցանելոյ յունին Թագաւոր

կայսեր և բարձրագոյն կառավարութեան, որ 'ի Պետերբուրգ, զնորհրդածութիւնս իմ վասն ներկայ հանգամանացն իրացն: Ոչ կարէի ես լռել և չբողբել ընդդէմ անարդար վերաբերման կողմասեան վարչութեան առ դործս յընթացս վերջին տասնեակ ամաց, որոյ 'ի հետեանս եղև նոր այս սխալ ծանրագոյն: Ոչ կարեմ և այժմ չհրաւիրել զողորմած ուշադրութիւն Չերդ Բարձր Գերագանցութեան առ շատ ձեռնարկութեանց, որ եղև ընդդէմ հայ ժողովրդեան 'ի զանազան տեղիս աշխարհիս, զորոց լսելք կարիվեր սրտիւ, որպէս և ընդդէմ եկեղեցական անձանց, զորոց զյանցանացն ոչ զեկուցանի ինձ ինչ: Ոչ կարեմ լռել և բռնութեանցն, զորս 'ի կիրարկանէր վարչութիւնն 'ի գրաւելն զստացութեամբ, մինչ զի առաջիկանէր վարչութիւնն 'ի դաւթի Մեծագոյն Սրբավայրին համայն աչաց իսկ իմոյ 'ի դաւթի Մեծագոյն Սրբավայրեան, խորազգի հայոց պատելով զօրօք զիմ տուն բնակութեան, խորտակեցին զերկաթեայ դրամարկըն և 'ի բաց տարան զոյգ տակեցին զերկաթեայ դրամարկըն և 'ի բաց տարան փաստաւոր խղճուկ գումարս դրամոց, այլ և պատմական փաստաթուղթս, որք յընթացս դարուց պահեալ լինէին անձեռնմխելիք:

Չերդ Բարձր Գերագանցութիւն.

Իմ յոյս մեծ է, զի դուք, իբրև լուսավոր և խոհական անձն պետական, ոչ մերժեալիք զխոնարհ խնդիր իմ բացանալ պետական, ոչ մերժեալիք զխոնարհ խնդիր իմ բացալ յայտելոյ առաջի նորին Մեծութեան Թագաւոր կայսեր՝ զբուն իմաստ ներկայ գրութեանս և հանդիսաւիք միջնորդ յոսոս Արքայական Գահոյից առ 'ի դարձուցանել յիս և 'ի ժողովուրդ իմ զվստահութիւն Ամենաողորմած Թագաւորին, զոր վայելեալ էաք 'ի վաղնջուց հետէ: Հաւատացէք 'ի բանս ծերունի հայրապետիս, եթէ ամենափոքր նշան Արքայական ողորմածութեան բաւական լիցի, զի ողջոյն ազգն հայոց և հոգեւորականութիւն ընուցուն անպատմելի ուրախութեամբ և մնայցեն երախտազէտ և հաւատարիմ ընդմիշտ, որպէս էին, շահուց մեծի Ռուսաստանի:

Աւերաւաքելով առ Ամենաբարձրեալն զՉերմագին մարթեանս վասն առողջութեան և արեւատութեան Չերմագի մնամ Չերդ Բարձր Գերագանցութեան՝

Ջերմեանդ աղօթարար Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆ

16 նոկտ. 1903
Ս. Էջմիածին

„Ի մ յոյսը մեծ է...“

Ամենազօր միներսրը նորից նայեց կաթողիկոսական խօսքերին, որ նրան թւաց հեգնութիւն և միաժամանակ մեծ ըմբոստութիւն, հակառակ հեղ և խոնարհ ոճին, ապա խոթողեց դէմքը և հրամայեց ղեկուցում պատրաստել: Երկար չմտածեց: Բոլոր ղեկուցումների բովանդակութիւնը վաղուց պատրաստ էր նրա մտածողութեան մէջ—ուր մի անգամ ընդմիջտ վճռւած մերժել և հարւածել: Եւ տասն օր հազիւ անցած՝ էջմիածնում ստացւեց այդ մերժումը, այսպէս խմբագրած:

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ

ՄԻՆԻՍՏՐ

№ 393

27 հոկտ. 1903

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Ձերդ Սրբութիւն Ողորմած հովապետ,

Թագաւոր Կայսրը, ի պատասխան ամենահպատակօրէն ներկայացրած իմ ղեկուցումին Ձեր ամենահպատակ խնդիրքի մասին՝ փոխելու ներկայ տարւայ յունիսի 12-ին Բարձրագոյն հաստատուած միներսրական կոմիտէի որոշումը, —ներկայ հոկտեմբերի 18-ին Բարձրագոյն հրամայել բարձրացնել Ձերդ Սրբութեան, որ նորին Մեծութեան վճիռը՝ նոր կարգ հաստատել հայ եկեղեցական կալւածների կառավարութեան գործում՝ անդարձ է եւ Ձեր ամենահպատակ խնդիրքը՝ փոխել յիշեալ օրէնքը՝ նորին Մեծութեան կողմից թողնւած է անհետեւ անք:

Այդ Բարձրագոյն կամքի մասին պատիւ ունեմ հաղորդել Ձերդ Սրբութեան, խոնարհաբար խնդրելով ընդունել իմ խորին յարգանքի եւ անձնիրութեան հաւաստիքը, որով պատիւ ունեմ լինել Ձերդ Սրբութեան

Խոնարհ ծառայ

Ներքին գործերի միներսր Վ. ՊԼԵՂԷ

Սակայն Պլեղէ որոշել էր չբաւականանալ մերժումով, այլ աւելացնել նրան մի նոր, էլ աւելի վճռական հարւած, որպէսզի «գիմադրողները հասկանան թէ ինչ կը նշանակէ անսալ իր կամքին»: Այդ հարւածի թուղթը, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հրաման՝ դադարեցընելու «Պօլօթենիայի» գործադրութիւնը, Օգոստոսիան ձեռքով ստորագրւեց նոյն օրը, ինչ որ մերժման գիրքը և ուղարկւեց Էջմիածին Սինօգին, ի գործադրութիւն: Ահա այն:

ՆՈՐ ԿԼԱՐԿ-ԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ս. Էջմիածնի Սինօգին

Առաջադրութիւն

Թագաւոր Կայսրը, համաձայն իմ ամենահպատակ ղեկուցման, ներկայ հոկտեմբերի 18-ին բարձրացնելով Բարձրագոյն հրամայել՝ որ իբրեւ նոր կանոն, այսուհետեւ, մինչև հայ լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի վարչական ներկայ օրէնսդրութեան վերաբնութիւնը, թեմական յաջորդներ, կոնսիստօրէական անդամներ, հոգեւոր ձեռնարանի և դպրանոցների տեսուչներ և ուսուցիչներ, վանքերի վանահայրեր նշանակելիս, նոյնպէս և ծխական աւագ քահանաների, սարկաւագների և դպիրների պաշտօններ տալու համար, պէտք է խնդրել համաձայնութիւն յաջորդների համար՝ Կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարչապետից, իսկ մնացած պաշտօնների համար՝ նայելով հաստատութեան վայրին՝ պաշաճաւոր նահանգապետներից կամ համապատասխան պաշտօնեաներից: Վերոյիշեալ Բարձրագոյն կամքի մասին առաջադրում եմ հայ լուսաւորչական Սինօգիդ՝ ի հարկաւոր անօրինութիւն և ի կատարումն:

Միներսր ներքին գործերի

Ստատու-սեկրետար՝ ՊԼԵՂԷ

Օտար ղառամութիւնների ղեկավարամեմտի

Գիրեկտօր ՄԱՍԼՈՎ

Դա մի նոր ձեռնոց էր, որ միապետութիւնը նետեց հայոց եկեղեցական վարչութեան:

ԲՈՂՈՔԻ ԶԱՅՆԵՐ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻՑ

Դէպի գաղութները. — Խաբըրիկներ երկրից. — Ամբոխը եւ եկեղեցին. — Որն է հոգեբանական պատճառը. — Միապետութեան սխալը. — Փաստեր. — Չայսներ Ամիրիկայից, Բուլղարիայից, Եգիպտոսից. — Հնդկաստանից, Պարսկաստանից եւ Եւրոպայից:

... փաստերը բերանից բերան անցան, մեծացան. կենդանի լեզւին միացան հեռագիրն ու փոստը, լրագիրն ու գաղտնի շրջաբերականները, և ահա դժգոհութեան ու բողոքի ալիքները փրփրած՝ դուրս նետուեցին Արարատեան դաշտից, պատուեցին ցարերի թագաւորութեան ամրապինդ սահմանները և տարածուեցին օտար աշխարհներ, այն վայրերը, ուր հայկական տարագիր գաղութներն են հաստատուած:

Եւ ո՞ւր ասես, որ չկան այդ գաղութները: Իրանի մէջ, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Բուլղարիա, Աւստրիա, Բուլմանիա, նոյն իսկ Ամերիկա վաղուց յայտնի և ծանօթ են այն ժողովրդի բեկորները, որին տարածողը թիւը չէ, այլ տանջանքը: Փարաւոնի երկիրը և Գանգէսը շատ օտարներ տեսան. Ամերիկեան Միացեալ Նահանգները երբէք կարօտ չմնացին օտարախօս հիւրերի քարաւաններին, որոնք անգրատլանտեան հողի վրայ «ոսկեայ» հանգստութիւն են որոնում, բայց Փոքր-Ասիայից չող գաղթականները նոյնիսկ այդ երկրներում մնացին բացառիկ, անսովոր: Հայրենի հողի պակասութիւնը չէ, որ նրանց ձեռքը տւեց զարիբականի ցուպը և ոչ էլ նւազումը այն զգացմունքի, որ երգում է Մայր-երկրի դաշտերն ու աղբրակները, սարերն ու ձորերը: Ոչ:

Հայկական բարձրաւանդակը, ուր բիրիական բանաստեղծութիւնը զետեղեց գեղանի Եգէմը, դեռ շատ է բերրի և ընդունակ առատօրէն կերակրելու իր մի քանի միլիօն որդոց, մնացորդը մի ահագին աղգաբնակութեան: Տեղ, հող, արօտ, դեռ շատ կայ: Ապրուստի ճամբան դեռ չէ կտրւած: Ատրւած է միայն արդարութեան ձայնը և ցամաքած է այն ուժը, որ կոչւած է պաշտպանելու թոյլին՝ զօրեղի դէմ, մաքուր աշխարհաբանին՝ բռնութեան ճանկերի հանդէպ:

Եւ «բաղաբական երկունքի» այն մեծ օրերին, երբ արդարութեան հալածական, յօշոտած գաղափարը փորձեց զլուխ բարձրացնել լսել տալ իր իրաւացի բողոքը, բռնապետութիւնը՝ բորբոքւած գաղանային կատաղութեամբ, գալարեց, մոնչաց և նետուեց իր զոհի վրայ...

Տանջանքի թագաւորութիւնն էր այդ, որ փոթորկեց հայկական երկիրը և քաղաքական մենամարտի զօրեղ ջղաձգումներով Մայր-երկրից դուրս նետեց նահատակ-ժողովրդի այն բեկորները, որոնց տենչանքը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ ազատ աշխատելու ազատութիւն: Եւ այդ տարրական, բնութիւնից տրւած իրաւունքը, այնքան հազադարձ հայրենի երկրում, նոքա Լուսնը, այնքան հազադարձ օտար աշխարհի մէջ, ծովերի և ովկիանոսի այն կողմերը, ուր յեղափոխութեան փառաւոր էջերը աղատութեան դարագլուխներ են ստեղծել: Ու ապաստանած հեռու, բայց հիւրասէր վայրերում, տանջանքի զաւակները՝ լի կարօտով, անձկութեամբ սպասում էին իսաբերիկներ Մայր-երկրից, առաւօտ և երեկոյ կրկնելով կարօտի մեղեդին՝ «Առնէկ, մեր աշխարհէն իսաբերիկ մը չունիս...»

Խաբրիկը եկաւ: Տխուր և յուզիչ:

Քաղաքական անցած անկախութեան շրջանից, այն բողոքից, ինչ կազմում էր քրիստոնէութեան համար

առաջադր Մսիայում կռիւ մղող ժողովրդի պատմական ժառանգութիւնը, շատ քիչ բան էր մնացել հայութեան, և այդ մնացորդի մէջ՝ եկեղեցի, թէև կիսաքանդ, խարխուլ, արդէն հնութեան բոլորսով պատած, կազմում էր միստիկ ամբոխի խոհանարան, նրա ներքին սփոփանքը: Գարեբ շարունակ այդ եկեղեցին էր, որ կլանեց հայութեան կրօնական ջերմեռանդութեան պտուղները: Նրանով էր մխիթարւում մահմեդականութեամբ շրջապատւած ժողովուրդը: Գէպի նրան էր գնում հայի փողը, մտահոգութիւնը: Նրա շուրջն էին պտտում բանաստեղծութիւնն ու երգը. — շարականները, որ երգում են որդոց որդի, մեղեդիները, որ հնչում են կիսակործան կամարների տակ, աղօթքները, որ մրմնջում են ծեր ու ջահել, աշխարհական և կրօնաւոր — բոլորն էլ ծնունդ է սեփական ցաւերի, արդիւնք հայկական մտքի և երեւակայութեան: Փարած նրա պատերին ու կարգերին՝ հայ ժողովուրդը, այդ քաղաքական անբախտութիւնը փոքր-Մսիայի մէջ տանջեց իր եկեղեցու համար, մաշեց նրա վշտերով, քանդեց՝ նրա պահպանութեան համար:

Անցած դարերին, քրիստոնէական գաղափարների զօրեղ տիրապետութեան շրջաններում, երբ հայութիւնը համարեա ամբողջապէս գերի էր նոր կրօնի հմայքին, — այդ անձնւորութիւնը ունէր իմաստ և պատճառաբանութիւն: Սակայն փոխեց ժամանակը, փոխեցին և հասկացողութիւնները: Գոյութիւն չունի եկեղեցու ամենազօր իշխանութիւնը: Չբացել է հանդերձեալ կեանքի հեռանկարը: Կղերը այլևս միջնորդ չէ տանջող մարդու և փրկող Աստածութեան միջև: Չկայ ինքը Աստած...

Որն է ուրեմն այն խորհրդաւոր պատճառը, որ դեռ այնքան բարձր է պահում հայ ամբոխի ուղեղի և սրտի մէջ եկեղեցու սէրն ու արժէքը, նրա կարեւո-

րութեան ըմբռնումը: Ահա մի հարց, որ անխուսափելիօրէն ներկայանում է մտածողին:

Այդ խորհրդաւոր պատճառը — հայի քաղաքական կեանքն է, կամ աւելի ճիշտ՝ նրա քաղաքական ձախորդ պայմանները: Եւ իրօք: Եթէ դուք ուզում էք կենդանի կերպով ձեզ պատկերացնել մի ժողովուրդ, որ չունի քաղաքական կեանք, բայց ունի քաղաքական անհամար տանջանքներ, որ հալածական է մի հայրենիքի համար, որ նրան չէ պատկանում, մի լեզուի համար, որով նրան թող չեն տալիս խօսել, մի ինքնուրույն ու թեան համար, որին նա ձգտում է, բայց որը նրան մերժում են արեամբ, կոտորածներով, ոստիկանական անլուր, անպատմելի միջոցներով, մի անհասն համար վերջապէս — հայ — որը դարերից ի վեր նրան է պատկանում և՛ պատմական, և՛ աշխարհագրական տեսակէտից, բայց որից նրան ուզում են անջատել՝ զաղիւր ճանապարհներով — եթէ, ասում ենք, դուք ուզում էք ձեզ պատկերացնել մի այնպիսի նահատակ-ժողովուրդ, պիտի վերցնէք հայութիւնը, նրա պատմութեան նորագոյն շրջանում, այն շրջանը, որին պատկանում է հայկական արդի մարտիրոսութեան և յոյսերի մեծագոյն աղբիւրը — հայկական շարժումը:

Ահա այդ տանջարանի մէջ, որ կոչւում է հայկական իրականութիւն, կանգնած է մի կիսաւեր տաճար, կառուցւած հայի ձեռքով, արիւնով և քրտինքով. միակ վայրը, ուր հալածական հայը իրան զգում էր իր տանը, հեռութիւնում աչքերից, ազատ օտար միջամտութիւնից, այն խորհրդաւոր փարախը, ուր ընթացիկ տանջանքներից հոգնած, աղաւաղւած ամբոխը մուտք է գործում՝ հանգիստ առնելու, մրմնջալու իր աղօթքը — սին սփոփանքը թշուառների, բանալու իր վշտոտ սիրտը, տանջւած հոգին. մի հատիկ տեղ, ուր նա աղօթում էր իր լեզուով, իր ձեռով, իր ստեղծած ծէսերով. միակ անկիւնը

ուր նա իր տէրն էր, ազատ, անկախ, իքնիշխան:
Եււհա այդ տեսակ պայմաններում և այն էլ միայնակիսի
դիւրագրաց ժամանակ, երբ հասարակական կասկածո-
տութիւնը չափ ու սահման չունի, երբ հայը զգում
էր իրան աւելի քան երբ և իցէ հալածական, տանն ու
գուրսը, դպրոցի մէջ և պաշտօնատեղում, թէ իբրեւ քա-
ղաքական մարմին և թէ իբրեւ հպատակ, — եկաւ նոր
խաբրիկը, նորագոյն դժբախտութեան բովանդակը
գոյժը:

„Այդ էր պակաս“, գուցէ ամբոխը — և շարժւեց:
Դա է ժողովրդական վերջովման հիմնական, հոգեբա-
նական պատճառը, մի հանգամանք, որ անտես առնւեց
ռուսական միապետութեան կողմից: Յարիզմը, որ վա-
ղուց իվեր վարժեւել է մոռանալ „անտէր“ ժողովուրդը,
այս դէպքում էլ իրան հաւատարիմ մնաց: Հայոց եկե-
ղեցի տակով՝ Նիկողայ II, Պլեպէ, Պոբեդոնոսցեւի, Գո-
լիցին, հասկացան ոչ թէ հայ ժողովուրդը, որ գեռ
մնում է կապած իր կրօնական հիմնարկութեան, այլ
հայկական բարձր հոգեորականութիւնը, որ իրօք կարե-
ւոր ոյժ է՝ առանց ժողովրդի, և հայոց ինտելիգենտ
դասակարգը, որի համար եկեղեցին լոկ ա ն ց ե ա լ է:
Մոռացան բիրտ ոյժի ներկայացուցիչները, որ հալա-
ծանքն ու ճնշումը, խստութիւններն ու հակահայկական
ընթիւմը ստիպեցին և ստիպում են ամբոխին պինդ բռնել,
սիրել այն, ինչ մոռացութեան կը տրւէր ազատութեան
ժամանակ, աւելի երջանիկ օրերին: Աղօթքը՝ դժբախ-
տութեան երգն է: Աղօթարանը — դժբախտների ապաս-
տարանը: Եւ քանի աւելի խիստ կը լինի քաղաքական
հալածանքն ու դժբախտութիւնը, այնքան աւելի սերտ
կը փարի ժողովրդական մեծամասնութիւնը այդ աղօթա-
րաններին, ուր անցօրն ու հալածականը, ճնշածն ու
դժբախտը՝ սփոփանք գտնել են երեւակայում...

Դժբախտութեան այդ ս եր տ կ ա պ ն է ահա, որ

ծնունդ, կեանք տւեց ժողովրդական ցասման, որի ար-
ձագանքները լսեցին Մայր-երկրից շատ հեռու և ոտի
կանգնեցրին ցիր. ու ցան հայ գ ա ղ ու թ ն եր ը:
Գումարեցին ժողովներ, անջատ, բաժան-բաժան ձայ-
ները ի մի գումարեցին, խտացան և բողբոջ ընդունեց
համազգային նախազգուշութեան կերպարանը, ուղղած.
հայոց կաթողիկոսարանին, իբրեւ սաստ և աջակցութիւն:
Փ ա ս տ ե ռ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, Է Չ մ Ի ա ծ Ի ն

Վեհափառ Տէր,

Միացեալ Նահանգաց քառասուն երկու հայ գաղութ-
ներու կողմանէ ընտրուած իննսուն պատուիրակիս ներկայ
ամսոյս 3-4-ին ի ժողով գումարեալ Բոս Այլէնտ Նահանգի
Փրովիտէնս քաղաքում, խորին ցաւ ի սիրտ նկատողութեան
Փրովիտէնս քաղաքում, խորին ցաւ ի սիրտ նկատողութեան
անհետ Ռուսիոյ նախարարական խորհրդոյ որոշումն ի մա-
տակով Ռուսիոյ նախարարական խորհրդոյ որոշումն ի մա-
տակով հայոց եկեղեցապատկան կալուածոց, և տեղեկանալով
սին Հայոց եկեղեցապատկան կալուածոց, և տեղեկանալով
մեր սրբազան նախագահէն թէ Ձեր Վեհափառութիւն, իբրեւ
անձնուէր Հովուապետ, հեռատես իմաստութեամբ յանձն
առած է պաշտպան կանգնել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
հարաւոր իրաւանց և այսպէս անխախտ պահել համայն Հայ
Ազգին սիրոյ և հիացման զգացումները առ փառապանծ
գահն Ռուսիոյ, միաձայնութեամբ քուէարկեցինք հետեւեալ
որոշումներն.

Ն ա խ.—Մատուցանել խնդրագիր առ վեհափառ թա-
ղաւոր կայսրն Ռուսիոյ և աղերսել որ հաճի չեղեալ հռչա-
կել զձանձօթ որոշումն նախարարական խորհրդոյ՝ խնայելով
Մեր Ազգային և կրօնական զգացումներուն, և նորագոյն
չորհիւ երախտապարտ կացուցանել համայն Հայ Ազգը:

Երկրորդ.—Մատուցանել մեր խորին երախտագիտու-
թեան հաւաստիքը Ձեր Վեհափառութեան մեր մեծա-
շոյն Հայրապետներուն արժանի այն ոգւոյն համար, զոր կը
ցուցնէք և այն արիական ընթացքին համար՝ զոր կը բռնէք

մեր եկեղեցւոյ նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու այս փափակ խնդրոյն մէջ:

Երբ որ Գ. — Հաղորդել Ձեր Վեհափառութեան մեր առ բարեխնամ կայսրն ուղղեալ աղերսագրին օրինակը, զոր ներփակ կը մատուցանեմք:

Վեհափառ Հայրիկ, վատահայնելով զՁեր Սրբութիւն, թէ այս հեռաւոր և ազատաշունչ երկրի մէջ գտնուող բոլոր զաւակունքդ սիրով և հոգւով ձեզ հետ են և պատրաստ՝ ամեն զոհողութիւն ընելով՝ ձեր Վեհափառութեան աջակցելու, կը մաղթենք, որ ամենաբարին Աստուած, որ յանցելումն ընդ հուր և ընդ սուր պահպանած է Մեր Ազգն ու Եկեղեցին, զորովեք լինի Ձեզ և փառաւոր յաջողութեամբ պսակէ Ձեր Զանքերը:

Մնամք ամենախանար հորդիք Ձեր Վեհափառութեան
Ստորագրութիւններ

4 նոկտ. 1903, Փրովիտէնս

Նորին Մեծութիւն Նիկողայ Բ Կայսրին,

Տ է Ր Ա Ր Է ա յ,

Ձեր կայսերական կառավարութեան նախարարական խորհուրդը՝ վերջերս Ձեր Մեծութեան վաւերացումն ստացած է որոշման մը մասին, որով Ռուսաստանի մէջ հայ եկեղեցւոյ կալուածոց վարչութիւնը՝ բարձուելով հայ եկեղեցւոյ իրաւասութենէն, պիտի փոխանցուի Ռուսիոյ հանրային կրթութեան և երկրագործութեան նախարարութեանց:

Այս որոշման լուրը խորապէս վշտացուց զսիրտ հայոց ընդ համայն աշխարհ, վասն զի ոչինչ այնքան նուիրական է մեզ, որքան մեր դարաւոր և պատկառելի եկեղեցւոյ իրաւունքը, իրաւունք՝ որ Ձեր Մեծութեան փառապանծ նախնիքներէն մասնաւոր հրովարտականքով ծանցուած է, յատկապէս «յօլօթենիայիւ», որոյ 117-րդ յօդուածը կը տրամադրէ. «Բոլոր շարժական և անշարժ ստացուածքները, որք կը պատկանին հայ վանօրէից, եկեղեցեաց և նման հաստատութեանց, պէտք է նկատուին իբրեւ սեպհականութիւն համօրէն հայ լուսաւորչական եկեղեցւոյ»:

Այս ստացուածքներն են արդիւնք նախնի հայ քրիստոնեայ թագաւորաց նուիրաբերութեանց, բարեպաշտ հայերու կտակաց և աշխարհիս ամեն կողմերէ մայրենի եկեղեցին սիրող ուխտաւորաց ընծայից, ինչպէս և Ռուսիոյ, Թիւրքիոյ, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և ուրիշ երկրաց հայոց կամաւոր և պարբերական հանգանակութեանց: Այս ստացուածոց վարչութիւնը հայոց կողմանէ յանձնուած է իրենց եկեղեցական իշխանութեանց, աներկիւղ յանդարմանելի ղեղձմանց, որովհետեւ ժողովուրդն ինքն է որ իրաւունք ունի ղեղձմանց, որովհետեւ ժողովուրդն ինքն է որ իրաւունք ունի բնարելու եկեղեցական իշխանութեաններն, կաթողեկոսն միայն սկսեալ մինչև յետին պաշտօնեան: Իրաց այս կարգը միայն է համաձայն մեր առաքելական եկեղեցւոյ հիմնական սկզբէն, սկզբունք, որք կը յարգուին ամեն քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ կառավարութիւններէ, ընդ որովք կ'ապրին հայք: Հետեւապէս 'ի վեր է քան զերաւատութիւն մեր եկեղեցականաց, նոյնիսկ Նորին Սրբութեան կաթողեկոսին, որք ուխտած են հաւատարիմ մնալ այս սկզբանց, համակերպիլ որոշման մը, որ կը յեղաշըջէ մեր եկեղեցւոյ՝ չորրորդ դարու հիմնարկումէն 'ի վեր հաստատուած կարգը:

Կովկասի հայ ժողովուրդը, Տէր Արքայ, միշտ հաւատարիմ գտնուած է Ռուսիոյ կառավարութեան և հայոց այս հաւատարմութիւնը համաձայն է մեր ժողովուրդեան պարծանքը եղող պատմական իրողութեանց և աւանդութեանց: Ռուսիոյ պատմութիւնը ցոյց կուտայ այն յոյժ կարեւոր դերը, զոր հայք կատարած են 'ի նպատակ ունա տիրապետութեան տարածմանն 'ի Հայաստան: Հայերը ամենաարդիւնատէր ծառայութիւնը մատուցած են Ռուսիոյ՝ զէնքով և դիւանագիտական Զանիւք, և իրենց այս ծառայութիւնը կայսերական յատուկ հրովարտականքով հռչակուած են Ձեր Մեծութեան փառապանծ նախորդներէն՝ սկսեալ երջանկաւ յիշատակ Մեծն Պետրոսէ: Աղէքսանդր Ա իւր 2 փետրուար 1827 թ. հրովարտակովը հետեւեալ պերճախօս յայտարարութիւնը կ'ընէ. «Հայերը բացայայտ ապացոյցներ տուին

իրենց հաւատարմական զգացմանց օրինակելի և յարատեւ անձնութեան գործերով, զոհելով իրենց ստացուածքը, բոլոր միջոցները և իրենց կեանքն իսկ 'ի ծառայութիւն կայսրութեանս և յօգուտ հանրային բարօրութեան: Իրենց ծառայութիւններն և անձնուէր ընթացքը զմեզ հաճելի պարտականութեան տակ կը դնեն համայն աշխարհի առջև յայտարարելու Մեր երախտագիտութիւնն առ նոսա: Թող այս վկայութիւնը պահուի 'ի պատիւ իրենց և իբրեւ յիշատակ մը յետագայ սերնդոց:

Տէր Արքայ, ոչ միայն Ձեր կայսերական Մեծութեան հպատակ հայերը, այլ համայն աշխարհի հայերը նկատած են Ռուսիոյ հզօր կայսրները, ինչպէս այսօր ալ կը նկատեն Ձեր Մեծութիւնը, իբրեւ սուրբ և քրիստոնեայ իշխաններ, որք եղած են և են Արևելքի գոթախոս քրիստոնէից պաշտպաններն:

Յանուն հայ ցեղին պատմական հաւատարմութեան առ դահն Ռուսիոյ, յանուն Ձեր փառապանծ նախնեաց յիշատակին, յանուն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մեծ Հայրապետաց և բազմաթիւ մարտիրոսներուն, Մենք՝ ներկայացուցիչքս Ամերիկայի հայ գաղութից՝ գումարեալ 'ի մասնաւոր ժողով Բոս Այլէնտ նահանգի Փրօֆեսէնս քաղաքում, կը միացնենք մեր ձայնը 'ի սփիւռս աշխարհի գտնուող մեր արենակցաց ձայնին, խնդրելու համար, որ Ձեր Մեծութիւնը բարեհաճի յետս կոչել հայ եկեղեցւոյ ստացուածոց մատակարարութեան մասին տրուած որոշումը և այսպէս կայսերական առատագութ յայտարարութեամբ մը ցրուել հայ աշխարհի արդէն ակուր հորիզոնի վրայ կուտակուող ամպերը, և այս նորագոյն շնորհիւ յաւերժացնել հայ ազգին երախտագիտութիւնը առ Ձերդ Մեծութիւն:

Մնամք Ձեր Արքայական և Կայսերական Մեծութեան ամենախոնարհ և ամենայարգալի ծառայք:

Ստորագրութիւններ

4 Յոկտ. 1903
ՓՐՈՎԻՏԵՆՍ

ԶԻԿԼԳՕ

Հ ա յ ո յ Կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ի ն ,

Էջմիածին

Լուսաւորչի եկեղեցւոյ զաւակներս կը պահանջենք Ազգային Եկեղեցւոյ կալուածների Ռուսիոյ ապօրինի գրաւումին մինչև մահ գիմադրէք:

ՄԱՍՆԱՌՈՒՄՐ

Զիկագոյի, Բիւլմանի, Ուզեմկանի 500 հայոց

1905 սեպտ. 8

ՌՈՍԻՐ-ՄԸՍԸԶՈՒՍԷԹ

Ամենայն հայոց Կաթողիկոսին

Չայնակցելով Տաճկաստանի եպիսկոպոսներին, խընդրում եմ խոնարհաբար Ձեր Ս. Օծութիւնից պաշտպանել մեր եկեղեցու դարաւոր իրաւունքները, հովանաւորած Ռուսաց ամենազօրեղ և ամենագօրեղ կայսրութիւնից:

ՅՈՒՍԷԹ Եպիսկոպոս Ամերիկայի

1905 հոկտ. 10

ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ

Վեհափառ Տէր,

Հայոց եկեղեցական կալուածները գրաւելու մասին Ռուս կառավարութեան որոշումը մեծ վիշտ պատճառեց ինչպէս ամբողջ հայութեան, նոյնպէս և վառնայաբնակ հայերուս:

Հայ ազգը, որ սրտատրոփ կ'ըսպասէր իր Վեհափառ Հայրապետի որոշումը լսելու, գերազանցապէս դո՛ւ զգաց ինքզինքը, տեսնելով որ այս ծանր հարւածին տակ 'Իուք, Վեհափառ Տէր, և Ձեր ստորագրեալ բարձր հոգեւորականութիւնը, Ձեր կոչման բարձրութեան վրայ մնացիք և չի համակերպեցաք ստորագրելու այն պաշտօնաթերղթերը, որոնցմով պիտի յափշտակուի ամբողջ հայութեան կարեւոր հարստութիւնը:

իրաւաբանական կեանքով և զարգացումով՝ կազմակերպւել և նուիրագործուել է որպէս մի ազգային անկախ (աւտոկէֆալ) կրօնական հաստատութիւն իւր ինքնուրոյն նուիրապետութեամբ, գլուխ ունենալով Հայոց հայրապետութիւնը: Եւ ասիական հոգակաւոր բռնապետներից՝ Չինգիզ խաներից ու Ալիտալաններից տանջուած, կենդանի նահատակ Հայ ազգը միտիմարութիւն և սիրտանք է գտել սոյն ազգային-կրօնական Տան հովանու ներքե:

Այս էր գլխաւոր պատճառը, որ մեր ազգի և մեր եկեղեցու կեանքը զօրեղ շաղկապուած է միմեանց հետ և այս է պատճառը, որ ամենասոսկալի պայմաններում անգամ, երբ արդարութեան և մարդասիրութեան փոխարէն տիրել է թշուառ արիւնշուայ Հայաստանին և անօգնական հայ ազգին՝ բացարձակ բռնութիւն և ֆիզիքական կոպիտ ոյժ, Հայաստանեայց եկեղեցու հաւատարիմ զաւակները մաքառել են, տալով բազմաթիւ դոհեր-մարտիրոսներ՝ պաշտպանելով իւրեանց արգարացի և անբռնաբարելի պատմական-ազգային իրաւունքները:

Հայ ազգի և Հայ եկեղեցու այդ ներքին զօրեղ բարոյական կապն է եղել պատճառը, որ տանջուած Հայ ժողովուրդը միշտ պատրաստ ջերմեռանդ սրտով մատուցել է Հայ եկեղեցուն իւր նուիրաբերութիւնները կալւածներով կամ գրամով: յատկապէս առանձին հոգս և խնամածութիւն է ունեցել Էջմիածնի վրայ: և զա բնական է, քանի որ Էջմիածինը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ և Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Եւրոպայի, Եգիպտոսի և այլ տեղերի հայ ժողովրդեան և առաջնորդութեանց կեդրոնն է, հայ ազգի 1600 ամեայ Հայրապետութեան գերագոյն աթոռանիստը և՛ որպէս մի մեծ պատմական սրբավայր՝ միշտ գրաւել է հայ ժողովրդեան սիրտն ու կրօնական զգացմունքները:

Սակայն համայն հայ ազգի և Էջմիածնի միջև եղած կապը միայն բարոյական չէ, այլ սրբագործուած է մեր եկեղեցական կանոններով, եկեղեցական ժողովներով, որոնք նոյնիսկ բարձրագոյն հաստատութիւն են գտել 1836 թուին Նիկիոյս Ա կայսեր ձեռքով: Պօլսեանի 1870-1871 թթ. «Ծայրագոյն Պատրիարքն Էջմիածնի բնորի յղջոյն ազգէ Լուսաւորչական Հայոց» յօդուած 29-րդ՝ «համաձայն կանոնաց Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսն բնակութիւն

իւր ունի 'ի վանս Էջմիածնի...» յօդ. 10-րդ «գլխաւոր կառավարութիւն Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ Հայոց և Ծայրագոյն տեսչութիւն եկեղեցականաց նորին և ճշդիւ կատարման կանոնաց և ծիսից այսր դաւանութեան պատկանին պատրիարքին Էջմիածնի սմա գործակից լինի յամենայն Էջմիածնայ Լուսաւորչական Հայոց Սինոդոսն, բայց պատրիարքն յոչինչ դէպս կարէ աւանդել ոչ Սինոդոսի և ոչ այլում իմիք ատենի կամ անձին զիշխանութիւն, զիրաւունս և զարտօնութիւնս սեփականեալս իւրում աստիճանի»:

Այսպիսով Հայոց Հայրապետութիւնն և Էջմիածնի վանքը թէ՛ իրաւապէս և թէ՛ օրինապէս միջազգային հաստատութիւններ են ամբողջ Հայ ազգի համար:

Որպէս Էջմիածինը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը՝ նոյնպէս և Ռուսաստանում գտնուած մեր վանքերն ու եկեղեցիները ունեն բազմաթիւ շարժական և անշարժ կալուածներ: բոլորն ևս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատարիմ զաւակների ջերմեռանդութեան նրբէրներ և կտակուած կալուածներ են՝ սկսեալ չորրորդ դարու սկզբից՝ Հայ ազգի Լուսաւորչ Գրիգոր Հայրապետից և Տրդատ Թագաւորից մինչև մեր դժբախտ պետից: Թերթում ենք մեր պատմագիրների գրածները, որքան Թերթում ենք մեր հին վանքերի ու եկեղեցիների հաւարդում ենք մեր հին վանքերի ու եկեղեցիների հաւարաւոր արձանագրութիւնները, ամենայն տեղ տեսնում ենք հայ նուիրատու բարերարների կամքը, որպէս սրբազան կառու: Թագաւորներ, իշխաններ, վաճառականներ և գիւղացիներ՝ զրդուած ազգային-կրօնական ջերմ գգացմունքներից՝ շնորհել կտակել են Հայոց եկեղեցուն՝ որպէս միակ ժողովրդական-կրօնական հաստատութեան՝ գիւղեր, հողեր, այլ կալուածներ և դրամական նուէրներ: Տաճկահայերը, պարսկահայերը, յատկապէս մեծահարուստ հնդկահայերը շարունակ, թէ՛ անմիջապէս և թէ՛ նուիրակների միջոցաւ, մեծամեծ նուէրներ են շնորհել Էջմիածնին, վանքերին և այլ աստուածահաճոյ հիմնարկութիւններին դեռ այն ժամանակ, երբ Էջմիածինը, Ռուսահայոց վանքերի ու եկեղեցիների մեծ մասը գտնուում էին պարսից կամ տաճկաց տիրապետութեան տակ, որոց կողմից յարգուում և բնդոււում էին հայոց եկեղեցու կալուածական անբռնաբարելի իրաւունքները: Բնականաբար այդ բոլոր շարժական և անշարժ կալուած-

տացած թեմի ժողովրդի հետ միասին ձայն կը բարձրացնեմ այդ անարդարութեան և հայակեր պաշտօնէից յերևած զրպարտութեան դէմ, խնդրելով միջնորդ հանդիսանալ հայ ժողովրդի կողմից հորին կայսերական Մեծութեան առաջ և վերականգնել Հայաստանեայց եկեղեցու իրաւունքն ու նորա սպասաւորների վարկը:

Ատրպատականի թեմ. առաջնորդ՝ Եղիշէ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
22 օգոստ. 1905
Թաւրիզ

Այդ բոլոր բողոքները, գրած չափաւոր, յաճախ աղերսական ոճով, կրում էին կիսապաշտօնական կերպարանք: Սակայն շարժումը կանգ չառաւ պաշտօնական անձանց, կայսրին կամ կաթողիկոսին ուղղած խնդրագրերով, այլ գունաւորեց և ընդունեց սպառնական պահանջի կերպարանք: Զեղափոխական կազմակերպութիւններ, ուսանողութիւն, մամուլ, խմբեր ու անհատներ — բոլորն էլ բողոքի կոչեր արձակեցին, ուղղած հայութեան զանազան մասերին: Հանրային վրդովման նշաններից մէկն էր այդ: Ահա թէ ինչպիսի դայրացկոտ խօսքերով էր դիմում հայ ժողովրդին այդ կոչերից մէկը.

ԵՒՐՈՊԱ

Հայրենակիցներ,

Կատարեց նոր ոճիր. . .

Ռուս կառավարութիւնը, բարձրագոյն հաւանութեամբ, առանց մեր եկեղեցու ներկայացուցչի գիտութեան անգամ, աւագակորէն յափշտակեց այն բողոքը, ինչ համարում էր այդ եկեղեցու անձնաւորների սեփականութիւն՝ դեռ 1836-ի կանոնադրութեամբ:

Մեր սեւաւոր պատմութիւնը դարձեալ բողոքից իր այն շրջաններից մէկը, երբ մեր դարաւոր աշխատանքի ու զոհաբերութիւնների արդիւնքն յանձնում ենք օտարին: Հինցաւ է այդ, հին անարգանք. . . Դարերի ընթացքում այնքան զիջատիչներ — արար, թաթար, մոնգոլ, սելջուկ —

մին միւսի ետեւից յօշոտեցին մեզ, այժմ էլ տաճկի ու քրդի հետ՝ երկկլխեան արծիւն է թառել մեր ուսին, քրքրում է մեր կուրծքը, հրճում է մեր տանջանքի ճիչով, մեր անշուք հառաչանքներով:

Ամբողջ մի դար է. մահմեդական զօրութիւնների դէմ կռւելու համար՝ մենք տեղեկեց ռուսին մեր լաւագոյն ու ժերը, աջակցեցինք նրան, խաչ ու խաչվառով վազեցինք նրա առաջ, նրա սուրը համբուրեցինք և մեր գլխին դրինք, և ցարերի հանդիսաւոր խոստումներ, հրովարտականք, իրաւունքներ, արտօնութիւններ՝ սիրելի հայ ժողովրդին. . . Մեզ ասացին, որ ցարի խօսքը օրէնք է, հրովարտակը՝ սրբութիւն: Արդի՞ւնքը. . . մեր այժմեան արտասուելի կասրութիւն: Սրբութիւնն է. հիւսիսից լոյս ու արդարութիւն էինք սպասել, գալիս է կեղտոտ ջրերի լայնածաւալ մի հեղեղ, որ իր պղտոր ծիփանքներով խեղդում է այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է և արդար:

Ռուս բռնապետութեան ձգտումն է՝ կնքել հայի հաւելութեան տարիների պատմութիւնը, վերջ տալ նրա ազգային ինքնութեան Միւսնոյն հայաջինջ ծրագիրն է, որ դործադրում է մաս-մաս, անողորմ հետեւողակա-

նութեամբ: Նուրբ գալուցները — համատարած խաւարի մէջ պըլ-պըլացող այդ միակ լոյսը:

Փակեցին բարեգործական, հրատարակչական ընկերութիւնները, փակեցին անգամ գրադարանները:

Ճնշեցին, տորեցին հայի լեզուն, պատիւն ու արժանիքը: Ամեն բան անարգեց, սրբապղծեց:

Ազգային գրականութիւնն չմնաց. անապատում տնկած բոյսի է նա նման, որի արմատները ամեն օր կրծում են մտքի ռուս պարագիտները:

Ողջի ազատութիւնն չմնաց. դաւանափոխութեան և կրօնական զաղրելի հալածանքի ասպարէզ դարձրին խաղաղ Արարատեան աշխարհը:

Բաւական չէր այդ. պէտք էր հարւածել ժողովրդի ամենանուրբ, ամենազգայուն նեարդը — նրա անտեսութիւնը. հայի արցունքով ոռոգւած հողերը սկսեցին խլել և ռուս եկւոր գաղթականներին յանձնել: Այժմ էլ անա տեղի է ունենում ամենաժանր և ամենաստոր հարւածը — յափընտակում են մեր եկեղեցու սեփականութիւնը:

Ի՞նչ պէտք է անել. . .

Ձը հասա՞ւ արդեօք անվեհեր բողոքի ժամը, երբ ամե-
նատկար զո՞նն անգամ, իբրեւ գերագոյն արտայայտութիւն
իր անկողոպտելի իրաւունքի, ցատումով ըմբոստանում է
իր դահիճների դէմ. . . Հերիք է, որքան օրօրեցինք յետ-
հեմութեան՝ մեղեդիներով:

Բողո՞ք հայութեան բոլոր անկիւններում:

Թո՞ղ իբրեւ բողոքի արտայայտութիւն՝ ամենայն հայոց
Հայրապետը հրաժարական տայ եւ խզէ ամեն յարաբե-
րութիւն հայ եկեղեցու եւ ռուս կառավարութեան միջեւ:

Թո՞ղ հայոց բոլոր եկեղեցիները փակեն իրենց դռները,
իբրեւ սգի նշան:

Թո՞ղ ժողովուրդը կազմակերպւած ցոյցերով ու հան-
րագրերով հասցնէ բողոքի ձայնը կենտրոնական կառա-
վարութեան:

Թո՞ղ վերջապէս երիտասարդութեան զգայուն տարրը,
իբրեւ արտայայտիչ ժողովրդի ցասման, կազմակերպւի ան-
հաշտ կռւի համար: Կոխ՝ ամեն տեղ եւ բոլոր միջոց-
ն եր ո ղ բռնապետութեան վայրագ ներկայացուցիչների
դէմ, որոնք մի-մի պատուհաս են դարձել մեր գոթախոտ
երկրի համար:

Յո՞յց տանք ուխտագրութ բռնապետութեան, որ նա չէ
կարող տեւողաբար ու անպատիժ կերպով խաղալ մի
ազգի ճակատագրի հետ:

Յո՞յց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգայ ստրուկ-
ներ չենք, որ մենք եւս ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ
ոտնահարում են մեր անկապտելի իրաւունքները:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԱՆԿԱՍ ԿՕՄԻՏԷ:

1903, օգոստոս

ԹԻԻՐԲԱՅԱՅԵՐԻ ԶԱՅՆԸ

Առաջին տպաւորութիւնը. — Յասուն ռուսաց կառավարութեան
դէմ. — Դաւանների ծայնը. — Հոգեւորականութիւնը արծագանք է
տալիս. — Փաստաթղթեր. — Դիմումն ռուսաց կայսրին. —
Յիշատակագիր.

Արեան հովիտն էլ հասաւ բոթաբեր լուրը:

— Քրիստոնեայ թագաւորն ալ կը հալածէ մեր
հաւատ, մեր եկեղեցի, կրկնեցին շատ բերաններ:

Միամիտ ժողովուրդ: Մոռացաւ նա, որ բռնաւորը
մնում է միշտ բռնաւոր, լինի նա քրիստոնեայ թէ
մահմեդական. մոռացաւ, որ տիրապետողների լուծի տակ
ճնշւած ժողովուրդների վերածնութիւնը հաւասարա-
չափ ատելի է բռնակալութեան բոլոր ներկայացուցիչ-
ներին, ինչ երկրի և ցեղի էլ պատկանեն նրանք, այդ
գահակիր և գայիստնակիր մարդակերները:

Անցան զարմացման րոպէները, և նրանց յաջորդեց վըր-
դովման, ցասման շրջանը: Սակայն ինչպէ՞ս և ի՞նչ ճանա-
պարհով պիտի արտայատէր այդ վրդովմունքն ու ցասումը
մի երկրի մէջ, ուր գերեզմանական լուութիւնը՝ խաղաղու-
թեան միակ գրաւականն է նկատւած, մի երկիր, ուր կարելի
է աղբսել բայց բողոքել՝ երբէք, ուր թոյլատրւ
ւ ա ծ է անարգարութեան առջև ծունկ չդրել մինչև
գետին խոնարհել, բայց ձայն և բողոք արձակել՝ երբէք:

Եղան դէպքեր սակայն, երբ ժողովրդական ցասումը
հաշի չառաւ ոչ մի հանգամանք և փորձեց տեսներին
կերպարանք ընդունել: Հայաստանի մի քանի կէտերում,

ինչպէս և Կ. Պօլսի մէջ շուկայ բարձրացաւ, վրդովմունքը ձգտեց փոխարկել ցոյցերի, ուղղած ուսական դեպքանատան ու հիւպատոսարաններին: Բայց դեռ սաղմի մէջ՝ նա խեղդեց, որովհետեւ ոչ մի տեղ ցարիներկայացուցիչների հրամանը այնքան կտրուկ չէ, որքան սուլթանական մայրաքաղաքում, ուր բաւական է մի շնչոյ, մի նշան, որպէսզի լուէ Ռուսաստանի դէմ բողոքող ամեն մի ձայն: Ռուսաց դեսպանի պահանջով՝ Բ. Գուռը խրատագոյն հրամաններ արձակեց: Եւ այդ բոլորէն՝ հրատարակական դժգոհութեան արտայայտութիւնները խեղդեցան: Գրաստանատան շուրջը եղող հսկողութիւնը տասնապատկեց, և նոյնիսկ թիւքրահայ մամուլը, որ հազիւ սկսել էր կարծիք յայտնել, ենթարկեց խորին լռութեան:

Ճարահատած, անկարող ուրիշ աւելի վճռական ձեռնարկ՝ անբախտ հայաստանցին դիմեց սովորական միջոցին — թղթին, որին և յանձնեց իր վիշտն ու վրդովմունքը, իր աղերսն ու բողոքը, ուղղած կենտրոնական իշխանութեան՝ Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանին, որպէսզի նա իբրեւ «ներկայացուցիչ և բերան», աւելի և աւելի հեռուն տարածէ ժողովրդական զգացմունքների արձագանքը, նրա վրդովմունքի արտայայտութիւնը:

Եւ սկսեցին գալ անթիւ նամակներն ու հանրագրերը, կազմած հայկական գաւառներում, ու կոյտեր կազմել հայոց պատրիարքարանի մէջ: Հոգեւորականութիւնը, շնորհիւ քաղաքական հանգամանքներին, դարձեալ մի անգամ հրապարակ եկաւ իբրեւ արտայայտող օրգան, և ժողովրդի փոխարէն՝ իր ձեռքն առաւ բողոքի և պաշտօնական աղերսների գործը՝ ուղղած հայոց եկեղեցուներկայացուցչին՝ Եջմիածին, կամ ուսաց միապետին, զետեղեց:

Ահա փաստաթղթերը:

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. ՊՕԼԻՍ

16 յուլիսի 1905, № 45976

Վեցմիտ Ս. Հայրապետ,

Պօլսոյ օտար եւ հայ թերթերու մէջ բերսպուրկէն արտասահմանի լրագրաց ուղղուած հեռագիր մը տեսնուելու, որ կ'ծանուցանէ, թէ յետ այսօրիկ Ռուսաստանի հայոց եկեղեցապատկան կալուածներն ու գոյքերը կայսերական հրամանագրով մը պիտի անցնին պետական վարչութեան ձեռք, այն զլիաւոր պատճառաւ որ իբր թէ հոլթեան ձեռք, այն զլիաւոր պատճառաւ որ իբր թէ հոլթեան ձեռք կառավարուած ինչքերն ու գոյքերը մատակարարելու եղանակը ոչ պետական տեսակետով կրցած էր հաճելի ըլլալ եւ ոչ ալ հայ եկեղեցիին շահութեան համապատասխանել:

Անշուշտ այսպիսի տնօրէնութիւն մը, որու ստուգութեան չենք ուզեր հաւատ ընծայել, ծանրակշիռ հանգամանք մ'ունի կրկին տեսնուելու. նախ՝ վասնզի միջամբութիւն մը կ'ենթադրէ ազգին հոգեւոր վարչութեան յատուկ գործերուն, եւ հայ եկեղեցւոյ պատկանեալ կալուածոց ու գործերուն, եւ հայ եկեղեցւոյ պատկարարութեան իրաւունքոյն կառնուի անոր ձեռքէն, եւ երկրորդ՝ վասնզի աւանդ փաստի ծանր ամբաստանութիւն մը կ'ուղղուի հայ եկեղեցւոյ պաշտօնէից դէմ, որոնց վրայ հսկելու եւ ի հարկին՝ երբ ո՛ր եւ է զեզմում գործուած լինի, կարեւորն է գործ դնելու իրաւունքը կ'պատկանի Ամենայն Հայոց Ենթանդակաւ Հայրապետին, եւ հետեւաբար բանաւոր լինի ինքնագրել, թէ քաղաքական իշխանութիւնն ուղղած լինի այս իրաւունքներն ազգին ձեռքէն առնել եւ իւրացնել տարտամ պատճառարանութեամբ մը:

Նկատելով ուրեմն, որ այդ կարգի տնօրէնութիւն մը կրնայ շատ վնասակար հետեւանքներ ունենալ հայ եկեղեցւոյ համար եւ մտքերու մէջ մեծ գայթակղութիւն առաջ բերել, նկատելով որ մեր եկեղեցին մի եւ անբաժանելի լինելով, ազգն համօրէն, որ ի սփիւռս աշխարհի, ժամելի լինելով, ազգն համօրէն, որ ի սփիւռս աշխարհի, մասնակից կ'գտնուի անոր ընդհանուր շահերուն եւ իրաւունք ու համարաշխարհ գայնս պահպանելու պարտաւորումը եւ մեք, կ'համարձակինք խնդրել մատուցանել սրբաբաղնատուր Հայրապետի խորին ուշադրութեան, եւ ծրար

Ռուսիոյ և յուսամբ զի Նորին Մեծութիւն ըստ օրինակի բարեպաշտ հարց իւրոց հովանաւոր հանդիսանալով եկեղեցւոյ մերոյ, թողցէ անփոփոխ զնախկին եղանակ վարչութեան ստացուածոց եկեղեցեաց մերոց: Արպէս տեսանէքդ, խնդիրս այս խիստ ծանր է և այդ զգալի է ոչ միայն մեզ և միաբանից մերոց, այլ և համայն հայ ժողովրդեան Ռուսաստանի, և եթէ բողոքն մեր 'ի խնդրոյս և այլոց անխելի մնացէ 'ի Թաղաւոր Այսորէն, յաւ 'ի սիրտ տեսանեմք դառն և աղետալի հետեւանո:

Ապա ուրեմն աղօթեցէք միաբան սրտիւ և դուք ընդ մեզ առ Բարեգութն Աստուած, զի առատածիր ողորմութեամբն իւրով փրկեցէ զսառապեալ ժողովուրդն մեր 'ի տագնապալից վիճակէ աստի և պահեցէ զեկեղեցին մեր անփորձ և անդորր 'ի փառս անուան իւրոյ սրբոյ, ամէն:

7 օգոստոս 1903

Է.Մ.Ս.Ս.Ս.

№ 963

Օգոստոսի 5-ին, Կ. Պօլսի հայոց բարձր հոգևորականութիւնը, տասն արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսներ, նախագահութեամբ պատրիարքի, մի ժողով գումարեցին և քննելով խնդիրը՝ վճռեցին դիմել Էջմիածնի գահակալին և հաղորդել իրանց տեսակէտը: Ահա մի քաղ-

Շնորհազարդ Սուրբ հայրապետ.

Խնդրեմք պաղատագին ի շնորհազարդ սուրբ Հայրապետէդ և գերագահ Աթոռակիւսէդ ամենայն հայոց, զի նորին արիասիրտ հոգւով, որով ճգնեցայք միշտ ի պահպանութիւն և ի խնամն եկեղեցւոյ և նովին անվեհեր սրտիւ, որով և ոչ մի դժուարութեանց կարաց շինուցանել ի Ձեզ զսէր եկեղեցւոյս, և համաձայն պարտադիր ջանից բարձրագոյն պաշտամանդ, ամենայն ուժոյ պնդութեամբ և

ամենայն ըզձից զօրութեամբ փութաջեք բարձրացոյցանել զբարբառդ հովուապետական և զձայնդ քահանայապետական ի պաշտպանութիւն սրբոյ հայ ուղղափառ եկեղեցւոյս. օրինաւոր այլ և զօրաւոր ուղղութեամբ գործել ի շահ և յօշոտ եկեղեցւոյս, դիմել ի դուժ ողորմութեան Օգոստափառ արքայութեան և յիդձս կրօնասիրութեան Օգոստափառ մեծի Այսյսերն ամենայն ուստաց, անցուցանել յեկեղեցւոյս մերմէ զբաժակդ դառնութեան. մի հանել ի նմանէ զկայս իւր և զգոյս և զստացութիւնս և զսեփականութիւնս ըստ ամենայն տեսակի, մի զըկել զնա յիրաւանց մատակարարութեան և կառավարութեան եկեղեցական ստացուածոց առ հասարակ. մի կապտել զնա յիրաւանց կիրառութեան ծխական լեզուին իւրոյ ի գործս որոց ոյժ զօրութեան ի հոգևորական կերպարանքն է հաստատեալ, մի արգելուլ զգաւաբական կերպարանքն է հայ մանկուսին իւր կրօնս և ի լեզուն ի հայ բախութիւն հայ մանկուսին յիւր կրօնս և ի լեզուն ի հայ դպրանոցս և ի հայ վարժարանս հոգևորական՝ զի «բացումն բեցին լինել կայսերք ամենայն, մանաւանդ զի «բացումն եկեղեցական դպրոցաց և կառավարութեան նախարարին ներքին գորչական շայոց» ըստ պաշտօնագրոյ նախարարին ներքին գորչական շայոց» ըստ պաշտօնագրոյ 117-րդ և համաձայն ծոց 98 օգոստոսի 1874 ամի ընդհ. 975-րդ յօդուածոյն որ յառաջին մասին ԺԱ հատորոյ օրինաւորոց: Ի դէպ էր յուշ ածել ևս, եթէ նզովս ահագինս եղեալ են նուիրատուք և հայրապետք ի ժամանկաին ընդդէմ այնոցիկ, որք զստացութիւնս հանեցին յեկեղեցեաց. ևս և յայտ առնել թէ որպէս անհնարին լինէր թերևս հայրապետական աթոռոյդ և Հայրապետ Աթոռակալիդ կալ և մնալ և զպաշտօն իւր վարել ի ներքոյ կարգադրութեանց, որք ջնջին իսպառ զգործութիւն նորին և գամագիւտ լինին աղարտել զնշանակութիւն Մայր-Աթոռոյդ և գերագահ կաթողիկոսութեանդ:

Եւ մեք՝ որդիք Ձեր խոնարհամիտք և հարազատք Մայր Աթոռոյդ պատրաստ եմք առնել որչափ ինչ հրաման տայցէք մեզ գործել, ճգնել, որքան և պէտք իրացն պահանջեցեն, դիմել ուր և յոյս ակնկալութեան ելցէ ընդ առաջ, և մի կասել ի պարտուցս առ որ ստիպեն զմեզ կոչումն մեր և աստիճան.

Ստորագրութիւններ

«ԵՐԿԱԹԷ ՊԼՏԻՆԵՐՔԸ»

Վեհափառ Ս. Հայրապետ

Եւ հոգեւոր Տէր Ազգիս հայոց,

Լուր բովարեր նորոյ կարգադրութեանն սահմանելոյ ի պետութենէ ուսաց վասն եկեղեցւոյ հայոց, որ ի Ռուսաստան, ի խոր խոցեաց զսիրտ և զհոգի համօրէն հայոց որդւոց Սրբազնագոյն Հայրապետիդ:

Ապաքէն ի վեշտասան դարուց հետէ ընդ ժամանակս ժամանակս ազգ բարբարոսք կողոպտել կողոպտեցին և կողոպտեն ցայսօր իսկ ժամանակի զեկեղեցիս մեր, զվանորայս և զժողովուրդ. այլ ոչ բնաւ բուռն հարին յափշտակել զսեփականութիւնս և զկալուածս եկեղեցւոյ մերոյ և զիրաւունս տնտեսելոյ զնոսին: Իսկ արդ՝ ի ժամանակիս աստ այսմիկ տէրութիւնն ուսաց, որ պանծայ երկիւղած և ջերմեռանդն քրիստոնէութեամբ իւրով և արգարասէր կառավարութեամբ, ձեռն արկանէ նոր իմն կարգադրութեամբ պատրուակաւ տնտեսականն խրնամակալութեան, իւրացուցանել զամենայն կալուածս և զգոյս շարժականս և զանշարժս եկեղեցեաց վանօրէից և դպրոցաց հայոց, որ ի սահմանս տէրութեան իւրոյ և հայրապետական ամօռոյդ:

Գիտել գիտէ Սրբութիւն ձեր, զի նպատակ կարգադրութեան այսօրիկ ոչ այլ ինչ հայի, բայց եթէ զանաբառ հարսն Քրիստոսի՝ զուղղափառ եկեղեցին Հայաստանայց ի ծառայութիւն ստրկութեան մասնել, խաթարել զբնիկ կարգս և զկանոնս ազգի մերոյ և եկեղեցւոյ, բառնալ զգորութիւն հոգեւորական իշխանութեան Հայրապետութեան ամենայն հայոց, և գամ քան զգամ ուժացուցանել և հուսկ ապա օտարացուցանել յեկեղեցւոյ մերոյ զհօլիւս նորա և զպաշտօնեայս, և ի ձեռն նոցա զժողովուրդ:

Ժամ իսկ է, վեհափառ Ս. Հայրապետ, գօտեպնդել և

բերել ի հանդէս զհոգիդ անվեհեր և անեկուն, բարձրացուցանել զբարբառ Չեղ և Հատանալով սակաւամասնեայ տրօք ժողովրդեան՝ մի՛ մի՛ բնաւ ընդունել զկարգադրութիւն զայն կործանարար եկեղեցւոյ և ազգի: Ժամ իսկ է պաշտպանել արիութեամբ իրաւանց եկեղեցւոյ մերոյ և աղատս կացուցանել զնա ի ծառայութենէ ստրկութեան, եթէ և վտանգ ինչ պատահեցէ անձիդ պատուականի:

Սուրբ Օծութիւն Ձեր կատարելով զպարտիս պաշտաման մեծի Հայրապետութեանդ՝ թողցէ արգարե զինկէլի յիշատակ փառաւորեալ անուան իւրոյ անմոռաց ընդ ամենայն դարս ժամանակաց, որպէս զնահատակելոցն վասն ազգի և եկեղեցւոյ հինգերորդ դարուն զՎեռնիկանցն, ասեմ, զյիշատակ և զուխտապահացն:

Եւ ի տառապանս աքսորանաց կացեալ և կաշկանդեալ որդւոյ հարազատի Մայր-Վթոռոյդ և Ձերդ Վեհաեալ որդւոյ հարազատի Մայր-Վթոռոյդ, զոր պատկառօտ փառութեան այս է իղձ և այս խնդիր, զոր պատկառօտ իմն համարձակութեամբ առաջի առնեմ քաջի Հովուիդ և սրբազնագոյն Հայրապետիդ ամենայն հայոց:

Համբուրիւ Ս. Աջոյ պատուական հայրապետիդ մնամ խոնարհ ծառայ և որդի հոգեւոր տեառնի
ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԶՄԻՐԵԱՆ

10 սեպտ. 1903.

Երուսաղէմ

Աստուածաբնալ և Սրբազնասուրբ հայրապետ
Ս. Էջմիածին

Պիւտոյ հայ մամուլը գուժեց Մայր-Վթոռոյդ և այլոց վանօրէից, եկեղեցեաց, վարժարանաց սեփականութեանց, ստացուածոց, կալուածոց գրաւման նորագոյն հրամանագիր մը ուսական կառավարութեանց մէջ չեմ յիշեր, թէ տեղի ունեցած լինի այսօրինակ յայտնի բըռնաբարութիւն. ոչ պարսիկք, ոչ հագարացիք, ոչ թաւարք, ոչ Լանկիթամուր և ոչ ճինկիլիսան չվարուեցան

այսքան չարաչար, և այս 20րդ դարում քրիստոնեայ ինքնակալ կայսր մը կ'ուզէ այս մեծագոյն հարուածը տալ մեր Ս. եկեղեցւոյն և ազգիս՝ արդարութեան և իրաւունքի սահմաններէն դուրս նիւթական բիրտ ուժի գործութեամբ:

Ինչպէս յայտնի է 2երդ Վեհափառութեան՝ փանական, եկեղեցական, վարժարանական հոգեր, գիւղեր, կալուածներ երէկուան և այսօրուան սեփականութիւնները չեն, այլ Ս. Գրիգոր Լուսաւորէին, Ս. Տրդատայ, Մեծին Ներսէսի, Ս. Սահակայ, Վռամշապուհէոյ և այլոց աստուածասիրից նախնեաց մերոց նուիրական յիշատակներն են. մինչ այն օրերուն մէջ ոչ ուս կար, ոչ ուսական եկեղեցի և ոչ ալ ուսական տիրապետութիւն հայոց աշխարհի վրայ:

Եւս ամենն և ասոնցմէ շատ աւելին յայտնի է Վեհափառութեանդ. ուսական գրաւման հրամանագրի գոյժը շատ մեծ ցաւ և զայրոյթ պատճառեց ձեր Ս. Օծութեան հարազատ որդւոց պօլսաբնակ հայ ժողովրդեան, և Պօլիս գանուղ եպիսկոպոսներ կ'ուզեն ձեռնարկ մի ընել, դիմում մը, բայց դեռ վերջնական որոշում մը չեն տուած:

Երէկուան հեռագիրը կը ծանուցանէր, թէ «հայոց Ս. Հայրապետն իր խոր ծերութեան և ֆիզիքական տկարութեան պատճառաւ որոշեր է իր հրաժարականը զրկել ըստ օրինի՝ կոփասեան կառավարչապետին ի Տիխիս և ներքին գործոց նախարարին ի Պետերբուրգ:

2ներ գիտեր թէ՛ այս գրութեան ինչ աստիճանի ըստուգութիւն ունի, սակայն պատճառաբանեալ հրաժարական մը տալ՝ Պօլսոյ շրջանակաց մէջ բանաւոր և գործնական կը գտնեն և նոյնիսկ ի պահանջել հարկին Վեհ. Յարին ունեւորութիւնը խնդրել և ամեն բան՝ Ն. Կ. Վեհափառութեան ուշադրութեանը ներկայացնել, ինչ որ օսմանեան վեհապետը անդատին ամեն անգամ հպատակ ազգաց հոգեւոր պետերն իրենց ներկայութեան կընդունին և կը լսեն անոնց խնդիրը:

Ջերմագիւն սիրով և որդիական խոնարհութեամբ համբուրելով Վեհիդ շնորհածիր աջն, մնամ հոգեւոր Տեառնդ ամենախոնարհ ծառայ ե որդի

ՀՄԱՅՆԱԿ ԵՊԻՍ. ԴԻՄԱՔՍԵՆԱ

30 յուլիսի 1903 Կ. Պօլիս

Սեպտեմբերի սկզբներին, Կ. Պօլսից կաթողիկոսին ուղղած մի գրութիւն հետեւեալ տեղեկութիւններն է տալիս՝ հայկական շրջանի տրամադրութեան և անցած դարձածի մասին:

Աստուածարեալ Ս. Հայրապետ Ազգիս

Վանականարհ ծառայութեամբ կը փութամ յայտնել Ս. Օծութեանդ թէ այսօր 9/22 սեպտեմբերի եպիսկոպոսական գումարում մը տեղի ունեցաւ յԱզգ. պատրիարքաւանի, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքի և ներկայ գտան՝ Մեսրոպը ա. արքեպիս. Սուքիասեան, Բարդուղիմէոս ա. արքեպիսկոպոս Չամչեան, Գրիգորիս արքեպիս. Յովհաննիսեան, Վահրամ ա. արքեպիս. Մանկունի, Գէորգ ա. եպիսկ. Երիցեան, Մկրտիչ ա. արքեպիս. Վեհապետեան և Հմայեակ ա. եպիսկ. Գիմաքսեան: Եւ այս ժողովի մէջ կարգացուեցաւ Վեհ. ս. Հայրապետիդ անցեալ օգոստոս 25-ի կոնդակն, նոյնպէս Գաւրէի ղրկուած հեռագիրը և այլեայլ թղթոց պատճենները և ժողովը լիակամ տեղեկացաւ ուսական կառավարութեան և ժողովը լիակամ տեղեկացաւ ուսական կառավարութեան և ժողովը պահանջումներն և յարուցած հալածանքները հանդէպ հայաստանեայց ա. եկեղեցւոյն:

Աւելորդ է զրել, Վեհափառ Տէր, թէ՛ այս թուղթեր խոր տպաւորութիւն ըրին եպիսկոպոս եղբարց վրայ, ամէնքն ալ Ս. Օծութեանդ հարազատ որդիներ, սրտով կապուած են Մայր Աթոռոյդ ու պատուական Հայրապետիդ և ամէն ծառայութիւն ընելուն պատրաստ:

Այսօրուան ժողովին պատրաստուեցաւ ուսական մատուցանելի խնդրագիրն և ստորագրուեցաւ ուսական եպիսկոպոսաց կողմէն. բացակայ գտնուող եպիսկոպոսաց ալ պիտի ղրկուի ստորագրել և վաղը՝ չորեքշաբթի 10/23 սեպտեմբերի պիտի յանձնուի աւստրիական թղթատուն ուղղակի յանուն վեհափառ ցարին:

Ուսաց կայսեր մատուցանելի խնդրագիրն մէջ ներփակեալ է նաեւ այն ընդարձակ յիշատակագրին պատճէն, որ անցեալ չորեքշաբթի Պօլսոյ ուսաց վեհ. դեպանին ղրկուեցաւ:

Խնդրագիրը՝ որ կը ղրկուի ուսաց կայսեր, մէջ կողմն դադրեւէն և միւսկողմը հայ գրաբառ լեզուաւ գրուած է. «ալ իր տեսակին մէջ ամբողջ և իմաստալից գրուած մի է,

ի պաշտպանութիւն իրաւանց հայաստանեայց ո, եկեղեցւոյ
և յորում պարզուած է մեր նախնեաց անսոգիւտ ծառա-
յութիւնները ուստական պետութեան, խնդրագրին եղբա-
նացութիւնը կը խնդրէ նորին կայսերական վեհափառու-
թենէ բառնալ հայ եկեղեցւոյն վրայէն այս գառն բաժակը,
թողուլ զայն իր դարեւոր խաղաղութեան մէջ, թողուլ նաեւ
իր լեզուն՝ իր ծէսերուն, արարողութեանց, և աղօթից և
և մաղթանաց մէջ, թողուլ նաեւ հայ տղան որ իր նախա-
նորութիւնն իր քրիստոնէական եկեղեցւոյ ուսումն և գի-
տելքները իր լեզուաւ ուսանի:

Խորհրդակցութիւն մի ալ կայ, զի երբ ռուսական զրաւմանց խնդիրը ծանրանայ՝ [Թէ խնդրագրերն և [Թէ յիշատակագրին պատճէնները պիտի հաղորդուին մեծ-պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն, և արդէն Անգլիոյ և Գերմանիոյ դեսպաններուն բերանացի բացատրուած է ռուսական նոր կարգադրութեան աղէտալի վիճակը, հայ եկեղեցւոյն կրած հալածանքները այսպիսի հանգերէ:

Նաև, ԱՆՀատաւ Տէր, խորհող անձինք կարծիք կը
յայտնեն թէ՛ հայոց Ս. Հայրապետն անդրդուելի մնալու է
և իր թախանձանքներ ու խնդիրներ յարատեւ կրկնելու և
ստեպ խնդրելու վեհ. ցարին ունկնդրութիւնը՝ հեռագրով
ու թղթով. ժողովուրդն ալ հանդարտ մնալու է. և երբ
ամէն յոյս, ամէն միջոց սպառուի, ամէն դուռ դոցուի, յայն-
ժամ հայոց Ս. Հայրապետը՝ քանի որ՝ ամբողջ ազգին հայ-
րապետն է, ոչ թէ միայն ռուսաբնակ հայոց, այլև Օսման-
պետութեան, Անգլիոյ, Ամերիկայի, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ,
Պարսից, Ռումանիոյ եւն. պետութեանց հովանայն ներքեւ
գտնուող հայ ազգի ժողովուրդեան և ամէնուրեք ունի եկե-
ղեցիներ, վանքեր բիւրաւոր ժողովուրդներ, հետեւաբար հա-
յոց հայրապետն ազատ է, միմիայն ռուսական հպատակու-
թեան տակ չէ, այլ ամէն պետութեանց, որոց հովանաւո-
րութեան տակը հայ եկեղեցի կայ, հայ ժողովուրդ կայ. և
ճայրայեղ պարադային մէջ՝ հայոց Ս. Հայրապետն Եւրոպա
ալ կրնայ անցնիլ կամ թէ իր մօտը՝ Ալպիական և ամէն
ուրեք՝ ամենայն հայոց հայրապետ լինելէ չզդարիր:

Ասանք կարծիքներն ու խորհրդածուծիւններն են ոմանց՝
վերջին ճգնաժամին մտածելու և այժմ բոլոր Ս. եկեղեցւոյ
մերում որդւոց սրտազին աղօթքն է առ Աստուած՝ անցնել
այս դառնաղետ բաժակն և զօրավիզն ընել սրբադնասուրբ

Հայրապետիդ մեծաւ համբերութեամբ կրել տանել հայ. " եկեղեցւոյ և ազգիս խաչը, քաջապէս գիտնալով թէ՛ ազգը համերաշխ ոգով կապուած է մեծանուն Հայրապետիդ հետ: Ստորագրութիւն

Ստորագրութիւն

9 22 սեպտ. 1903, Կ. Պօլիս

ԱՌԱՋԻՆ ԴԻՄՈՒՄՆ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿՈԼԱՍ II ԿԱՅՄՐԻՆ.

Stip. Uppmij,

Անդամք եպիսկոպոսութեան Հայոց բնակեալք 'ի թիւ-
քիս, յօդակապեալք զօրութեամբ կոչման իւրեանց և
պաշտամանց ընդ կաթողիկոսական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի,
որ է Աթոռ Գերագահ Եկեղեցւոյ իւրեանց, հարկա-
դրեալք ուխտիւք 'ի պահպանութիւն և 'ի պաշտպա-
նութիւն իրաւանց և արտօնութեանց նոյն եկեղեցւոյ,
զիտեն զանձինս պարտաւորեալս առաջի Աստուծոյ և
առաջի խղճի իւրեանց, գալ մատուցանել յոսոս փառաւոր
գահոյի խղճի վայսերական Վեհափառութեան Չերոյ զխնարհ
խնդրուածս իւրեանց և բացայայտել անկեղծ բանիւ,
որպէս օրէն է կոչեցելոց յաստիճան եկեղեցական, զհա-
մովունս մտաց իւրեանց և զնեղքին իղձս սրտից:

Հայ. Կաթողիկոսական Աթոռ

Իբր 'ի դարե՛հ Տեաե՛ գերազա՛հ Կաթողիկոսանայ՝
Եկեղեցւոյ մերոյ գտանի ընդ Բարձր հովանաւորութեամբ
Մեծի Կայսրութեան շերտոյ, որ երևեցաւ 'ի սկզբանէ անտի
Իբր հովանաւոր Եկեղեցւոյս մերոյ և պաշտպան եկեղե-
ցական իրաւանց և խնամակալ կրօնական կենաց նորին:
Յաւերժայիշատակ Մեծ Կայսրն Նիկողայոս Ա. հաճեցաւ
Խակ հաստատել և երաշխաւորել զգարաւոր իրաւունս և
արտօնութիւնս Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական օրինօք 1836
ամի, նշանակելով 'ի նմին յայտնի բանիւք զիրաւունս բ-
տացութեան անշարժ գոյից և զեղխանութիւն մատակա-
րարելոյ զայնս 'ի ձեռն Սինօդին Էքմիաճնի (Յօդ. Թ և Լն),
Այս կացութիւն օրինական, նպաստաւոր և Եկեղեցւոյն
բստ ամենայնի կայսերութեան Ռուսաց և Եկեղեցւոյն
Հայոց միանգամայն, պահեցաւ ցաւուրս մեր և Հեա եր-
բէք տեղի կամ առիթ որեւէ մեղադրանաց: Այսորիկ վասն
եպիսկոպոսունքս ստորագրեալք 'ի ներքոյ և թեմակալք

ամենայն վիճակաց թուրքիոյ, որք ծանուցին մեզ գրով զհամամտութիւն իւրեանց 'ի մասինս, լուաք ցաւով և թախծութեամբ զհրատարակութիւն նորոգ կարգադրութեան, որով հրամայեալ է հանել 'ի ձեռաց կաթողիկոսին և Սինօդին Էջմիածնի և 'ի ձեռաց ամենայն հայ եկեղեցական իշխանութեանց, որք 'ի Ռուսս, զիրաւունս և զիշխանութիւն մատակարարելոյ զանշարժ ստացութիւնս և նշս եկեղեցւոյն իւրեանց և յանձնել 'ի ձեռս պետական երեսարարութեանց վկատարեալ և զմշտնջենական իշխանութիւն մատակարարելոյ ըստ կամաց զհասոյթս նոյն ստացութեանց:

Արդ, իրաւունք մատակարարութեան, իբր բնական հետեւանք իրաւանց ստացութեան, սեպհական են ամենայն անհատի և ամենայն բարոյական մարմնոյ օրինաւորապէս ծանուցելոյ և որպէս ժամանակաւոր խափանումն իրաւանց մատակարարութեան, համազօր է ժամանակաւոր զրկման յիրաւանց ստացութեան և տիրապետութեան. նոյնօրինակ և ժշտնջնաւոր խափանումն վերոյիշեալ իրաւանց մատակարարութեան՝ զհետ բերէ զբացարձակ դադարումն և զկատարեալ ջնջում՝ իրաւանց ստացութեան և տիրապետութեան, որ ՚ի մերում մասնաւոր պարագայի գտանի լինել զլացումն և բարձումն օրինական հաստատութեան և գոյութեան, զոր ունէր ցարդ Եկեղեցին Հայոց, և միանգամայն խափանումն միոյ ՚ի հիմնական օրինաց պետութեան:

Ե՛հնա՛ պատճառո՛ն՝ ոյր վասն ամենայն պաշտօնեայք և ամենայն հաւատացեալք հայ եկեղեցոյ չկարեն այլազգ ինչ նկատել զկացութիւնն որ գայ յառաջ ՚ի նորոգ կարգադրութեանէ, եթէ ոչ իբր հարուած ինչ օրհասական ընդդէմ եկեղեցւոյն իւրեանց, որ գամագիւտ լինի պատուոյ նորին, որ ջնջէ գոգ իրաւապէս զհիմն հաստատութեան նորա և որ սպառնայ ևս վտանգել զգոյութիւն նորին: Իւ հետեաբար, չէր նոցա հնար, ըստ թեւադրելոյ խզճի մտաց իւրեանց մասնակից լինել գործագրութեան այնպիսի իմն կարգադրութեան, որ ըստ ներքին և հաստատուն համոզմանց նոցին ոչ այլ ինչ լինէր, եթէ ոչ յայտնի մասնութիւն ընդդէմ Եկեղեցւոյն և ուրացութիւն ընդդէմ հաւատոյ իւրեանց:

Վասն այսորիկ համակեալք 'ի թախիծ անկեղծ ցաւոց
և խորին վշտաց գամբ, Վհհատիառ Տէր, ի բարձր և

յուզղադատ Արդարութենէ Զերմէ հայցել զի հաճես-
ջիք զառաջու առնուլ այսքանեայց պղէտաբեր հետեա-
նաց, և խնդրել յՕգոստափառ բարեհաճութենէ Զերմէ,
զի խնայեսջիք յԱհեղեցին Մեր՝ զերծուցանելով զնա
յայսպիսի անօրինակ և ստորնացուցիչ կացութենէ իբր
զի նաև այլ ամենայն կրօնք որք պաշտին 'ի սահմանս
կայսերութեանդ, իրաւունս ունին մատակարարելոյ զինչս
իւրեանց 'ի ձեռն Սինհօդից կամ Ժողովոց ընտրելոց ի մի-
ջոյ կրօնական պաշտօնէից իւրաքանչիւրոց 'ի նոցանէ և
անուանելոց կայսերական հրովարտակաւ: Այս էր ճշդիւ
և կանոնն եղեալ վասն եկեղեցւոյս Հայոց, որով ստա-
ցութիւնք նորին մատակարարէին 'ի ձեռն Սինհօդին Էջ-
միածնի, մինչ մատակարարութիւն յանձնեալ 'ի ձեռն
պետական նախարարութեանց ունէր լինել կարգադրու-
թիւն ինչ բոլորովին նոր և տարբերեալ յայլոց:

Իւ մէք այնու առաւել համարձակիմք մատուցել ձա-
ղնեղբուրածս մեր, իբր զի ստացուածիւնք Եկեղեցւոյն Հա-
յոց շնն մասնաւոր սեպհականութիւնք Հայոց Հպատա-
կաց Ռուսիոյ, այլ սորին ընդհակառակն պատկանին հա-
մարէն Հայ Եկեղեցւոյն, որպէս հաստատի իսկ 'ի բանից
Հիմնական օրինաց, զոր յիշատակեցաք ի վերջ (յօդ. փէ):
Վստահ եմք ըստ ամենայնի, եթէ Կայսերական Վեհա-
փառութիւն Ձեր հաճեցի 'ի նկատ առնուլ զճանրու-
թիւն աղէտալից արգասեաց նորոյ կարգադրութեան, և
ձառնողեալ ևս եմք հաստատապէս, եթէ և ոչ իսկ հասել
համոզեալ էս եմք հաստատապէս, եթէ տեսուածիւնքս,
էին գործողութիւնք ուր հասինն, եթէ տեսուածիւնքս,
զորս յառաջ բերաք, մատուցեալ էին կանխաւ առաջի
վեհի Երդարասիրութեան Ձերոյ:

Կենդի Երզրարասիրուածեան շերտոյ՝
Հայք ամենայն, Տէր Երբայ, ուսեալք 'ի Գրոց Սրբոց
և սնեալք յողջամիտ վարդապետութեան Սրբոց Եկեղեցւոյ
իւրեանց, գիտեն կատարել իղձի մօտք զպարտս Հպա-
տակութեան և հաւատարմութեան առ ինքնակալ Տեառն
իւրեանց։ Ոչ այլ ինչ ունին նոքա ձգտումն ներքին, եթէ
ոչ անաղարտ՝ պահել զեկեղեցին իւրեանց, զիրօնակա-
նաւանդութիւնս և զժէսն և զլեզուս իւրեանց։ Մերժեն
նոքա մեծաւ զայրացմամբ զամենայն անհիմն ամբաստա-
նութիւնս և բողոքեն սաստկութեամբ ընդդէմ անուղիղ
մեկնութեանց պահանջմանց նոցին՝ բղխելոց յանձուկ
սիրոյ առ Եկեղեցին իւրեանց։ Իսկ առ այն որ վերաբերի
Հայոց բնակելոց 'ի Ռուսիա, յայտնի ծառայութիւնք,

զորս մատուցեալ են արդէն կայսրութեան Չերոյ, և արդիւնք անկեղծ հաւատարմութեան, զորս ցուցեալ են յաճախօրէն, բաւական են հաստատել զյայտարարութիւնս բանիցս այսոցիկ:

Խնդրեմք ուրեմն աղերսագին, զի հաճեսցի Վեհափառութիւն Չեր, մի՛ ի բաց տանիլ յեկեղեցւոյս Հայոց զբարձր հովանաւորութիւնն, զոր տարածեալ է Չեր միշտ ՚ի վերայ ամենայն արեւելեան քրիստոնէութեան, և զի հաճեսցի բարձրագոյն հրամանաւ Մեծանձնութեան Չերոյ զառաջնն առնուլ տարագէտ հետեանաց նորոյ կարգադրութեանն, որ հիմնեալ գոյով ի վերայ տեսութեանց արատաւորելոց վրիպանօք՝ զհետ բերէ զզրկումն գերագահ Մեթոդի եկեղեցւոյս մերոյ յէական իրաւանց օրինական կացութեան իւրոյ, որք են իրաւունք հաստատեալք և նուիրագործեալք յՕգոստոսիան նախնեաց Չերոց և զի հաճեսցիք ևս հրամայել զգաղարումն բրոնադատիչ գործողութեանց, որովք վարին տեղական իշխանութիւնք ընդդէմ եկեղեցւոյ մերոյ, պահանջել յիշխանութեանց անտի մի գնել վէրս ՚ի վերայ սրտին Հայոց, և կրօնական զգացմանց նոցա՝ մեծանելով նորութիւնս ՚ի սովորութիւնս և ՚ի ծիսական լեզուն նոցին, և շնորհել վերջապէս հայ մանկութեան գնախնական դաստիարակութիւն յիւր լեզուն մայրենի և յիւր սեպհական կրօնս:

Այսու պահեսցէ Վեհափառութիւն Չեր զերջանկութիւն և զբարօրութիւն հայ հպատակաց իւրոց և ամենայն հաւատացելոց, պահպանելով անաղարտ զհաստատութիւն եկեղեցւոյն իւրեանց: Իբր զի ՚ի կրօնական հաստատուն սկզբանց անտի աճին ՚ի հոգիս նոցա իղձք հաւատարմութեան և անձնութեան հանդէպ Արքայական գահոյից և հանդէպ եկեղեցւոյն իւրեանց միանգամայն:

Եւ մեր՝ պաշտօնեայք նոյն եկեղեցւոյ, խոնարհ սպասաւորք երկնային Գլխոյ ընդհանուր եկեղեցւոյ, երդմեցուցանեմք զկայսերական Վեհափառութիւն Չեր, յանուն միոյ մերոյ հասարակաց հաւատոյ՝ առ որ նուիրեալ եմք և յանուն ամենայն քրիստոնէութեան որոյ հանգիստցեալ է միշտ պաշտպան Վեհափառութիւն Չեր, ինչպէս յԱռաքելական Եկեղեցիս Հայոց, որ մնացեալ է ցարդ հաստատուն ՚ի դաւանութիւնս իւր և ՚ի սահմանս կանո-

նաց իւրոց ՚ի մէջ ծանունց իսկ փորձութեանց, և դարձուցանել ՚ի նմանէ զբաժակն դառնութեան, որ պատճառեցան ՚ի նմանէ զբաժակն դառնութեան, որ պատճառեցաւ նմա: Մի՛ դադարեսցուք մեր, Տէր Արքայ, բաղիւն զգուռն գլխութեան Չերոյ, մինչև ողորմութիւն բաղիւն զգուռն գլխութեան Չերոյ, Հայաստանայց Եկեղեցի:

Չեր միտիւմարեսցէ զմերս Հայաստանայց Եկեղեցի Աստուած ամենակարող լիցի վարձահատոյց Մեծի Վեհափառութեան Չերոյ փոխանակ բարեհաճ մեծանձնութեանդ և մեր աղօթեմք և աղօթեսցուք վասն փառութեանդ և մեր աղօթեմք և աղօթեսցուք վասն պայծառութեան ուսց Վեհափառութեան Չերոյ և վասն պայծառութեան ամենայն կայսերական ազգատոհմիդ, մաղթելով ՚ի վերայ նորին զօրհնութիւնս Աստուծային՝ Նախախնամութեան:

21 օգոստ. 1903,

Կ. Պօլսիս

Յ տ ո ռ ա գ ր ու թ ի Ն ք

Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս, Պատրիարք Կ. Պօլսոյ
Մեսրոպի Արքեպիսկոպոս Սուրբաշխան
Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Յովնանիսեան
Եզնիկ Եպիսկոպոս Ապառնի
Մկրտիչ Եպիսկոպոս Վիտապետեան
Ներսէս Եպիսկոպոս Արսլանեան
Բարդուղիմէոս Արքեպիսկոպոս
Վառլամ Արքեպիսկոպոս
Հմայեակ Եպիսկոպոս Դիմաքսեան
Գէորգ Եպիսկոպոս Երիցեան
Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Ճէվաթիքեան
Տիմոթէոս Եպիսկոպոս Սափրիչեան

ՅԻՇՍՏԱԿԱԳԻՐ

(Թարգմանութիւն)

Ներկայացւած Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի կողմից Կ. Պօլսի
ուսաց դեսպան Զինովիեմիմ.

9 սեպտեմբեր, 1903

» Նախ արտասահմանից հասած լրագիրներից և ապա
» Հայոց պատրիարքարանում ստացւած պաշտօնական
» տեղեկութիւններից՝ Կ. Պօլսում իմացեցաւ Ռուսաց

« կայսերական կառավարութիւնից վաւերացւած նոր
« օրէնսգրութեան և նախարարական կարգադրութեան
« բովանդակութիւնը, որ վերաբերում է այն խնդրին,
« թէ պէտք է հանել նորին Սրբութիւն հայոց կաթո-
« ղիկոսի և Էջմիածնի Սինօդի, այլև Ռուսաստանի հայ
« եկեղեցական իշխանութեան ձեռքից Հայրապետական
« Աթոռին, եկեղեցիներին, թեմերին, վանքերին, դպրա-
« նոցներին, ուսումնարաններին, մի խօսքով Հայաստանեայց
« եկեղեցու բոլոր հոգևոր, բարեպաշտական և դպրո-
« ցական հաստատութիւններին պատկանող անշարժ կալ-
« ւածների կառավարութեան իրաւունքը: Այս կարգա-
« դրութեամբ ամբողջապէս Ռուսաց պետական իշխա-
« նութեանն է յանձնուում հայոց եկեղեցական ամբողջ
« սեփականութեան կառավարութիւնը, թողնելով ներքին
« գործերի, լուսաւորութեան և պետական կալւածների
« նախարարութեանց տրամադրութեանը՝ եկամուտները
« կարգադրելու հոգսը, ինչպէս կամենան:

« Այս կարգադրութեան լուրը անհնարին վշտով
« համակեց և Պօլսի հայ համայնքի սիրտը: Այդ վիշտը
« գնալով սաստկանում է շարունակ, քանի որ տխուր
« լուրը տարածւում է գաւառներում և դառնում է
« տրտմազին նամակների նիւթ, որոնք հասնում են հայոց
« պատրիարքարանը:

« Իւ յիրաւի, ամէն ոք ճանաչում է ընդհանրապէս բոլոր
« եկեղեցիներին և մասնաւորապէս հայոց եկեղեցուն
« պատկանող հիմնական իրաւունքը՝ սեփականատէր լինելու
« և կառավարելու հոգեւ, գոյքեր և եկամուտներ, որոնք
« պատկանում են նրան *ab antiquo* (ի վաղուց անտի)
« և գրեթէ *ab immemorabili* (անիշատակ ժամանակ-
« ներից) և արդիւնք են յօժարակամ և բարեպաշտական
« նւիրատուութիւնների, իրաւունք, որ գործադրել և պահ-
« պանւել է եկեղեցու հիմնարկութեան առաջին օրերից
« մինչև մեր օրերը, նոյնիսկ հալածանքների կամայական

« վարչութեան միջոցին, իրաւունք, որ հնարաւորութիւն է
« տալիս կառավարելու ըստ օրինի այդ գոյքը և գոր-
« ծադրելու նւիրատուների կամքի համեմատ. վերջապէս
« իրաւունք, որ սրբագործւած է եկեղեցու կանոններով
« և ճանաչւած է ու հաստատւած յօգուտ յիշեալ եկե-
« ղեցու ռուսաց կայսրներին, որոնք օրէնսդրութեամբ
« նւիրագործել են նրա օրինական սահմանադրութիւնը,
« ընդունել և հովանաւորել են իր բոլոր իրաւունքները
« և ճանաչել են նրա վարչական լիակատար կարողու-
« թիւնը:

« Հիմնական օրէնքը (պօլօժէնիա), որ 1836 թւին
« հաստատել է անմահ յիշատակի արժանի մեծ կայսր
« Նիկօլայ Ա., պարզապէս վաւերացնում է այդ 9-րդ
« յօդւածով. «Հայ լուսաւորչական եկեղեցիները Ռուսաս-
« տանում իրաւունք ունեն տիրելու անշարժ կալւածների»,
« և 35-րդ յօդւածով, որ ասում է, թէ Հայ լուսաւոր-
« չական սինօդին է պատկանում «Հայ լուսաւորչական
« եկեղեցիներին պատկանող գոյքերի ծախսագոյն կառա-
« վարութիւնը»:

« Արդ՝ դժւար է ըմբռնել թէ ինչպէս միշտ գոյու-
« թիւն ունեցած և հիմնական օրէնքով հանդիսաւորապէս
« նւիրագործւած և պետութեան կողմից պաշտօնապէս
« ճանաչւած իրաւունքները կարող են միանգամայն ջնջել
« այսպիսի անակնկալ եղանակով: Օրինական կազմակեր-
« պութիւն ունեցող մի մարմին՝ սեփական գոյքերը կա-
« ռավարելու իրաւունքից զրկելը՝ բացարձակապէս հա-
« մազօր կը լինէր նրա գոյութեան սահմանադրական
« իրաւունքը ժխտելուն, և Հայաստանեայց եկեղեցին
« այսպիսի պայմաններում այլևս չէր լինի մի օրինական
« մարմին, որ վայելում է կանոնաւորապէս սահմանւած
« և հանդիսաւորապէս ճանաչւած մարմին յատուկ իրա-
« ւունքները: Նոր կարգադրութեան մէջ լաւ չեղւած է
« այն յօդւածը, ուր ասւած է, թէ «յօգուտ հայոց եկե-

„ զեցու է պահում սեփականութեան իրաւունքը“ : Սա-
 „ կայն այս օրինակ մի նախագասութիւն, երբ նրան
 „ կցուում է սեփական գոյքը տնօրինելու մշտական իրա-
 „ ւազդեցութիւնը, կառավարելու իրաւունքի լիակատար և
 „ ընդ միշտ վերացումը, եկամուտների գործադրութեան
 „ իրաւունքի անպայման մեկուսացումը, և այդ հանգա-
 „ մանքը, որ նոյն եկեղեցուն օտարօտի տարրեր են ներ-
 „ մուծուում, նրա գոյքը կառավարելու համար առանց նրա
 „ մասնակցութեան, կամ թէ նրա եկամուտները տնօրի-
 „ նելու առանց նրա հսկողութեան, — այս բոլորը կարելի է
 „ դարձնում հետեցնել տրամաբանօրէն, որ յիշեալ նա-
 „ խադասութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի դարձածք,
 „ զուրկ ուէ կարեւորութիւնից, որովհետեւ ոչ մի նշա-
 „ նակութիւն չունի և ոչ էլ գործնական արդիւնք: Եւ
 „ քանի որ կառավարելու իրաւունքից զրկելը կ'ունենայ
 „ այն օրհասական հետեանքը, որ հայոց լուսաւորչական
 „ եկեղեցին կարծես պիտի դադարի այլևս Ռուսաստա-
 „ նում պաշտօնապէս ճանաչելուց. դրանից առաջ է
 „ գալիս մի դրութիւն, որը միանգամայն շփոթում է նոյն
 „ այդ եկեղեցու բոլոր զաւակների և պաշտօնեաների
 „ մտքերը:

„ Քաջայայտ է, որ ինչ ինչ հանգամանքներում իրա-
 „ ւատէր իշխանութիւնը իրեն իրաւունք է համարում
 „ որոշ սեփականութիւնների կառավարութիւնը առնել
 „ այն մարդկանցից, որոնց անունով գրւած են, և յանձնել
 „ ուրիշներին: Խօսքը խնամակալութեան և խնամակա-
 „ լական հաստատութիւնների մասին է: Սակայն խնա-
 „ մակալութիւնները կապւած են իրապէս ժամանակաւոր
 „ պարագաների հետ և երբէք յարատեւ չեն: Յարատեւ
 „ խնամակալութիւնը կը լինէր միմիայն իշխելու իրաւունքի
 „ պարզ ու հասարակ զրկումն և սեփականութեան իրա-
 „ ւունքի գործնական վերացումը: Այս խորհրդածու-
 „ թիւններն են պատճառ այն խորին վշտի և յուզման,

„ որով համակւած է ամբողջ հայ ժողովուրդը, առանց
 „ խտրութեան:

„ Յիրաւի խնդիրը մասնաւոր և տեղական գոյքերի
 „ սեփականութեան մասին չէ, որ պատկանում է բա-
 „ ցառապէս Ռուսահպատակ և Ռուսաստանում ապրող
 „ հայերին: Կաթողիկոսական բարձրագոյն Աթոռի սեփա-
 „ կանութիւնը հանդիսանում է միևնոյն ժամանակ իբրև
 „ գոյք համայն եկեղեցու և նրա բոլոր անդամների:
 „ Յայտնի և ամենուրեք ընդունւած իրողութիւն է, որ
 „ Էջմիածնի և նրա առկախեալների գոյքը մեծ մասամբ
 „ ծագում են հինաւուրց ժամանակներից, որ եկեղեցու
 „ վրայ հաստատել են իշխանութիւնները և անցեալ
 „ դարերի բարեպաշտական գործողութիւնները: Մի
 „ ուրիշ մասը կտակել նւիրել և տւել են Թիւրքիայի,
 „ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայերը: ԳԺԼար չէ
 „ այս փաստը հաստատել բայց դա միանգամայն աւել-
 „ յորդ է, քանի որ 1836 թ. բարձրագոյն հաստատւած
 „ կանոնադրութեան (որ պետական օրէնք է) 117 յօդ-
 „ ւածը ճանաչում և ընդունում է պաշտօնապէս, որ
 „ ամէն մի սեփականութիւն, անշարժ թէ շարժական,
 „ յատկացրած ի պահպանութիւն մի վանքի, հայ լուսա-
 „ ւորչական մի եկեղեցու կամ մի բարեպաշտական հիմ-
 „ նարկութեան, նկատուում է իբրև այնպիսի սեփակա-
 „ կանութիւն, որ պատկանում է ընդհանրապէս ամբողջ
 „ հայ-լուսաւորչական եկեղեցուն“ : Այլ կերպ էլ չի
 „ կարող լինել քանի որ Էջմիածնի կաթողիկոսական
 „ աթոռը հայոց եկեղեցու գլուխն է, բարձրագոյն հո-
 „ գեւոր իշխանութիւնը և նւիրապետութեան առաջին
 „ աթոռն, կենտրոն բոլոր հայ ծխերի և թեմերի, որոնք
 „ կապւած են նրա հետ, որպէս միևնոյն մարմնի ան-
 „ անջատելի անդամներ, և միևնոյն եկեղեցու անբաժան
 „ մասեր:

„ Այս մտքերը խորապէս արմատացած են բոլոր

„Տայերի սրտում: Նրանք կարծում են, որ իրաւունք
 ունին մասնակից լինելու այն սեփականութեան պաշտ-
 պանութեան, որ պատկանում է իրենց, ինչպէս իրենց
 նախնիքներն էին և համոզւած են, թէ առ ընթեր
 Ռուսաստանի Տայերի յայտնած պահանջների, միւս
 պետութիւնների հպատակ Տայերն ևս ձայն ունին այս
 խնդրում: Հաւասարապէս պաշտպանելու իրենց սեփա-
 կանութեան և կառավարելու իրաւունքը, իրաւունք, որ
 գտնւում է կաթողիկոսական իշխանութեան ձեռքում
 և այդ ոչ թէ իբրև սեփականատիրոջ, այլ սոսկ պահողի
 կամ խնամողի, համաձայն վերև յիշած 117 յօդւածի
 իմաստին:

„Բացի դրանից, թող ներքի աւելացնել, որ այդ
 կարգը, որով մինչև այժմ ղեկավարւում էին, համա-
 ձայն 1836 թ. բարձրագոյն հաստատւած կանոնա-
 դրութեան, էջմիածնի՝ կայսերահաստատ և կայսերա-
 կան դատախազի հսկողութեան տակ գտնւող ս. սինոդի
 ձեռքում կենտրոնացած հայ եկեղեցական գոյքերը
 կառավարելու վերաբերմամբ, նոյնիսկ կայսերական
 իշխանութեան հսկողութեան արտայայտութիւնն էր,
 և ուրեմն այդպիսով հսկողութիւնը բոլորովին ապա-
 հովւած էր և նրա իրաւունքներին իրապէս բաւա-
 կանութիւն տւած: Յիշենք, որ ռուսաց օրթոդոքս
 թիւնը՝ եկեղեցու բարձրագոյն սինոդի ձեռքին է, և
 հայոց սինոդի վարչութիւնն էլ իր բոլոր յարաբերու-
 թիւնների մէջ ներկայացնում է կատարեալ համերաշ-
 խութիւն կայսրութեան օրէնսդրութեան սկզբունք-
 ների հետ:

„Սրա հետ միասին պէտք է նկատել, թէ ինչ վե-
 րաբերում է հռոմէական կաթողիկ, բողոքական և մահ-
 մէտական դաւանութեան ինչքերին, կոնսիստորիաներ
 կամ մասնաւոր յանձնաժողովներ են բաղկացած պատ-

„շած դաւանութիւններին պատկանող և կայսերական
 հրամանով հաստատւած պաշտօնեաներից, որոնք կառա-
 վարում են յիշեալ դաւանութիւններից իւրաքանչիւրի
 սեփականութիւնները, նման 1836-ի բարձրագոյն
 տնօրէնութեան, որ վերաբերում է հայ լուսաւորչական
 եկեղեցու սինոդին: Հետևապէս այս տնօրէնութիւնը,
 որ ծանրանում է յատկապէս հայոց եկեղեցու վրայ,
 այսինքն՝ ինչքերի վարչութիւնը մինիստրութիւններին
 յանձնելու հրամանը, ոչ միայն նման չէ ուրիշ դաւա-
 նութիւնների համար հաստատւած կանոնադրութեան,
 այլև կարող է նկատւել իբրև մի բացառիկ կարգա-
 դրութիւն, որ ճնշիչ տնօրէնութեան և կամ պատժի
 բնաւորութիւն ունի:

„Եւ իրօք, այս տնօրէնութեան արդարացման համար
 մեջ բերւած պատճառաբանութիւններն և պաշտօնա-
 կան հրատարակութիւնները ասում են, թէ հայ հո-
 գեորականները վատ էին կառավարում կալւածքներն
 ու գոյքերը և թէ հայ եկեղեցու ստացւածքների
 եկամուտներն ապօրինի կերպով էին ծախսւում: Բայց
 այսպիսի մի մեղադրանք արդարացնելու համար, պէտք
 էր դրանից առաջ տեղի ունեցած լինէր մի օրինական
 քննութիւն, պէտք է ցոյց տրւէին գոնէ մի քանի
 ակներև դէպքեր (կամ արարքներ) և գործն սկսէր՝
 նախ և առաջ բացատրութիւններ պահանջելով և
 աղբարարութիւններով: Առանց հետամուտ լինելու, թէ
 ինչո՞ւ խոյս է տրւած գործին այսպիսի ընթացք տալուց,
 կարելի է դիտել տալ, որ հայոց սինոդի վարչութիւնը
 մինչև այժմ չէ ամբաստանւած և թէ նա մի ամենա-
 փոքր թերութեան համար իսկ չէ մեղադրւած: Եւ
 եթէ նոյնիսկ այդ, այսպէս ասած թերութիւնները
 գոյութիւն ունենային էլ, սրանով միայն կարելի կը
 լինէր արդարացնել մի պաշտօնական քննութեան բա-
 ցումն և կամ ժամանակաւոր հսկողութեան (կօնտրօլ)

„Հաստատութիւնը կառավարութեան կողմից, բայց ոչ
 „երբէք կորուստը այն քաղաքացիական իրաւունքներին,
 „որ ունի իւրաքանչիւր օրինական և պետութիւնից ճա-
 „նաչւած մարմին, քանի որ դրանովնա ամենամեծ հար-
 „ւածը կրած կը լինէր՝ ենթարկւելով մի վարչական
 „դատապարտութեան:

„Եւ այս ասումը ենք իբրեւ մի անկարելի ենթադրու-
 „թիւն, որովհետեւ պակասաւոր և պարսաւելի վարչու-
 „թեան ոչ մի դէպք չէր կարող վերագրւել ռուսա-
 „հպատակ հայերին, որոնք միշտ փայլուն ապացոյցներ
 „են տւել իրենց հաւատարմութեան առ կայսերական
 „գահն, մատուցել են նշանաւոր ծառայութիւններ ռուսաց
 „կայսրութեան մեծութեան և փառքի համար, ընծայել
 „են ականաւոր անձնաւորութիւններ բոլոր ճիւղերի մէջ,
 „որոնք ռուս հայրենիքի արժանաւոր զաւակներ են հան-
 „դիսացել, ցոյց են տւել ինքնաբերաբար օրինակելի
 „անձնութեան թիւն և ենթարկել են իրենց մեծամեծ
 „զոհողութիւններին՝ ռուս կառավարութեան իրաւունքի
 „և շահերի պաշտպանութեան համար, և մէկ խօսքով,
 „իրենց ամբողջ ուժով աշխատել են համակրանքներ
 „վաստակել Ռուսաստանի համար և աճեցնել նրա վարկը:

„Հասկանալի է ուրեմն, թէ ինչքան վերաւորւած է
 „հայերի ներքին զգացմունքը՝ իրենց համար այնքան
 „նւաստացուցիչ մի կացութեան առաջ, որին նրանք են-
 „թարկւել են՝ ընդունելով նոր կարգադրութիւնը, հա-
 „կառակ փաստերի և իրաւունքի, որոնք յօգուտ իրենց
 „են խօսում:

„Հայերի մտքից բնաւ չի դուրս գայ յիշատակն այն
 „օրերի, երբ ռուսաց մեծադոր կառավարութիւնը իր
 „ողորմած հայեացքը դարձրեց դէպի հայոց ս. Աթոռը
 „և հանդիսացաւ հովանաւոր հայ եկեղեցուն և երբ
 „այս նոյն եկեղեցու զաւակները իրենց բազումներն
 „երկարեցին դէպի նրան, որպէս դէպի պաշտպանի,

„իրենց եկեղեցական իրաւունքի և իրենց հոգեւոր-կրօ-
 „նական կեանքի: Այդ օրերից սկսած ռուսաց մեծա-
 „փառ կայսրերն երբէք չեն դադարել ցոյց տալու իրենց
 „հայ հպատակներին նոյն բարութիւնն ու հոգատարու-
 „թիւնը, որ շարունակ ցոյց են տւել քրիստոնեայ ժո-
 „ղովուրդներին:

„Ինչպէ՞ս հաւատանք, որ նա, որը մի ժամանակ շնոր-
 „հում էր հայոց եկեղեցուն իր բարձր հովանին, այսօր
 „մտածում է հալածել նրան և նեղել այսբան անակնկալ
 „կերպով: Նա, որ ճանաչում և աւելի բարձր էր դա-
 „սում եկեղեցական իրաւունքները նոյնիսկ պետութեան
 „իրաւունքներից և աշխատում էր շարունակ տւել ևս
 „հաստատել այդ իրաւունքները, միթէ՞ այսօր պիտի
 „ջնջէ այդ բոլորը: Այն հանդիսաւոր հովանին, որ իր
 „ձեռքը տարածում էր քրիստոնեայ եկեղեցիների վրայ,
 „միթէ՞ այսօր պէտք է տեղի տար մի անօրէնութեան,
 „որ դժբախտութիւն է բերելու իր հպատակներին՝
 „առանց ունէ օգուտ տալու կայսրութեան: Միթէ՞ կա-
 „րելի էր վերագրել ռուսաց կայսր, որ յայտնի է իր
 „սիրով դէպի հաւատն և դէպի կրօնական զգացմունք-
 „ները, որ միշտ ախոյեան է հանդիսացել եկեղեցուն
 „և նրա կանոններին, որ կուէլ է ամէն մի բանի դէմ,
 „ինչ որ կարող էր արատ բերել եկեղեցու անւան —
 „այնպիսի դիտաւորութիւններ, որոնց հետեանքը լինելու
 „է կրօնական սկզբունքների թուլացումն և եկեղեցու
 „կարեւորութեան նւազումը:

„Հայոց եկեղեցին, փառաւոր՝ իր առաքելական հիմ-
 „նադրութեամբ, նշանաւոր՝ իր սուրբ հայրերով և
 „երանաշնորհ վարդապետներով, զօրաւոր՝ դարերով
 „պահպանւած անզրդւելի հաւատով, պատկառելի՝ իր
 „տասնեկինդարեան անընդհատ գոյութեամբ, սուրբ՝ իր
 „տառապանքներով, հաւատի և աւետարանական սկզբ-
 „բունքների համար, — այդ եկեղեցին ռուսաց բարեպաշտ

„ Կրօնասէր ինքնակալների մեծափառ գայիսօնի ներքոյ
 „ վայելում էր խաղաղ և իր հոգեւոր զարգացման ու
 „ կրօնական յառաջդիմութեան նպաստաւոր կեանք:
 „ Ինչ դա՞ւն պատրանք և ի՞նչ անտանելի կացութիւն,
 „ երբ նա միւսնոյն Ռուսաստանի կողմից ընդունում է
 „ ամենից մեծ հարւածը, մի հարւած՝ աղետաւոր իր
 „ եկեղեցական կեանքի համար, որի նմանը կրած չէր
 „ բնաւ նոյնիսկ ամենից սոսկալի հալածանքների միջոցին:
 „ Բաւեր չունենք, որ ըստ արժանւոյն թարգմանենք
 „ այն յուզումն ու վիշտը, որ այս վայրկենիս զգում են
 „ բոլոր հայերը այսպիսի մի անսպասելի տնօրէնութեան
 „ հանդէպ: Այլ և աշխարհն ամբողջ պէտք է լսած լինի
 „ այն ցոյցերի լուրը, որոնք նման այն ցոյցերին, որ առաջ
 „ են գալիս Վովկասի նահանգներում, տեղի ունեցան
 „ Կ. Պօլսում և ամէն տեղ, ուր կայ մի հայ համայնք:
 „ Կ. Պոլիս գտնւած հայ արքեպիսկոպոսներն ու եպիս-
 „ կոպոսները, որ եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտօնեա-
 „ ներն ու հաւատացեալ զաւակներն են և ուխտել են
 „ հաւատարմութիւն հայոց առաքելական Աթոռին, մղւած
 „ իրենց նւիրական պարտքից և գիտակից այն կանոնա-
 „ կան նշովքին, որ ուղղւում է եկեղեցու նւիրական
 „ իրաւունքները կողոպտողի դէմ կամ նրանց դէմ, որ
 „ թոյլ են տալիս կապտելու, — միասին ժողով կազմեցին
 „ օգոստոսի 5/18-ին և որոշեցին հաղորդել Ն. Ս. Օծու-
 „ թիւն Վաթիկանին, իրենց միտքն ու իրենց եզրա-
 „ կացութիւններն իրերի այս նոր դրութեան հանդէպ:
 „ Գրեցին նրան օգոստոս 14/27-ին, երգւեցնելով նրան, որ
 „ ինչ էլ ձեռքիցը կը գայ, անէ՛ ի պաշտպանութիւն
 „ Ս. եկեղեցու, — ձեռնարկել օրինաւոր և ներգործական
 „ դիմումների, համաձայն այն պարտականութեան, որ
 „ իր վրայ դնում են իր բարձր աստիճանն ու իր մեծ
 „ պատասխանատւութիւնը. կոչում անել նորին Մեծու-
 „ թեան ռուսաց կայսեր արդարութեան ու ողորմութեան,

„ ինչպէս և կրօնասիրական զգացումներին, որպէս զի
 „ նա հեռացնէ հայ եկեղեցու շրթներէց այս դառն
 „ բաժակը, որպէս զի չմերկացնեն եկեղեցին իր գոյքերից
 „ ու կալածներից և նրանց կառավարելու իրաւունքից,
 „ չխլեն եկեղեցու իրաւունքը իր ծիսական լեզուն գոր-
 „ ծածելու այն ամէն դէպքերում, որոնք կոչւած են զար-
 „ գացնելու կրօնասիրական զգացումներ և չ'արգելն հայ
 „ մանկտուն իր նախնական դաստիարակութիւնն ստանալ
 „ մայրենի լեզուով ու իր կրօնով:
 „ Սոյն վարչական խորհրդակցութիւնները, որոնց հա-
 „ մար նիստ է գումարւել պատրիարքարանում, միաձայն
 „ և միաշունչ են, ձեռնարկւած եպիսկոպոսների կողմից
 „ յանուն հայ եկեղեցու բոլոր հաւատացեալների: Այն
 „ եպիսկոպոսներն ու առաջնորդները, որոնք գաւառնե-
 „ րում են ապրում, պատրիարքարան են հասցնում իրենց
 „ հաւանութիւնը, թեմական խորհուրդները զանազան
 „ ձևերով նոյն վիշտն ու նոյն յուզումն են արտայայ-
 „ տում, և մտքերն սկսում են յուզւել ռուս կառավա-
 „ րութեան դիտաւորութիւնների հանդէպ:
 „ Նոյնիսկ ուրիշ համայնքների և ուրիշ եկեղեցիների
 „ քրիստոնեաներ սկսում են երկիւղ կրել նման հետե-
 „ ւանքներից և հայոց դէմ ուղղւած տնօրէնութիւնները
 „ նրանց ևս անտարբեր չեն թողնում: Սկսում են կաս-
 „ կածել թէ մի գուցէ այս կարգի դէպքեր կրկնեն
 „ ոչ միայն հայոց վերաբերմամբ, այլ և առհասարակ
 „ բոլոր քրիստոնեաների կալւածքները ենթարկւեն նման-
 „ օրինակ վտանգների:
 „ Ահաւասիկ ճշմարիտ կացութիւնն ու պարզ ար-
 „ դիւնքը մի անսպասելի և անժամանակ կարգադրու-
 „ թեան: Ոչ մի տարակոյս չկայ, որ եթէ ժամանակին
 „ այն բոլորը մատուցւէին ի գիտութիւն նորին Մեծու-
 „ թիւն կայսեր, տեղական վարչութեան նեղ հայեացք-
 „ ների համաձայն առաջարկւած տնօրէնութիւնները

„ Խնդրեա՞ծ վաւերացու՞մը ստացա՞ծ չէ՞ին լինի և թէ
 „ առհասարակ քրիստոնեաների և մասնաւորապէս հայերի
 „ հովանաւոր կայսրերի օգոստոսիաւ յաջորդը արգելած
 „ կը լինէր, իր մեծափառ նախնիքների օրինակին հե-
 „ տեւելով, ամէն մի գործ կամ կարգադրութիւն, որ
 „ նորինսկ անուղղակի և պատահական կերպով կարող էր
 „ արատ բերել ամբողջ արեւելեան քրիստոնէութեան
 „ հովանաւոր կայսեր տիեզերական համբաւին:
 „ Հաճելի է սակայն յուսալ լիովին վստահութեամբ,
 „ որ Ռուսաստանի աւանդական քաղաքականութեանը
 „ նախագահող անւանի մարդկանց և իրենց արժանաւոր
 „ ներկայացուցիչների պերճախօս միջնորդութիւնն ու
 „ իմաստութիւնը քաղցր ընդունելութիւն կը գտնեն
 „ նորին կայսերական մեծութեան Ռուսաստանի օգոս-
 „ տոսիաւ ինքնակալի կողմից, և հայ եկեղեցին մի նորա-
 „ գոյն հովանաւորիչ տնօրէնութեան շնորհիւ, կրկին
 „ կը գտնէ իր խաղաղութիւնը և կը կարողանայ կրկին
 „ վայելել իր հին իրաւունքները: Նա՛, այդ եկեղեցին,
 „ երբէք չպիտի դադրի իր աղօթքների մէջ փառք տալու
 „ Աստծուն՝ այն բարձր հովանու պահպանման համար,
 „ որ վայելել է մինչև այժմ նորին կայսերական մեծու-
 „ թեան ամենայն ուսաց Վայսեր և թագաւորի բարեա-
 „ ցակամ պաշտպանութեան շնորհիւ:“

Աստուածաբնաւ Ս. հայրապետ,

Սրբաւատ կոնդակ վեհի Ս. Օծութեանդ որ ի 25 օգոս-
 տոսի, եւ այլ եւ այլ գրուածք ի զանազանից հասեալք
 հետզհետէ՝ լուրս ցաւազինս հասուցանեն մեզ, պատմելով
 զեւս քան զեւս ծանրանալ պետական հրամանաց զմեր-
 ժումն ինդրուածոց Չերոց, զյանդիմանական բանս, նա-
 խարարին ներքին գործոց. զսպառնալիս փոփոխութեանց
 ի վարչական օրէնս, զանուանումն գործակալաց ի գրա-
 ւումն եկեղեցական ընչից, եւ զներկայանալ նոցին, մինչև

առ Չերոց սրբութեան, զպահանջմունս նոցին ի վերայ ըս-
 տացութեանց Մայր Աթոռոյդ իսկ Այդ ամենայն որպէս
 տեսանեմք իսկ ի լրագիրս, զայրացուցանեն զսիրտ հաւա-
 տացեալ ժողովրդեան և ձանձրացուցանեն զոգի Չերոց, այն-
 պէս զի գրգռունք՝ ժողովրդեան մղեն զնա ձեռն ձգել
 ի քարինս եւ ի հրազէնս, եւ զվհահնոր՝ տէրդ, որպէս
 ի լսեմք, յորդորին խուսափել յազեկտուր տեսարանէն եւ
 դէմ եղեալ մեկնիլ յաթոռէդ յայլ երկիր, եւ զփոխադրու-
 թեան աթոռոյն խորհել խորհուրդ:

Ապաքէն վշտագին են եղելութիւնքդ եւ արկանեն
 զմեզ ի վարանս վասն ելից իրացն. իբր զի ծայրագոյն են
 տրոփմունք սրտից հեռաւորաց, որք ոչ զամենայն պարա-
 գայս կարեն զիտել եւ իմանալ եւ միայն զգլխաւորաց եւ
 զեւս ծանրագունից լսեն կամ տեսանեն զհանգամանս:

Իսկ որ ինչ հայի ի մերս կացութիւն չէ ինչ զանխուլ
 առ ի Ձէնջ, զի մեք աստէն ի կիրս գծուարակիրս մասնեալ
 կամք ի բազմաց, որով եւ չէր մեզ հնար յանդէպ ձեռ-
 նարկս լինել ձեռնամուխ, եւ առ այս հարկ է յաւելուլ եւ
 զայն զի պետական յարաբերութիւնք կրկուց կայսերու-
 թեանց բարեկամական կրեն կերպարան, եւ ոչինչ ի մե-
 լոյն անտի լինի մեզ ներեալ որ Չերոցն չիցէ հաճելի վասն
 այսորիկ իսկ անհնար եղեւ մեզ՝ զմիջամտութիւն մերոյն
 աղերսել կամ ընդունիլ ի պաշտպանութիւն իրաւանց զոր
 հայք արտաքոյ Ռուսիոյ ունին ի վերայ ստացութեանց
 կաթողիկոսական աթոռոյդ, ուստի հարկ եղեւ ուղղակի
 կատարել զգիմումն մեր, զոր յՅմ ամսոյս ստորագրու-
 թեամբ համայն եպիսկոպոսաց՝ որ ի մայրաքաղաքիս, ուղ-
 ղեցաք առ վեհ. կայսր ուսաց՝ ձեռամբ նախարարին ար-
 քունեաց, իսկ զպատճէնն գրոյն հանդերձ կարեւոր բացա-
 տրութեամբք եւ տեղեկութեամբք անցիցն որ աստ, եւ
 բերանացի աղերսանաց միջնորդութեամբ յանձնեցաք վսեմ
 դեսպանին որ աստ: Լուաք եւ եթէ դեսպանն գրեալ է
 արդէն գիր, համեմատ մտաց առաջին յիշատակագրին, այլ
 չէ ընկալեալ տակաւին զպատասխանին:

Իսկ ազգայինք մեր որ ի գաւառս հասուցանեն հետզհե-
 տէ զիրն բողոքոյ եւ աղերսանաց, զորոց զպատճէնս յը-
 դեսցուք հետզհետէ վհահնոր՝ Տեառնդ. որպէս եւ զգիրս
 գեր. եպիսկոպոսաց որ ի գաւառն, զոր գրեալ եւ ստորա-
 գրեալ են ի լրումն համերաշխ համաձայնութեան բովան-

րենէ և յանհրաժեշտ պիտոյից, օրհնեսցին յաւէտ գործք ձեռաց նոցին և վաստակք աշխատութեանց. իսկ զբու-
 թիւնս այս որքա՞ն ունի շարունակել և հաւատացեալ
 հօտն մեր ջերմեռանդ որչափի՞ն յարստեցնէ օժանդա-
 կութեամբ իւրով ի նեղակիր վիճակի իւրում, այդ նոյն-
 պէս դժուար է մեզ որոշել: Իսկ Մեր թէպէտ և տկար
 մարմնով և ցաւագնեալ սրտիւ և ծանրացեալ ամացն
 ծանրութեամբ սակայն լի հաւատով, աննկուն յուսով,
 հոգեռանգն սիրով կամք մնամք հաստատուն և ան-
 դրդուելի յորոշումն մեր տոկալ և համբերել յայս դառ-
 նագին վիճակ մինչ ցայցելութիւն Երկնաւոր Հօտապե-
 տին: Պատրաստեալ եմք զերկրորդ գրաւոր աղերսն մեր
 յոյժ ընդարձակ ի ձեռ յիշատակագրոյ և ունիմք ի մօտոյ
 յղել յանուն Նորին Կայսերական գլխութեան զպատճէնն
 և ոմանց նախարարաց պետութեան մերոյ, որք ի մայրա-
 քաղաքն առ ի կատարել լիովին զպարտիս իմ, զի մի
 մնայցեմ պարտական առաջի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

Կայջիք մնասջիք և դուք, լծակից եղբայր ընդ սրբա-
 զան լծակցաց Ձերոց վաստակալաց, ընդ մեզ գօրութեամբ
 Ս. Հոգւոյն. միշտ ախոյեան, միշտ նախանձաւոր փառաց
 և բարեգարգութեան Սրբոյ Աթոռոյս և պաշտպան դա-
 ւաւոր իրաւանց Ս. եկեղեցւոյս Հայաստանեայց որոյ կամ
 մնամ անձնադիր սպասաւոր և վշտալի գահակար:

Մ Կ Ր Տ Ի Չ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

27 նոյեմբ. 1903,

Էջմիածին

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. ՊՕԼՍՈՑ

ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎ
 ԱԶԳ. ԿԵԴՐ. ՎԱՐԶ.

№ 1208, 22 դեկտ. 1903

Աստուածաբնալ Ս. հայրապետ.

Ձեր Ս. Օծութեան նոյեմբեր 10 և նոյեմբեր 27
 թուակիր երկու կոնդակն ալ ստացանք:

Առաջին կոնդակին մէջ տեղեկագրուած մերժողական
 պատասխանը և նախարարական պաշտօնագրին պատճէնը
 ընդունելէս քիչ օր յետոյ, նոյեմբեր 26-ին, նմանօրինակ
 մերժողական պատասխան ալ մեզ հաղորդուեցաւ դես-
 պանատան կողմէն, այլ բերանացի միայն, որուն մանրա-
 մասնութիւնները ներքիակ պատճէնէն կ'իմանաք, և կրկնել
 աւելորդ կը սեպեմ:

Այս պատասխանին վրայ յաջորդ օրը՝ նոյեմբեր 27-ին,
 վսեմ դեսպանին հետ տեսակցութիւն ունեցայ, որ չկրցաւ
 ոչ նոր բացատրութիւն և ոչ նոր տեղեկութիւն աւել-
 ցրել խնդրոյն վրայ, յայտնելով թէ բնաւ իրմէ բան մը
 հարցուած և ոչ իրեն բան մը տեղեկագրուած է այդ
 խնդրոյն մասին, բայց եթէ ինձ հաղորդել տուած կարծ
 խօսքերը: Բերանացի հաղորդելուն իբր պատճառ ցուցուց
 գրով յայտնուելու արժանի բան մը չլինելը, և մտերմա-
 կան խօսքերէն հետեցնելով կ'իմացուէր թէ ինքն ալ գոհ
 և համամիտ է, հպատակ ժողովրդոց հանդէպ բռնուած
 նոր կերպերուն և կարգադրութիւններուն: Հարկաւ էր
 պահանջուէր, որ բացայայտ կարծիք յայտնէր

Մեր եպիսկոպոսներ այդ տեղեկութեանց վրայ նոր
 նիստ գումարեցին դեկտեմբեր 2-ին և համամիտ կեր-
 պով անհրաժեշտ դատեցին բողոքի ձայները և պաշտպա-
 նութեան ճիգերը շարունակել, և ընդարձակագոյն յի-
 շատեցաւ մը խնդիրը որոց որ պէտք է հասուցանել
 Այդ միջոցին էր որ հետզհետէ նոյեմբեր 26 և դեկ-

տեմբեր 2 թուակիր երկու ուղղակի իմ անուան յղուած
 նամակներով կայսերական արքունեաց նախարար վսեմ.
 բարոն Ֆրիդրիքս կը հաղորդէր յոյժ յարգալից ոճով—
 միովն եթէ իմ և եպիսկոպոսաց կողմէ ստորագրուած և
 օգոստոսիաւ ցարին ուղղուած երկու խնդրագրերը հաս-

ցէին յանձնած է, և միւսովն՝ թէ Կիլիկիոյ կաթողիկոս և Երուսաղեմայ պատրիարք Ամեն. Սրբազաններուն իմ միջնորդութեամբ նոյնպէս օգոստոսիառ ցարին ուղղուած երկու խնդրագիրներն ալ կայսեր մատուցած է: Այլ թէ ինչ արդիւնք ունեցած են մեր այս գրութիւնք, բարոն Ֆրիդրիքսի նամակներուն մէջ յիշուած չէր, արդէն իւր ձեռնհասութեան մէջ ալ չէր սեպուեր:

Չեր երկրորդ կոնգակին պարունակութիւնը աւելի ծանր էր, զի երեք կէտեր կը պարունակէր: Ն ա խ ամեն ձեռնագրութեանց և անուանմանց մասին կառավարական հաւանութեան նախընթաց պայմանը, երկրորդ՝ Շուշիի դպրանոցին փակումը և երրորդ՝ 1836-ի «Պօլօթէնիային» վերաքննութեան տեղեկութիւնը: Շուշիի դպրանոցին փակումը կրնայ առժամայ լինել, ինչպէս սովորութիւն եղած է մերթ ընդ մերթ պետական համալսարաններն ալ փակել: Անուանմանց վերաբերմամբ ցարդ ևս կայր սինոդականաց և առաջնորդաց մասին կայսերական անուանում. իսկ ձեռնագրութեանց մասին ալ կայր նախնիաց հաւանութիւն մը՝ հարկատուութենէ ազատուելու նպատակաւ: Եթէ այդ կէտերը յիշուած պայմաններու սահմանէն դուրս չեն ելներ, հետեանքը բոլորովին նոր չըլլար:

Մեր տեսութեամբ ծանրագոյն կէտը երրորդն է, ոչ միայն ցարդ եղած կարգադրութեանց աւելի պաշտօնական և հաստատուն ձև մը տալուն համար, այլ և նորանոր սեղմումներու դուռ բանալուն և ո՞ գիտէ՞ գործը մինչև ուր տանելուն անստուգութեան համար:

Բայց քանի որ գործը դեռ պատրաստութեան մէջ է, աշխատութիւնները կանխելու է և այժմէն Պետերբուրգի մէջ մարդ ունենալու է, որ դիտէ, գնէ, իմանայ, իմացնէ և ժամանակին հարկաւոր միջոցներ գործածուին: Արդէն կալուածոց խնդրոյն ժամանակ ալ, երբ այս օրինակ դիտումներ լսուեր են, պէտք էր Պետերբուրգի մէջ աշխատած և հետեւած լինել: Մեր կարծեօք կարելոր է, առանց իսկ խորհրդակցութեան և առանց իսկ արտօնութեան սպասելու՝ անմիջապէս երկու եպիսկոպոս և կամ եպիսկոպոս մը և յարմար և ճարպիկ վարդապետ մը Պետերբուրգ յղել և այնտեղ պահել, որ հետամուտ լինին իմանալ անցած ու դարձածը, որ կարենան բարձր տեղեր ալ դիմել ու բացատրութիւն տալ, և որ շարունակ թէ էջ-

միածնին և Կ. Պօլիս եղածն ու լսածը հաղորդեն: Գեր, Ներսէս արքեպիսկոպոսն նոյնիսկ իբր Պետարպիոյ և Պետերբուրգի առաջնորդ, կրնայ շուտով այնտեղ լինել: Պետերբուրգի առաջնորդ (Սուրէնեանց) ալ նոյնպէս գեր. Գեորգ արքեպիսկոպոսն (Սուրէնեանց) ալ յարմարութիւն ունի այդ գործին: Գործի մը հետեւելու պայմաններուն գլխաւորը միայն պաշտօնական գրութեանց փոխանակութիւնը չէ, այլ առաւելագէտ անպաշտօն տեղեկութեանց և բացատրութիւններ ընել, կամ հնար կը լինի նախապատրաստութեանց կշիռը, որով խափանումներ կազմել, և նոյնիսկ ըլլալքին վրայ տեղեկութիւն ունենալով ժամանակին ինչ որ պէտք է հոգալ:

Չեր Ս. Օծութեան հնար է ևս զիմում ընել ուր որ պէտք է, թէ ինչպէս առաջին անգամ հայոց մասնակցութեամբ և էջմիածնի Աթոռոյն պաշտօնական ալ ի նկատի մուծած է կանոնադրութիւնը այս անգամ ալ ի նկատի առնուելու է այդ պարագային, որպէսզի եկեղեցւոյ հոգւոյն և կանոնաց դէմ բաներ գտնուելով յետոյ հայրական իշխանութիւնը անհնարութեան չմատնուի:

Ինչ որ իբր հայրական քաջալեր գրած էք, մեծ արժէք ունին մեզի համար և շնորհակալ եմք Ձեր մտադրութեան, և պիտի ջանամք ամեն ժամանակ Ձեր օրհնութեանց արժանի ըլլալ: Ինչ խնդիրներ ալ որ Ձեր անուամբ մեզի կ'առաջարկուին ուսումնասիրելու համար, պիտի ջանամք լրջօրէն ի նկատի առնուլ և պարտ ու պատշաճ կերպով անոնց լուծման աշխատիլ:

Բոլոր Սրբազան եպիսկոպոսակից եղբարց և բովանդակ ժողովականաց և ժողովրդաց յարգական աջահամբոյրներու կցելով իմիններս,

Մնամ վնասը Սրբազանութեանդ խոնարհ որդի
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԵՊԻՍԿՈՍ
(Պատրիարք Կ. Պօլսոյ)

Մեր ժողովների, տարակուսանքի և աստիճանաբար աճող դժգոհութեան ժամանակ էր, որ էջմիածնից Կ. Պօլիս հասաւ կաթողիկոսի հեռագիրը, սրտապնդող և վճռական, ուղղած հայոց պատրիարքարանին: «Մ եր ո Ր ո շ ու

մը՝ չյանձնել եկեղեցական կալուած-
ները՝ վերջնական է՝, — ահա այդ էր հե-
ռագրի բովանդակութիւնը, որ արագօրէն տարածեց
ամեն կողմ, յոյսեր և բերկրանք յարուցանելով հայոց
հասարակութեան բոլոր խաւերում: Եւ շղթայակապ
ժողովուրդը, անկարող աւելի կտրուկ կերպով ապահո-
վելու իր իրաւունքները, յոյսը դրեց այդ հեռագրի
վրայ, վստահ նրա հեղինակի արիութեանն ու խոստմանը:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՃՈՒՐՁԸ

Արդովւած անդորրութիւնը. — Ի՞նչ էր խուցերի տրամադրու-
թիւնը. — Լքումս եւ երկիւղ. — Սրբազանի կարծիքը. — Դրսից
նկող սպառնալիքը. — Անժամօթ այցելուն. — Նոր ոգի. — Հո-
գեւորականների բողոքը. — Կաթողիկոսական վերջին դիմումը:

Խուցերի հանգիստը վրդովւած էր: Թէ դուրսը՝ բակի
մէջ, թէ ներսը՝ մենարաններում, տիրում էր շփոթ
և իրարանցում: Հոգևոր հայրերը քուն չունէին: Ընդ-
հատւած էր նոյնիսկ աղօթքը, որ առաւօտ և երեկոյ, մե-
քենայական կանոնաւորութեամբ, բարձրանում էր դէպի
երկինք, միշտ անխելի մնալու ճակատագրին դատա-
պարտուած:

Հին, խունացած մենարաններ: Կարող էիք երեւակա-
յել, որ բռնաւորի թաթը չկշտացած քաղաքներով և
չէներով, կը գայ կը հասնի ձեզ էլ, ձեր խաղաղ բնա-
կիւններին, որ այս աշխարհում խոնարհութեան և հնա-
զանդութեան երգիչներն են, մշտնջենաւոր խնկարկու-
ները գահերի հաստատութեան և գահակալների արեւ-
շատութեան:

Դժբախտ, մոռացւած մենակեացներ: Դուք, որ քրիս-
տոնեական տաճարների սեղաններից, անթիւ պատա-
րագների ժամանակ, այնքան յափշտակութեամբ միշտ
երկնքի օրհնութիւնն էք աղերսել թագաւորների հա-
մար, դուք, որ կրկնակի եռանդով ամեն տեղ և ամեն
ժամանակ անէ՞ք էք կարգում նրանց գլխին, որոնք ըմ-
բոստութեան զինւորներ են այս աշխարհում, կարող
էիք երազել անգամ, որ պիտի գայ մի օր, օր տարօրի-
նակ և անսպասելի, երբ դուք էլ պիտի դասուէք ըմ-
բոստների շարքերում, այն բանակի մէջ, որ Ազատու-
թեան Աստծուն է երկրպագու:

գումն: Եպիսկոպոսական էր խուցը, բաւական կոկիկ, յարմարեցրած անհոգ, անգորր կեանքի: Նա բաղնեց գուռը:

— Համեցէք, ներս մտէք:

Ներս մտնողը մի երիտասարդ էր, թիկնաւէտ, ինքնավստահ, մռայլ դէմքով, սակաւախօս:

— Ո՞վ էք դուք, հարցրեց սրբազան տանտէրը, դիտելով անծանօթ այցելուն՝ ոտից մինչև գլուխ:

— Ո՞վ եմ ես, ի՞նչ է իմ անունը, և որտեղից եմ գալիս — այդ գաղտնիք է: Ա՛ստեմ միայն, որ ես՝ անդամ եմ յեղափոխական կազմակերպութեան, ուղարկւած եմ այստեղ հայկական մի գաղտնի կոմիտէի կողմից և պաշտօն ունեմ հաղորդելու ձեզ նրա որոշումը, որի գործադրութիւնը պարտաւորական է և անպայման:

Եւ նա սկսեց խօսել:

Երբ վերջացրեց, եպիսկոպոսը, որի այլայլած դէմքի վրայ փոխ առ փոխ ցոլանում էին երկիւղի և ահաբեկութեան նշաններ, կմկմաց՝

— Ա՛խր, դուք ո՞վ էք:

Պատասխանի փոխարէն՝ անծանօթ այցելուն յետ քաշեց իր վերարկուի եղբը, և այն միջոցին՝ երբ սարսափահար կրօնաւորը դիտում էր նրա սպառազինած կուրծքը, հանեց գրպանից մի կնքւած թուղթ, դրեց սրբազանի առջև՝ սեղանի վրայ, և ոտի կանգնեց:

— Այդ թղթի մէջ, սրբազան հայր, որոշւած է պատիժը այն հոգեւորականների, որոնք եկեղեցական կալւածները յանձնելու կողմնակից են: Յիշեցէք այդ, և յիշեցրէք նրանց, որոնց դուք քարոզել էք այդ մտքով. ուրիշների մասին ուրիշները կը հոգան:

Ասաց, ողջունեց և դուրս գնաց:

Մէկը գնաց, միւսն եկաւ: Յորդորներն ու սպառնալիքները կրկնապատկեցին: Իջմիածին հասան թեմական

առաջնորդները, որոնցից շատերը իրանց պաշտօնավարերում և ճամբորդութեան միջոցին ստացել էին ներշնչումներ, յայտնի և գաղտնի առաջադրութիւններ: Եւ այդ բոլորը շողկապւած, միացած, մէկը միւսը լրացնելով՝ ստեղծեցին այն նոր մթնոլորտը, որի մէջ լքման, ստոր համակերպութեան ու երկչոտութեան փոխարէն ծնունդ առաւ նոր ոգին, որ թելադրեց գիւտագրութիւն և բողոք:

Այդ ոգին է ահա, որ արտայայտւած է, թէև շատ մեղմ կերպով, ներքև բերւած պաշտօնական վճիռների մէջ, ուղղած Իջմիածնի գահակալին, որի համար հոգեւորական դասի համերաշխութիւնը եղաւ նոր քաջալեր, սրտապնդող մի ուժեղ հանգամանք:

Ահա այդ վճիռները:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նորին Ս. Օծութեան ազգիս Աւհափառ Հայրապետի հրամանաւ, Մայր-Աթոռի միաբանութիւնը 1903 թ. յուլիսի 30-ին երեկոյեան 7 ժամին՝ ի մի խմբուեցաւ վեհաժողովի արտաքին դահլիճում խորհրդակցութեան նիւթ հարձնելու համար նախարարական ժողովի բարձրագոյն հաճութեամբ հաստատուած յունիս 12-ին 1903 ամի նոր կարգադրութիւնը՝ հայ եկեղեցեաց գոյից և կալուածոց ամբողջ կառավարութիւնը պետական հաստատութիւններին յանձնելու վերաբերեալ: Աւհափառ Հայրապետի յանձնարարութեամբ ժողովին նախագահում էր գերապատիւ Ս. Մարգարիտ առքեպիսկոպոս, որ և ժողով բաց անելով պատուիրեց կարգաւ նախ Ս. Պօլսոյ ամենապատիւ Ս. պատրիարքին 16 յուլիսի № 13976 առ Նորին Աթոռութիւնը ուղղած դրուած թիւնը եւ ապա յետ զանազան խորհրդակցութեանց՝ առաջարկուեց յայտնել մի առ մի, թէ արդեօք պէտք է համաձայնեց յայտնել մի առ մի, թէ արդեօք պէտք է միջոցներ կերպել եղած կարգադրութեան թէ հարկաւոր է միջոցներ ձեռք առնել պահպանելու համար եկեղեցական կալուածոց նախկին կառավարութեան եղանակը:

Ժողովականները միաձայն որոշեցին՝ խնդրել Նորին

ի ժողովուրդն կէտ նպատակի էր ներքին քաղաքականութեան կայսերն Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչի, և ուղղութիւնդ այդ առաւել զարգանայ յաւուրս բարեբաստիկ թագաւորութեան Չերդ Մեծութեան:

Յընդհանուր խորհրդածութենէս յայտնանէ բոլորն կարծիք իմ զօրէնսդրութեանց վերջնոյ ժամանակի, որք կարի սահմանափակեն զիրաւունս եկեղեցւոյ և նսեմացուցանեն զհինաւորութիւն նորին և զծանու պատուհասի բերեն զնմանութիւն, որում չէ արժանացեալ եկեղեցի: Ջանամ բացարել, եթէ օրէնսդրութիւնքս այսոքիկ չկարեն լինել համապատասխան նպատակաց բարձու կառավարութեան և են արդասիք անճիշդ տեղեկութեանց իշխանութեան Արվկասու. որոյ մեզս եղեալ է ի վերայ հոգևորականութեան իմոյ, իբրու թէ զհասոյթս եկեղեցականս ի կիր արկանէ վասն հակապետական նպատակաց, ամբաստանութիւն ահագին և ամօթալի, զորոյ չէ արարեալ բնական զստուգութիւն բարձրագոյն կառավարութիւնն:

Արդասիք են այժմ այսպիսեաց ամբաստանութեանց արմատականն յեղափոխութիւն բազմադարեան և պահպանողական հաստատութեանց, որպիսիք են եկեղեցի Հայաստանեայց և ուսումնարանք, և զըկումն ծխականաց ի տեսչութենէ եկեղեցական գոյից և վարժարանաց, որ կարի յոյժ ցաւալի է վասն համայն ժողովրդեան հայոց, որպէս նշան զըկելոյ յարքայական շնորհաց:

Անզոր գալով հերբել զյիշատակեալ ամբաստանութիւնս իշխանութեան Արվկասու առանց բարձրագոյն հաճութեան Չերդ Մեծութեան, համարձակիմ արկանել առ ոտս Չեր, ամենաբարեպաշտ արքայ, զամենահպատակօրէն զաղբրոս զայս, ի յարգանս բազմամեայ սպասաւորութեան իմոյ սրբոյ Սեղանոյ և երեկոյացեալ առուրցս, յանուն արդարութեան, որոյ պահապան լինել ի վերայ երկրի կոչեցեալը էք յԱստուծոյ, օծեալդ Նորա, արժանի արասջիք ամենազորմած ուշադրութեան զբացատրութիւնս իմ և հրամայեալիք, զի յառանձին

ժողովի, որ զուսմարեսցի հրամանաւ Չերդ Մեծութեան, կատարեսցի քննութիւն մասնակցութեամբ իմ, եթէ ցորչափ օրէնսդրութեանց վերջնոյ ժամանակի իսկական վիճակ իրացն եղեալ է պատճառ և ցորչափ համապատասխան են այնոքիկ վիճակի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և արմատական շահուց պետութեան:

Աղօթս ջերմագինս վեր առաքելով առ աթոռ Բարձրելոյն վասն առողջութեան և արեւատութեան Չերոյ և համայն օգոստափառ բնտանեաց Չերոյ՝ մնամ Չերդ կայսերական Մեծութեան ջերմեանդն աղօթարար

Մ Կ Ր Տ Ի Չ

Կաթողիկոս Ամինայն հայոց

12 դեկտ. 1903,
Էջմիածին

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԲԱՅՍՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՉԵՐԴ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆԱՌՈՐՄԱԾ ԱՐՔԱՅ,

» Չեր կայսերական Մեծութեան երջանկայիշատակ
» նախապապ կայսր Նիկօլայ Պաւլովիչին հաճոյ եղաւ,
» էջմիածինը և հայկական նահանգը նաւաճելուց յետոյ,
» հրամայել կազմելու Պօլոթենիա՝ հայ լուսաւորչական
» եկեղեցու համար Ռուսաստանում: Յիշեալ օրէնքի իբրեւ
» հիմունք ընդունեցին, ինչպէս այդ արտայայտած է
» 1836 թւի ապրիլ 10-ի ուկազոմ, հայկական եկե-
» ղեցուն յատուկ հնաւանդ կանոնները: Օրէնքի նա-
» խագիծը, որ մշակեց տեղի վրայ, քննութեան են-
» թարկեց կայսերական կամբով կազմած առանձին
» մասնաժողովի մէջ ուղարկեց Ամենայն Հայոց ծայ-
» բագոյն Պատրիարք-Կաթողիկոսի եզրակացութեան և

„ ապա պետական խորհրդի մէջ քննելուց յետոյ, ար-
 „ ժանացաւ Բարձրագոյն հաստատութեան 1836 թւի
 „ մարտի 11-ին:

„ Բնորոշ գծերը այդ Պօլօթենիայի, որ պետական
 „ հիմնական օրէնք է և որոշում է հայ-լուսաւորչական
 „ դաւանութեան հոգևոր իշխանութիւնների տեսչու-
 „ թեան շրջանը և դիրքը պետութեան մէջ, հետեւեալ-
 „ ներն են.— ընդունելութիւն հայ-լուսաւորչական եկե-
 „ ղեցու՝ թաղաւոր կայսեր ամենաողորմած հովանու ներ-
 „ քէ. պահպանումն եկեղեցու նւիրապետական կազմա-
 „ կերպութեան, իբրև դրա հետեւնք՝ եկեղեցական
 „ գլխաւոր վարչութեան կենտրոնացումն ծայրագոյն
 „ պատրիարք-կաթողիկոսի անձի մէջ. թողնել եկեղեցա-
 „ կան գործերի ղեկավարութիւնը բացառապէս հոգևո-
 „ րական մարմիններին՝ համաձայն եկեղեցական օրէնք-
 „ ների և նրա աստիճանայարգութեան. ճանաչել եկեղե-
 „ ցու իրաւունքը՝ դաստիարակելու և ուսուցանելու իր հօտի
 „ մանուկ սերունդը՝ հոգևոր տեսչութեան ներքոյ գտ-
 „ նուող դպրոցական հիմնարկութիւնների մէջ. իրաւունք՝
 „ գնել, տիրել, կառավարել և վաճառել գոյքեր:

„ 1836 թւի մարտի 11-ի օրէնսդրութիւնը, որը
 „ կազմած է համաձայն կանոնական կարգերի և պահ-
 „ պանմամբ եկեղեցու հիմնական իրաւունքների, որոնք
 „ համաձայնեցրած են պետութեան ընդհանուր օրէնք-
 „ ների, գործնական կեանքի մէջ՝ 60 տարւայ ընթաց-
 „ քում, իր գլխաւոր կէտերով՝ առաջ չբերեց ոչ մէկ
 „ թիւրիմացութիւն:

„ Սակայն վերջին ժամանակներս, մի քանի նոր կար-
 „ գադրութիւններ՝ հրատարակւած առանց պատրիարք-
 „ կաթողիկոսի հետ նախօրօք յարաբերութեան մէջ
 „ մտնելու, այլ և ազմիստրատիվ գործողութիւնները
 „ այնքան էականօրէն փոփոխեցին յիշեալ հիմնական
 „ օրէնքը՝ խախտելով նրա հիմնական կէտերը, որ այժմ

„ հայկական եկեղեցին իրօք արդէն զրկւած է այն
 „ իրաւունքներից, որ շնորհել են Չեր Մեծութեան
 „ օգոստոսիառ նախնիքները:

„ Ի հաստատութիւն դրա՝ պարտք եմ համարում
 „ ներկայացնել Չերդ կայսերական Մեծութեան հետեւ-
 „ եալ փաստերն ու նկատումները:

„ 1. Օրէնքի ղօրութեամբ հաստատւած կարգի հա-
 „ մաձայն՝ Էջմիածնի Սինօդի և հայ-լուսաւորչական
 „ եկեղեցու թեմական առաջնորդների պաշտօնի համար՝
 „ ծայրագոյն պատրիարք կաթողիկոսը ներկայացնում է,
 „ ներքին գործերի միսիստրի միջոցով, երկուական թեկ-
 „ նածու:

„ Իմ նախորդների ժամանակ, կաթողիկոսների բոլոր
 „ առաջարկածները ներկայացւում էին կայսերական բա-
 „ րեհայեցողութեան, և երկու թեկնածուներից մէկը
 „ սովորաբար նա, որին կաթողիկոսը առաջնութիւն էր
 „ տալիս, միշտ արժանանում էր Բարձրագոյն հաստա-
 „ տութեան: Իսկ իմ վարչութեան օրով այն կարգը են-
 „ թարկւեց էական փոփոխութիւնների. իմ առաջա-
 „ դրութիւնները, բոլորովին չհասնելով Չեր կայսերա-
 „ կան Մեծութեան ամենաողորմած բարեհայեցութեան,
 „ մերժւում էին կովկասեան կառավարչապետի կողմից:

„ Տեղական իշխանութեան այդ տեսակ գործողու-
 „ թիւնը արդարացումն չի գտնում օրէնքի մէջ խախ-
 „ տում է իմ՝ իբրև եկեղեցու պատասխանատու պետի
 „ իրաւունքները, քանզում է նւիրապետական սկզբունքը
 „ և թուլացնում կարգապահութիւնը:

„ 2. Չերդ Մեծութեան հաւատարիմ հպատակներից
 „ վերջինն անգամ իրաւունք ունի արդարանալու իր դէմ
 „ բարդւած մեղադրանքներից: Արդարադատութեան օրի-
 „ նական երաշխիքները պահպանւում են մանաւանդ այն
 „ դէպքերում, երբ քննւում է պետական պաշտօնեաների
 „ պատասխանատուութեան խնդիրը: Հեռաւոր անցեալին

„ Է պատկանում՝ ագլիկիստարտիվ կարգով, առանց
 „ դատաստանի և քննութեան, արքայութեանը այնպիսի
 „ անձանց, որոնց նշանակումը տեղի էր ունենում կայ-
 „ սերական մեծութեան անւանական ուկազով: Մինչդեռ
 „ վերջին ժամանակներս, հակառակ Չեր ողորմածու-
 „ թեան, արքայ, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու թեմա-
 „ կան առաջնորդները և Էջմիածնի սինոդի անդամները,
 „ որոնք նշանակում են բարձրագոյն անւանական ու-
 „ կազներով և դատում ու կառավարում են Չեր կայ-
 „ սերական Մեծութեան անունով, հեռացում են իրենց
 „ պաշտօններից և առանց որևէ քննութեան, ենթարկ-
 „ ւում ագլիկիստարտիվ կարգով՝ արքայի, կայսրու-
 „ թեան ներքին նահանգները. և ոչ ես, նրանց անմի-
 „ ջական մեծը, ոչ էլ իրանք՝ այդքան ծանր և ամօ-
 „ թալի պատժի ենթարկւած եկեղեցական պաշտօնեա-
 „ ները չգիտեն, թէ ինչու մէկ է կայանում իրանց վրայ
 „ բարդւած մեղադրանքը: Հաստատելու համար, թէ
 „ որքան անհիմն են կովկասեան կառավարչապետի՝ այդ
 „ խնդրի վերաբերմամբ արած առաջադրութիւնները,
 „ ես մատնանիշ կանեմ այն, որ 1891 թւին Պօլտաւա
 „ արքայութեան սինոդի անդամ Ներսէս արքեպիսկոպոսը,
 „ որը դրանից յետոյ Նորին կայսերական Մեծութեան
 „ կողմից նշանակւեց Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի
 „ առաջնորդ, այլ և այն, որ նոյն ագլիկիստարտիվ
 „ պատիժը գործադրւեց 1897 թւին սինոդի անդամ
 „ Վահան վարդապետի և իմ անձնական քարտուղար
 „ Նահապետ վարդապետի վերաբերմամբ, որոնց յան-
 „ ցանքը մինչև այժմ էլ վեց տարի անցնելուց յետոյ,
 „ ոչ ինձ, ոչ էլ նրանց յայտնի չէ (վերջին երկուսը
 „ ց'այժմ էլ արքայի մէջ են):

„ Այդօրինակ կարգադրութիւնները, կատարւած այդ-
 „ պիսի թեթեւութեամբ, առանց որևէ բանակցու-
 „ թեան ինձ հետ ու անտես առնելով պատժողների

„ վրայ ունեցած իմ իշխանաւորական իրաւունքները,
 „ խախտում են հօտի հաւատը՝ դէպի կայսերական վըս-
 „ տահութեամբ ճանաչւած հոգեւոր իշխանութիւնների
 „ օրինական կոչումը՝ ըստ պաշտօնի ծառայելու պետա-
 „ կան շահերին:

„ 3. Էջմիածնի սինոդին կից կայ յատուկ պրօկու-
 „ րօր, որը կոչւած է օրէնքի իմաստով և պրօկուրօրա-
 „ կան պարտաւորութիւնների էութեամբ՝ հսկելու որպէս
 „ զի սինոդը չչեղւի պետական օրէնսդրութիւններից:
 „ Սակայն Էջմիածնի սինոդի պրօկուրօրը, դուրս գալով
 „ իր օրինական լիազօրութիւնների սահմաններից, քանիցս
 „ իրան թոյլ է տւել անտեղի կերպով խառնւելու սի-
 „ նոդի կարգադրութիւնների էութեան մէջ, խախտելով
 „ սինոդի կարգադրութիւնների հոգեւորականութեան: Պրօ-
 „ այդպիսով ատեանի քննութեան ազատութիւնը սինո-
 „ կուրօրի ձգտումը՝ ապօրինի կերպով ազդելու սինո-
 „ դական ատեանի ու նրա անդամների վրայ, տարա-
 „ ծելու իր իրաւունքները՝ օրէնքով գծած սահմաննե-
 „ րից դուրս, աջակցութիւն է գտնում ընդունւած
 „ սովորութեան մէջ, որի շնորհիւ նա գաղտնի մատ-
 „ նութիւններ է անում եկեղեցու հոգեւոր պաշտօնեա-
 „ ների և այն թեկնածուների դէմ, որ ես ներկայա-
 „ ցնում եմ Բարձրագոյն հաստատութեան, — մատնու-
 „ թիւններ, որոնք ստացել են կարեւոր, վճռական նը-
 „ շանակութիւն վերջին տարիներս: Պրօկուրօրի իրա-
 „ ւունքների էլ աւելի լայնացման նպաստեց սինոդի
 „ դիւանատան վերաբերեալ 1891 թ. նոյեմբերի 25-ի
 „ օրէնքը, մանաւանդ այդ օրէնքի անկանոն գործադրու-
 „ թիւնը: Այդ օրէնքով հրատարակւած կաթողիկո-
 „ սական աթոռի թափուր եղած միջոցին, պրօկուրօրին
 „ իրաւունք է տրւած հսկելու սինոդի դիւանատան
 „ վրայ, որը չէ հանած պատրիարք-կաթողիկոսի տես-
 „ չութիւնից և ստորագրումից՝ իբրեւ սինոդի նախագահի,
 „ համաձայն կօլլեգիալ ատեաններին վերաբերեալ ընդ-

„Հանուր կանոնների, և իբրև եկեղեցու պետի: Իրա-
 „կանապէս, սակայն, Ծայրագոյն Պատրիարքը ներկա-
 „յումս զրկած է, կառավարչապետի գիտութեամբ, իր
 „նախագահական իրաւունքներից՝ վերաբերմամբ սի-
 „նոդի դիւանատան, և վերջինս, լինելով եկեղեցական
 „Հիմնարկութեան դիւանատուն, կախում չունի եկե-
 „ղեցական իշխանութիւնից: Գատախազական իշխանու-
 „թեան ներկայացուցչի՝ օրէնքին չհամապատասխանող
 „այդ տեսակ գործողութիւնը զրկում է հայ լուսաւոր-
 „չական դաւանութեան եկեղեցական-կառավարչական
 „բարձրագոյն հիմնարկութիւնը և նրա անդամներին
 „պատշաճաւոր անկախութիւնից, նսեմացնելով նրա
 „հեղինակութիւնը:

„4. Ամուսնական գործերի դատարանական քննու-
 „թեան հնաւանդ կանոնական կարգերի համաձայն,
 „1836-ի Պօլօթէնիան ճանաչում էր պատրիարք-կա-
 „թողիկոսին իբրև բարձրագոյն ատեան՝ յիշեալ գործերի
 „սովորական քննութեան ժամանակ: Սոյն կարգը, որ
 „անշեղ կերպով գործադրուում էր մինչև 1. 99 թւա-
 „կանը, այդ տարւանից, Էջմիածնի սինոդի պրօկուրօրի
 „նախաձեռնութեամբ, ենթարկեց փոփոխութեան՝ այն
 „մեկնութեան զօրութեամբ, որ տւեց կառավարիչ սե-
 „նատի IV գեպարտամենտը, վաւերացրեալ նոյնպէս և
 „Սենատի Ընդհանուր Ժողովի կողմից, և որին իբրև
 „հիմք ծառայեցին այն բացատրութիւնները, որ Ժո-
 „ղովի ժամանակ տւել էր ներքին գործերի մինիստրու-
 „թեան ներկայացուցիչը: Այդ փոփոխութիւնը, որը
 „ներմուծւած է մասամբ օրէնքի մթութեան, մասամբ
 „էլ քաղաքական պատճառներով, թողնելով պատրիարք-
 „կաթողիկոսի ձեռքում ամուսնական գործերի վերաբեր-
 „եալ արտակարգ իրաւասութիւնը միայն, հեռացնում
 „է կաթողիկոսին ամուսնական խնդիրների գատաստա-
 „նական սովորական քննութեան մասնակցութիւնից,

„զրկում է նրան իր աւանդական իրաւասութիւններից
 „մէկից, խախտում է նրա իրաւունքը՝ ղեկավարելու
 „հոգեւոր գործերում հայ լուսաւորչական եկեղեցուն
 „յատկացրած աստիճանայարգութեամբ և առաջ է բե-
 „րում քաղաքացիական իշխանութիւնների միջամտու-
 „թիւն հոգեւոր շրջանակի մէջ:

„5. Յայտնի է, որ ռուսաց օրէնքը ճանաչում է
 „երգման միմիայն կրօնական ձևը, և այդ պատճառով
 „երգմանցումը, ինչպէս և ամեն մի կրօնական գործո-
 „ղութեան կատարում, նոյնիսկ պետական օրէնքի պա-
 „հանգամանակներում, համաձայն եկեղեցու կա-
 „նոնական կարգերին: Ինկատի ունենալով այդ բոլորը,
 „թուում է թէ երգման ծէսի վերաբերեալ հարցերը
 „լուծելու համար՝ անհրաժեշտ է դիմել եկեղեցական
 „հեղինակաւոր իշխանութեան: Հաւաստարարէս և այն
 „մասնաւոր հարցը, թէ արդեօք լեզուն՝ կանոնական տե-
 „սակէտից պարտաւորական է կրօնական գործողու-
 „թիւնների և մասնաւորապէս երգման համար, պէտք
 „է վճռի՝ համաձայն եկեղեցական կանոնների: Սակայն
 „կառավարիչ Սենատի առաջին ընդհանուր ժողովը
 „հնարաւոր գտաւ լուծել երգման լեզւի խնդիրը՝ առանց
 „ուշադրութեան առնելու նրա կրօնական նշանակու-
 „թիւնը և չհամակերպելով երգման վերաբերեալ
 „օրէնսդրութեան հիմնական սկզբունքին: Արդ, եթէ
 „երգմանցումը տեղի կ'ունենայ՝ առանց ճշտօրէն կա-
 „տարելու եկեղեցու կողմից հրահանգած կանոնական
 „ծէսը, նա՝ երգումը, եկեղեցու և նրա հետեւողների
 „տեսակէտից՝ այլևս կրօնական գործողութիւն չի լինի:
 „Եւ հայոց եկեղեցու իւրաքանչիւր անդամ, որ երգում
 „է տալիս ոչ իր եկեղեցու կանոնական լեզւով և այդ-
 „պիսով խախտում է կանոնական պարտաւորական ծէսը,
 „այլևս կրօնական գործողութիւն չէ կատարում, այլ
 „միմիայն քաղաքացիական: Այդպիսով՝ կառավարիչ

„ Սենատի առաջին ընդհանուր ժողովի վերոյիշեալ կար-
 „ գադրութիւնը վերացնում է հայերի համար պետական
 „ օրէնքի զօրութիւնը, որ ընդունում է երգման կրօ-
 „ նական ձեւը, մի հանգամանք, որ շփոթ և կասկած
 „ պիտի յարուցանէ երդող հայերի մտքի մէջ:

„ 6. Եկեղեցական իրաւունքների խախտումներից մէկն
 „ էլ, որով նա զրկւում է իր սրբազան պարտաւորու-
 „ թիւնները կատարելու հնարաւորութիւնից, է կովկաս-
 „ եան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձութեան
 „ ձգտումը՝ ըստ կարելւոյն թուլացնել հայ լուսաւոր-
 „ չական կրօնի դաստաւորութիւնը տեղական ուսումնարան-
 „ ների մէջ, ինչպէս միջնակարգ, այնպէս և ստորին:
 „ Հակառակ այն պատաւոր տեղին, որ կրօնի դասա-
 „ ւանդութիւնը բռնում է դպրոցական միւս առարկա-
 „ ների շարքում կենտրոնական Ռուսաստանի մէջ, հայ
 „ լուսաւորչական կրօնը, հայկական բնակչութեան վայ-
 „ րերում, աւանդւում է իբրեւ ոչ-պարտադիր առար-
 „ կայ՝ միմիայն ցանկացողներին, շատ դպրոցներում էլ
 „ դասերից դուրս ժամերին, և այն թւանշանները, որ
 „ աշակերտները ստանում են այդ առարկայից, նկատո-
 „ ղութեան չեն առնւում մի դասարանից միւսը փո-
 „ խադրելիս:

„ Կրօնի դաստաւորութեան չգոյութեան կամ անբա-
 „ ւարար վիճակի կորստաբեր հետեւանքները, որոնք հա-
 „ մապատասխան չեն նոյնպէս և բարձրագոյն կառա-
 „ վարութեան տեսակէտներին, հաղիւ թէ կարօտ լինեն
 „ մեկնութիւնների կամ գնահատման:

„ 7. Ըստ առաջագրութեան Կովկասեան գլխաւոր
 „ իշխանութեան, ներքին գործերի մինիստրութիւնը
 „ 1897-ին խնդրեց Չեր Կայսերական Մեծութեան հա-
 „ ւանութիւնը՝ ենթարկելու կաթողիկոսարանի պաշտօ-
 „ նական օրգան „Արարատը“ — որ հրատարակւում էր

„ Ծայրագոյն Պատրիարք-կաթողիկոսի պատասխանա-
 „ տւութեամբ — Կովկասեան գրաքննական կոմիտէտին:
 „ Ինձ ճշտօրէն յայտնի չեն այն պատճառները, որոնք
 „ դրդեցին Կովկասեան իշխանութիւնը փոխել տալու
 „ Կովկասեան փոխարքայ Նորին Կայսերական Բարձրու-
 „ թիւն իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչի միջնորդութեամբ
 „ 1868 թւին կայացած բարձրագոյն հրամանը, որով
 „ Արարատ՝ ամսագրի գրաքննութիւնը թողնւած էր
 „ ամբողջապէս Ծայրագոյն կաթողիկոսներին, և կար-
 „ ծում եմ, որ հազիւ թէ այդ պատճառները հիմնաւոր
 „ և կարեւոր լինէին, ինկատի ունենալով հոգեւոր-պաշ-
 „ տօնական բնաւորութիւնը օրգանի, որը տպագրւում է
 „ կաթողիկոսի և Էքզիստենցիալի սինօդի կարգադրութիւն-
 „ ները և այնպիսի յօդւածներ, որոնք գլխաւորապէս
 „ բարոյակրթական — կրօնական, դաւանական, կանոնա-
 „ կան ու աստուածաբանական բնոյթ ունեն: Իւ թէ և
 „ յիշեալ ծրագիրը ի նկատի ունենալով, „Արարատ“ — ի
 „ ընդհանուր գրաքննութեան ենթարկելը էական նշա-
 „ նակութիւն չունի, բայց և այնպէս կաթողիկոսին իր պաշ-
 „ տօնական օրգանը — որ ստացւում է թիւրքիայում և
 „ Պարսկաստանում ևս — առանց ցենզուրայի հրատարա-
 „ կելու իրաւունքից զրկելը, մի իրաւունք, որ պատկանում
 „ է շատ պաշտօնական անձանց ու հիմնարկութիւնների
 „ կայսրութեան մէջ, ամենուրեք խորին տպաւորութիւն
 „ է թողնում, իբրեւ կառավարչական անվստահութեան
 „ նշան դէպի ինձ:

„ 8. Հայ լուսաւորչական եկեղեցիներին և վանքերին
 „ կից, քրիստոնէութեան նախկին դարերից սկսած, գո-
 „ յութիւն ունէին ուսումնարաններ, որոնք եկեղեցու
 „ նախագուռն էին կազմում, տալիս էին սկզբնական կրօ-
 „ նական կրթութիւն և ուսուցանում կրօնի տարերքը
 „ ու գրագիտութիւն՝ եկեղեցական գրքերով: Հայաբնակ
 „ գաւառները կայսրութեան միացւելուց յետոյ՝ այդ

„ ուսումնարանները ուսուսական քաղաքացիութեան ազ-
 „ դեցութեան ներքոյ, գրեցին ժամանակակից մանկա-
 „ վարժական պահանջներին բաւական համապատասխա-
 „ նող վիճակի մէջ, և այնտեղ աւանդուող առարկաների
 „ շրջանը լայնացեց՝ մտցնելով դասընթացքի մէջ ուս-
 „ սաց լեզուի և մի քանի հանրագումար գիտելիքների ու-
 „ սուցումը: Օրէնքը ճանաչեց եկեղեցու դարեւոր պար-
 „ տաւորութիւնն և իրաւունքը՝ կրթելու և ուսուցանե-
 „ լու իր հօտի մատաղ սերունդը՝ քրիստոնէական վար-
 „ դապետութեան ոգով: Եւ այդ դպրոցները շարու-
 „ նակեցին գոյութիւն ունենալ և զարգանալ մինչև
 „ 1895 թւականը:

„ Բանը նրանում է, որ կովկասեան ուսումնարանա-
 „ կան վարչութիւնը նպատակ է դրել՝ այսպէս թէ այն-
 „ պէս ձեռք գցել այն դրամական միջոցները, որոնցով
 „ հոգեւորականութիւնը պահում էր եկեղեցական դպ-
 „ րոցները: Եւ ահա, 1895 թւին, կովկասեան կառա-
 „ վարչապետը, նրա ցուցմունքով, կատարելապէս ան-
 „ սպասելի կերպով պահանջեց ինձանից՝ ուսումնարանա-
 „ կան իշխանութեան յանձնել 203 եկեղեցական ծխա-
 „ կան դպրոցներից 168-ը, որոնք, իբրև թէ, իրանց
 „ եկամուտների աղբիւրներով չէին համապատասխա-
 „ նում՝ հայ լուսաւորչական եկեղեցական-ծխական դպ-
 „ րոցների վերաբերմամբ 1884 թւի փետրւարի 16-ի
 „ բարձրագոյն հաստատուած կանոնների 1 կէտին և հե-
 „ տեաբար՝ իբր թէ եկեղեցական չէին: Այդ առթիւ՝
 „ ես պնդելով մատնանիշ արեցի առաջագրուած պա-
 „ հանջի կատարելապէս անկանոն և փաստական տեսա-
 „ կէտից անճիշտ լինելը, մանաւանդ որ հիմնուած է եղել
 „ տեղական ուսումնարանական շահագրգռուած վարչու-
 „ թեան կողմից հաղորդուած անճիշտ տեղեկութիւնների
 „ վրայ. ես խնդրեցի ներքին գործերի պ. մինիստրին
 „ ստուգել և համոզել՝ որ ներկայացուած տեղեկու-

„ թիւները և հիմունքները սխալ են: Սակայն ներքին
 „ գործերի նախկին մինիստրը անտես առաւ իմ խնդիրը:
 „ Իսկ ուսումնարանական վարչութիւնը, նոյնիսկ չսպա-
 „ սելով իմ խնդիրքի վախճանին և պ. մինիստրի պա-
 „ տասխանին, կառավարչապետի նախկին պահանջը —
 „ դպրոցները յանձնելու մասին — ինձ ուղարկելու հետ
 „ միաժամանակ՝ 1896 թւի յունւարին (չսպասելով
 „ ուսումնական տարւոյ վախճանին) ձեռնարկեց դըպ-
 „ րոցների փակման՝ ուստիկանութեան աջակցութեամբ...
 „ Դպրոցների փակման կարգադրութիւնը, ինչպէս և դրա
 „ գործադրութեան բեպրեսիվ եղանակը, թողեց հայ
 „ ժողովրդի վրայ ծանր, ճնշող տպաւորութիւն:
 „ Հայ լուսաւորչական փակուած դպրոցները՝ մերձաւոր և
 „ մատչելի նախակրթարաններ էին հայ ազգաբնակու-
 „ թեան համար և իրանց ոյժի չափ նպաստում էին
 „ ուսաց լեզուի տարածման հայերի մէջ: Վերջին տեսա-
 „ կէտից՝ հայ լուսաւորչական-եկեղեցական դպրոցների
 „ մատուցած ծառայութիւնը ապացուցուած էր իր ժամանա-
 „ կին կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբար-
 „ ձուի տեղեկագրերով: Ճշմարիտ է, վերջերք ուսումնարա-
 „ նական իշխանութիւնը սկսեց կշտամբել այդ դպրոցները,
 „ որ իբր թէ նրանք բաւականաչափ առաջագիմութիւն
 „ չեն ցոյց տալիս ուսու լիզւի մէջ. սակայն այդ ցուց-
 „ մունքը հազիւ թէ անկեղծ և արդար լինէր: Ծխական
 „ համայնքները, յանձին ընտրովի դպրոցական-եկեղե-
 „ ցական հոգաբարձութիւնների, որոնք ղեկավարում էին
 „ ուսումնարանները, ամեն կերպ ձգտում էին գրաւել
 „ ուսաց լեզուի ուսուցչի պաշտօնի համար համապա-
 „ տասխան ցենզի անձինք, երբեմն նոյնիսկ համալսա-
 „ ռանական կրթութեամբ. այդ նպատակով՝ ուսաց լեզուի
 „ ուսուցիչներին տրուում էին մայրենի լեզուի ուսուցիչ-
 „ ների ռոճիկից երկու անգամ, նոյնիսկ էլ աւելի բարձր
 „ ռոճիկ: Առհասարակ յայտնի է, որ սկզբնական դըպ-

„ րոցի միջոցով ռուս լեզւի տարածումը ազգաբնակու-
 „ թեան մասսայի մէջ քաղաքներից դուրս, ի նկատի
 „ ունենալով այդ լեզւի կարիքի բացակայութիւնը գիւ-
 „ ղական կենցաղում, հանդիպում է արտակարգ դժ-
 „ ւարութիւնների: Այժմ է կենտրոնական Ռուսաստանի մէջ
 „ իսկ՝ յաճախակի երեւոյթ է անգրագիտութեան մեղքը,
 „ ուրեմն ապարդիւն է ոչ-ռուս ազգաբնակութեան
 „ վայրերում՝ դպրոցներին առաջագրել այդ մտքով
 „ բարձր պահանջներ: Հայկական դպրոցի տւածից աւելի
 „ լաւ արդիւնքի չէ հասնում ռուս լեզւի դաստատու-
 „ թիւնը կովկասեան այն գիւղական սկզբնական դըպ-
 „ րոցներում, որոնք անմիջապէս ենթարկւում են ու-
 „ սումնարանական վարչութեան: Բայց և այնպէս կով-
 „ կասեան ուսումնարանական վարչութիւնը չէր հրա-
 „ ժարւում իր մտադրութիւնից՝ իր ձեռքի տակ առնե-
 „ լու եկեղեցական-ծխական դպրոցները՝ նրանց պահ-
 „ պանութեան եկամուտների հետ միասին և նոյնիսկ կանգ
 „ չառաւ վերեւ յիշած իմ բացատրութիւններին ու առաւ-
 „ կութիւններին դիմադրութեան գոյն տալու և խնդրա-
 „ մատոյց եղաւ՝ որպէս զի հրատարակւեն 1897 թւի
 „ յունիսի 2-ի և 1898 թւի մարտի 26-ի նոր օրէնք-
 „ ները, որոնց զօրութեամբ եկեղեցական համարւող հայ
 „ լուսաւորչական դաւանութեան ուսումնարանները նրանց
 „ պատկանող դպրոցական գոյքերով պէտք է յանձնէին
 „ կովկասեան ուսումնարանական վարչութեան:

„ 1898 թւի մարտի 26-ի բարձրագոյն հրամանի
 „ զօրութեամբ՝ ուսումնարանական վարչութեան պէտք է
 „ յանձնէին այն գոյքերը, որոնք պատկանում էին հայ
 „ լուսաւորչական եկեղեցական և վանական դպրոցնե-
 „ րին, իբրեւ իրաւական անձանց: Օրինական հիմունքներ
 „ չունենալով ստանալու այն եկամուտները, որոնք ան-
 „ հրաժեշտ էին իր իրաւասութեան ներքոյ առած դըպ-
 „ րոցները պահելու համար, կովկասեան ուսումնարանա-

„ կան վարչութիւնը, այնուամենայնիւ, հակառակ 1898
 „ թւի մարտի 26-ի վերեւ յիշած բարձրագոյն հրա-
 „ մանի, սկսեց դրաւել դպրոցականի անւան տակ, եկե-
 „ ղեցական և վանական յատուկ գոյքերը, որոնք յայտ-
 „ նապէս պատկանում էին այդ հոգեւոր հիմնարկու-
 „ թիւններին՝ սեփականութեան օրինական անվիճելի
 „ փաստերի զօրութեամբ: Այն ժամանակ ես ստիպւած
 „ եղայ օգտւելու եկեղեցուն տրւած իրաւունքից—2-րդ
 „ կէտը վերոյիշեալ Բարձրագոյն հրամանի—և առաջա-
 „ դրեցի իմ ստորագրեալ հոգեւոր հիմնարկութիւն-
 „ ներին՝ օրինական ճանապարհով դատ սկսել կովկաս-
 „ եան ուսումնարանական վարչութեան դէմ՝ յետ առ-
 „ նելու նրա ապօրինի տիրապետութիւնից եկեղեցական
 „ և վանքական գոյքերը: Եւ ինչպէս որ հարկաւոր էր
 „ սպասել, ի նկատի ունենալով անկանոն կերպով դրաւ-
 „ ւած գոյքերի եկեղեցիներին և վանքերին բացայայ-
 „ տօրէն պատկանիլը, այդ բոլոր ստացւածքները, դա-
 „ տարանական վճիռների զօրութեամբ, յետ տրեցին
 „ նրանց օրինական տէրերին: Եւ ահա, նկատելով դա-
 „ տաստանական հիմնարկութիւնների յաջորդական որո-
 „ շումների մէջ հիմնւած գործող օրէնքների ոյժի վրայ,
 „ օրինական դիմադրութիւն իր ապօրինի ձգտման՝ դրա-
 „ւել եկեղեցիներին յատուկ ստացւածքները, — տեղա-
 „ կան ուսումնարանական վարչութիւնը դիմեց արդէն
 „ մի անգամ գործադրւած միջոցին: Ինչպէս երեւում է
 „ Պրավիտելստվեննիյ Վեստնիկի մէջ տպագրւած կառա-
 „ վարչական հաղորդագրութիւնից, հայ լուսաւորչական
 „ հոգեւոր վարչութեան կողմից՝ ուսումնարանական իշ-
 „ խանութեան դէմ ներկայացրած իրաւական պահանջը՝
 „ եկեղեցական և վանական գոյքերի սեփականութեան
 „ իրաւունքի վերաբերմամբ, շնայած նոյնիսկ այն բա-
 „ նին, որ այդ տեսակ պահանջ յարուցանելու իրաւունք
 „ հոգեւոր իշխանութեանը Բարձրագոյն շնորհւած է

« Մինիստրների կոմիտէի 1895 թւի մարտի 26-ի որոշմամբ, — Կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան կողմից ներկայացւած է բարձրագոյն կառավարութեան իբրեւ «գիմագրութիւն», որ ցոյց է տալիս հայոց հոգեւոր վարչութիւնը՝ Մինիստրական կոմիտէի այդ նոյն որոշումը իրագործելու հարցում: Եւ այդ մեղադրանքը գիտմամբ հնարեց՝ արգարացնելու և պատճառաբանելու համար անհրաժեշտութիւնը այն նոր միջոցների, որոնք պէտք է գոհացում տային Կովկասեան գաղութական իշխանութեան վաղուց նախամտածւած, բայց մինչև այժմ դեռ ևս չիրագործւած մտադրութիւններին՝ սեփականացնելու եկեղեցական գոյքերը:

« Եւ ահա, ի փոխարէն Մինիստրական կոմիտէի 1898 թւի մարտի 26-ի բարձրագոյն հաստատած որոշման, որից հազիւ հինգ տարի էր անցել, ներկայ թւի յունիսի 12-ին հրատարակեց մի նորը, որով ժողովարական լուսաւորութեան մինիստրին, համաձայնութեամբ ներքին գործերի և երկրագործութեան ու պետական կալաւածների մինիստրների, տրւում է արտակարգ իրաւունք՝ անարգել կերպով իր տեսչութեան ներքոյ առնել Եկեղեցուն պատկանող գոյից և եկամուտներից առանց որեւէ սահմանափակումի, այնքան, որքան նրանք հարկաւոր կը դառնան՝ Մինիստրութեան յանձնւած հայ լուսաւորչական գաղութները պահպանելու համար: Ուսումնարանական վարչութեան այդ պահանջը աւելի ևս անարգար է այն պատճառով, որ հենց նոյն մեքնութեամբ, թէև անկանոն, որ նա տալիս է 1897 թւի յունիսի 2-ի և 1898 թւի մարտի 26-ի օրէնքներին, եկեղեցական տիպի հայ լուսաւորչական գաղութները համարւում են վերացւած. ծխական նոր գաղութներ բանալը՝ եկեղեցիներին թոյլ չէ տրւում. լուսաւորութեան մինիստրութեան տեսչութեան ներքոյ առնւած նախկին հայ լուսաւորչական եկեղեց-

« ցական-ծխական գաղութները այլևս ոչինչ կախում ոչինչ կապ չունին եկեղեցու հետ, դարձել են կատարելապէս ոչ-եկեղեցական ուսումնարաններ, չափազանցելով նոյնիսկ եկեղեցական-ծխական անունը: Եւ ես չեմ ըմբռնում, թէ յանուն ինչի այնքան արտակարգ կերպով գրաւում են հայ լուսաւորչական եկեղեցու գոյքերը, որպէս զի գրանցով պահպանեն սկզբնական ընդհանուր, բայց եկեղեցական տիպին բոլորովին չպատկանող գաղութները (ուր նոյնիսկ շատ աշակերտներ հայ լուսաւորչականների երեխաներ չեն):

« Գրանցով ուսումնարանական վարչութիւնը չափաւ իր ձգտումներին... Իսկ հայ լուսաւորչական եկեղեցին զրկեց թէ՛ գաղութներից, թէ՛ իր գոյքերից:

« 9. Այժմ դառնում եմ Մինիստրների կոմիտէի ներկայ 1903 թւի յունիսի 12-ի որոշման, որը տալիս է հայ լուսաւորչական եկեղեցուն Ռուսաստանում անկարագրելի ծանր հարւածներ և խախտում է նրա լեզու գոյութեան հիմունքներն իսկ:

« Թէև ներկայ թւի յունիսի 12-ի կարգադրութիւնը ինկատի ունէր լոկ «եկեղեցական կալաւածների վարչութեան կենտրոնացումը՝ կառավարական հիմնարկութեան կենտրոնների տեսչութեան ներքոյ» «պահելով եկեղեցու ձեռքում այդ գոյքերի և գրամագլուխների տեսչութեան իրաւունքը», բայց և այնպէս նոյն օրոշումը շատ զգալի կերպով նւազեցնում է Եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը դարերից ի վեր նրան պատկանող ստացւածքների վրայ:

« Սեփականութեան իրաւունքը, հէնց իր էութեամբ (ինչպէս այդ ընդունում է և՛ ռուսաց օրէնքը) ենթարկւում և պարունակում է իր մէջ իրաւունք օգտուելու, կարգադրելու և տիրելու: Սակայն յունիսի 12-ի օրէնքը արտակարգ սահմանափակումների է ենթարկում այդ իրաւունքները: Այդ օրէնքի համաձայն,

„մինիստրութիւնները, բացի կառավարելու իրաւունքից,
 „ստացել են սեփականատիրոջ (եկեղեցու) վերաբեր-
 „մամբ՝ անսովոր լիազօրութիւններ, որոնք նոյնքան ար-
 „տասովոր և ծայրայեղ կերպով սահմանափակում են
 „վերջինի (եկեղեցու) իրաւատիրութիւնը: Այդպէս
 „օրինակ. մինիստրութիւնները իրանց սեփական իշխա-
 „նութեամբ, որոշում են այն գումարների քանակը, որ
 „իւրաքանչիւր տարի պիտի յանձնւի ժողովրդական
 „լուսաւորութեան վարչութեան՝ նրա տեսչութեան տակ
 „առնւած դպրոցների ծախքը հոգալու նպատակով՝
 „մատնանիշ է անում այն գոյքերը, որոնք անհրաժեշ-
 „տաբար պէտք է պահւին դպրոցների անմիջական
 „պէտքերի համար... Եւ այդ բոլորը ոչ միայն առանց
 „եկեղեցու համաձայնութեան, այլ նոյնիսկ առանց որեւէ
 „մասնակցութեան նրա կողմից: Մինիստրութիւններին
 „այս տեսակ լիազօրութիւններ տալը՝ արտակարգ խախ-
 „տում է այդ հիմնական իրաւունքների, որոնք, հա-
 „մաձայն օրէնքների, պատկանում են ամեն մի սեփա-
 „կանատիրոջ: Վերոյիշեալ գումարները պահելուց յե-
 „տոյ՝ եկամուտի մնացորդներն յանձնում են եկեղե-
 „ցական հիմնարկութիւններին՝ դրանց պիտոյքների հա-
 „մար, առանց մինչև իսկ քննելու այն հարցը, թէ այդ
 „մնացորդները ինչ չափով բաւական են եկեղեցու
 „անմիջական պէտքերը հոգալու և նրա վրայ դրւած
 „պարտաւորութիւնները կատար ածելու համար:

„Բացի դրանից, նոյնիսկ եկեղեցուն պատկանող գոյ-
 „քերի եկամուտներից օգտւելը՝ ուժգնապէս կախւած
 „է մինիստրութիւններից: Այդպէս օրինակ, ներքին
 „գործերի մինիստրին իրաւունք է տրւած, սեփական
 „իշխանութեամբ, և դարձեալ առանց յիշատակելու
 „եկեղեցու մասնակցութիւնը, մշակել հայ լուսաւոր-
 „չական եկեղեցու օժանդակ գումարի ծախսման հի-
 „մունքները և նոյնիսկ որոշել հոգւոր հիմնարկու-

„թիւնների հաշւետւութեան կարգը՝ նրանց յանձնող
 „եկամուտները ծախսելու գործում:

„Վերջապէս, մինիստրութեան պաշտօնեաները, որոնց
 „յանձնում է եկեղեցական գոյքերի կառավարումը,
 „պարտաւոր չեն, նոր օրէնքով, ներկայացնել եկեղե-
 „ցուն, այսինքն՝ սեփականատիրոջ, որեւէ հաշիւ իրենց
 „գործողութիւնների վերաբերմամբ: Եկեղեցին զրկւած
 „է հնարաւորութիւնից և իրաւունքից՝ բողոքելու կամ
 „գանգատւելու այն անկանոն գործողութիւնների դէմ,
 „որ յիշեալ պաշտօնեաները թոյլ կտան իրանց՝ եկեղե-
 „ցական սեփականութեան վերաբերմամբ:

„Վերև բերած բացատրութիւններից պարզ է, որ
 „եկեղեցուն թողնւած է միմիայն սեփականատիրոջ
 „անունը, — դատարկ իրաւունք, զուրկ որեւէ դրական
 „բովանդակութիւնից: Տնտեսական ասպարիզում եկե-
 „ղեցին զրկւած է որեւէ ինքնագործունէութիւնից, ինք-
 „նուրոյնութիւնից, ամբողջովին ընկնելով մինիստրու-
 „թիւնների իշխանութեան ներքոյ, որոնց տրւում է
 „օրէնսդրական, վարչական և դատաստանական լիազօ-
 „րութիւն՝ եկեղեցու վրայ:

„Մինիստրների կօմիտէի յունիսի 12-ի կարգադրու-
 „թեամբ շօշափւում և խախտւում են եկեղեցական
 „կազմակերպութեան և վարչութեան ամենահիմնական
 „կանոնական կարգերը: Հայկական եկեղեցու կալւած-
 „ները՝ նրա կանոնական կարգերի համաձայն, պէտք է
 „ծառայեն՝ իրագործելու եկեղեցու հիմնական նպատակ-
 „ները, այն է՝ կրօնական-կրթական և աստուածահաճոյ
 „բարեգործական գործունէութեան: Այդ գործունէու-
 „թիւնը հիմնական պարտաւորութիւնն է ինչպէս ամ-
 „բողջ եկեղեցու, այնպէս և նրա իւրաքանչիւր մասի,
 „համաձայն այն կանոնական կարգերի, որոնք սրբա-
 „գործւած են բազմադարեան աւանդութիւններով,
 „սկիզբն առած առաքելական ժամանակներից: Նոյն այդ

„կանոնական կարգերով որոշած են, թէ ինչ նպա-
 տակի պիտի ծառայեն եկեղեցական գոյքերը, ինչպէս
 և եկեղեցական-տնտեսական գործունէութեան ամբողջ
 կազմն և ոգին: Եկեղեցական գոյքերի հսկողութիւնն
 ու վարչութիւնը, որը կենտրոնացած է մեծ մասամբ
 եկեղեցական-ծխական համայնքների ինքնուրոյն տես-
 չութեան ներքոյ, պէտք է պատկանի եկեղեցու օր-
 դաններին և որոշուի է նրա կանոնական կարգերով,
 թէ և պետութեան վերահսկողութեան տակ, որը հըս-
 կում է, որպէս զի եկեղեցու գոյքերը հակապետական
 նպատակների չգործադրեն:

„Սակայն միևնույնի կօմիտէի նոր կարգադրու-
 թեամբ՝ կանոնական այդ բոլոր հիմունքները ոչնչաց-
 ւում են. հայոց եկեղեցին և եկեղեցական հա-
 մայնքները, ինչպէս և նրա առանձին առանձին անդամ-
 ները, զրկւում են հնարաւորութիւնից՝ իրօք և ան-
 կախօրէն իրագործելու՝ եկեղեցու մէջ և եկեղեցու
 միջոցով՝ քրիստոնէական բարեգործութիւնը, պետու-
 թեան կողմից ընդունւած ձևերով. որովհետեւ կասկած
 չկայ, որ միևնույնի կօմիտէի նոր կարգադրութիւնը
 մի խիստ արգելք է ոչ միայն եկեղեցական բարե-
 գործութեան զարգացման, այլ նոյնիսկ գոյութեան դէմ:
 Այն արտասովոր և ոչ-եկեղեցական ձևը, որի մէջ՝
 նոր օրէնքով դրւում է եկեղեցական տնտեսութիւնը՝
 յետ կը մղէ նրանից եկեղեցական բարեգործութեան
 աստուածահաճոյ եռանդը, կը դադարեցնէ ողորմածա-
 սէր հօտի նւիրաբերութիւնը՝ քրիստոնէական մար-
 դասիրութեան սեղանի վրայ: Նւիրատուններն և կտա-
 կարարները, որոնց նւիրատուութիւններից էլ դարերի
 ընթացքում կազմւել է հայոց եկեղեցու հարստու-
 թիւնը, ընտրել են՝ իբրեւ իրենց մարդասիրական կամքի
 կատարողներ և կտակակատարներ՝ յառկապէս եկեղե-
 ցին, որի հետ նրանք կապւել են բազմադարեան կրօ-

նական յարակցութեան ամենասերտ կապերով, որը
 նրանց աչքում հանդիսանում է իբրեւ անկասկածելի
 բարոյական ազհաւատչեայ՝ իրենց վերջին կամքը կա-
 տարելու գործում:

„Գիտար կը լինէր պահանջել, որ նւիրատունները
 նոյնօրինակ վստահութիւն տածէին և դէպի տեղական
 աղմինիստրացիան, մանաւանդ որ այդ կարգի առաջին
 փորձը աջողութեամբ չպսակւեց, — մի քանի տարի
 առաջ կառավարչապետի դիւանատանը՝ յօգուտ թիւր-
 քահպատակ հայ գաղթականների ստացւած մի քանի
 տասնեակ հազար ռուբլիների վիճակը մնաց անյայտ
 ամենքի համար... Բնականաբար, այդպիսի պայմաննե-
 րում, եկեղեցին զրկւում է իր հօտի բարենպաստակ
 ընծաներից և նւիրաբերութիւններից, որոնցով նա
 ապրել է և ապրում է: Գրա հետ միասին եկեղեցին
 կը զրկւի նոյնպէս և հնարաւորութիւնից՝ ազդելու ու
 քրիստոնէական ողորմասիրութեան շաւղի վրայ դնե-
 լու հայերի բարեգործական եռանդն ու գործունէու-
 թիւնը, որը կը բաժանւի եկեղեցու կազմից և կ'ո-
 րոնէ իր համար այլ ճանապարհներ, որոնք գտնւում
 են ինչպէս հոգեոր իշխանութեան, այնպէս և կա-
 ռավարութեան գիտողութիւնից և հսկողութիւնից
 դուրս:

„Եկեղեցու կանոնական կարգերի ուժգին ցնցումները,
 որոնք առաջ են գալիս վերոյիշած կարգադրութիւնների
 և յատկապէս միևնույնի կօմիտէի 1903 թւի յու-
 նիսի 12-ի նոր որոշման շնորհիւ, դնում են ինձ վրայ՝
 իբրեւ հայոց առաքելական ինքնուրոյն եկեղեցու պետի
 վրայ, սրբազան պարտականութիւն՝ արկանելու առ ոտս
 Ձեր Վայսերական Մեծութեան իմ հետեւեալ ամենա-
 հպատակ նկատումները:

„Մեծ Արքայ. կանոնաւոր յարաբերութիւններ սկսելու
 օրից արդէն, ամենայն հայոց Պատրիարք-կաթողիկոս-

„ ների միջոցով, հայկական եկեղեցու և համառու-
 „ սական պետութեան միջև հաստատուեց՝ որոշ կարգ
 „ հայ լուսաւորչական եկեղեցու ներապետութեան և
 „ ռուսական կայսերական կառավարութեան յարաբե-
 „ րութիւնների համար, ինչպէս մէկ մէկու, այնպէս և
 „ նրանց իրաւասութեան ենթակայ մարմինների հետ,
 „ մի կարգ, որը վաւերացւած էր Բարձրագոյն կամք
 „ արտայայտող ակտերով և անսասան կերպով գործա-
 „ դրոււմ էր մինչև վերջին տարիները: Գեռ ևս կայսրուհի
 „ Եկատերինէ II-ի բարձրագոյն հրովարտակի մէջ, 1768
 „ թւի յուլիսի 30-ին, յիշեալ կարգը գտաւ հաստատ
 „ և որոշ արտայայտութիւն, որը դրանից յետոյ քանիցս
 „ ամրապնդւեց և վաւերացւեց Բարձրագոյն նորանոր
 „ հաճութեամբ: Արդիւ յիշեալ Բարձրագոյն հրովարտակով
 „ ուղղած ամենայն հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք-կա-
 „ թողիկոս Սիմէոնին և ամբողջ հայ ժողովրդին, կայ-
 „ սրուհի Եկատերինէ մեծը յուսադրոււմ էր այսպէս՝
 „ Թոյլատրոււմ ենք Սիմէոն կաթողիկոսին և նրա հայ-
 „ րապետական աթոռի յաջորդներին՝ հոգեւոր կա-
 „ րիքների և եկեղեցական ծէսերի համար՝ ունենալ իր
 „ վարչութեան ներքոյ, ինչպէս այդ եղել է և առաջ,
 „ հայ ժողովրդի և կրօնին պատկանող անձինք, որոնք
 „ ապրում են Մեր Ռուսական կայսրութեան մէջ՝:
 „ Ընդունելով, որ հայոց եկեղեցին ունի անկախ վար-
 „ չութեան որոշ ասպարէզ, կառավարութիւնը դրանով
 „ այդ ասպարէզը ենթարկում էր եկեղեցու կանոնական
 „ կարգերին և եկեղեցու կողմից ճանաչւած իշխանու-
 „ թիւնների վարչութեան: Այդ ոգով էլ շարունակոււմ
 „ էին պետական իշխանութեան և եկեղեցական ներա-
 „ պետութեան փոխադարձ յարաբերութիւնները յետո-
 „ գայում ևս: Այդպէս օրինակ, երբ Էջմիածնի Մայր
 „ Աթոռը և Հայկական Նահանգը Ռուսաց կայսրութեան

„ միացւելուց յետոյ՝ ձեռնարկեց հայոց եկեղեցու վար-
 „ չական կանոնադրութեան նախագծի կազմւելուն, կայսր
 „ Նիկօլայ I բարեհաճեց հրահանգել, որ „հայ լուսա-
 „ ւորչական եկեղեցու կանոնագրքի նախագիծը կազմե-
 „ լիս՝ անհրաժեշտ է պահպանել ըստ կարելոյն, նրա
 „ բոլոր հնաւանդ կարգերն ու սովորութիւնները, որոնք
 „ անկասկած, թանկագին են ժողովրդի համար“ և որ
 „ այդ պատճառով „անհրաժեշտ են ամենամանրամասն
 „ և ամենաճիշտ տեղեկութիւններ այդ եկեղեցու նախ-
 „ կին և արդի վիճակի մասին, տեղեկութիւններ, որ
 „ աւելի յարմար կը լինի քաղել նոյնիսկ Հայկական
 „ Նահանգում“: Այդ ի նկատի ունենալով, կովկասեան
 „ տեղական գլխաւոր իշխանութեանը յանձնեց՝ „նկա-
 „ րագրել թէ Էջմիածնի սինօդը և առհասարակ հայոց
 „ հոգեւորականութիւնը իր գործողութիւնների մէջ ինչ
 „ կանոնների է հետեւում այժմ, կամ ինչի է հետեւել
 „ առաջ, և դրա հետ միասին նշանակել թէ այդ կա-
 „ նոններից որոնք են աւելի շատ յարգւած ժողովրդի
 „ կողմից և լինելով համապատասխան Հայկական Նա-
 „ հանգի արդի վիճակին և ռուսաց քաղաքականութեան
 „ ղեւումներին՝ պէտք է ներմուծւեն լուսաւորչական
 „ եկեղեցու ենթադրած կանոնադրութեան մէջ“: Իսկ
 „ կայսր Նիկօլայ I-ի բարձրագոյն հրովարտակը, տրւած
 „ նոյն թւի մարտի 12-ին, մատնանիշ է անում ամենայն
 „ հայոց կաթողիկոս Խիրեմին՝ կառավարութեան ցան-
 „ կութիւնը որպէս զի „հայոց եկեղեցու բոլոր հիմնա-
 „ կան հին օրէնսդրութիւնները կատարելապէս յայտնի
 „ և պարզ կացուցանւէին“: Միւսնոյն ժամանակ պե-
 „ տական կառավարութիւնը, կատարեալ համերաշխու-
 „ թեամբ հայոց եկեղեցուն տրւած բարձրագոյն հրո-
 „ վարտականներին, հնարաւոր չէր գտնում „խառնելու
 „ հայոց եկեղեցու գործերին՝ առանց կաթողիկոսի գի-
 „ տութեան“: Այդպէս էր պետական կառավարութեան

„ տեսակէտը այս հարցի վրայ՝ հայ լուսաւորչական եկե-
 „ ցու կանոնագրքի նախագիծը կազմելու ամբողջ տեղ-
 „ ղութեան ժամանակ: Եւ ինչպէս ցոյց են տալիս հայ
 „ լուսաւորչական եկեղեցու Պօլոթենիայի կազմելու և
 „ հաստատելու վերաբերեալ վկայագիրներն ու հանգա-
 „ մանքները, այդ Պօլոթենիան կազմեց այնպիսի կար-
 „ գերից, որոնք մի կողմից՝ մասամբ արդէն եկեղեցական
 „ ժողովների և եկեղեցական սովորութեան կանոնական
 „ վաւերացումն էին ստացել, մասամբ էլ ճանաչւած
 „ էին եկեղեցու Ծայրագոյն պետի կողմից կանոնական
 „ տեսակէտով, իսկ միւս կողմից՝ ստացել էին պետական
 „ օրէնքի ներառութիւնը, վաւերացւած ինքնակալ Միա-
 „ պետի Բարձրագոյն կամքով:

„ Ճիշտ այդ եղանակով 1836 թւի Պօլոթենիայի մէջ
 „ ներմուծելի բոլոր փոփոխութիւնները և առհասարակ
 „ հայոց եկեղեցուն վերաբերեալ բոլոր օրէնսդրական
 „ ակտերը հրատարակուած էին՝ նախօրօք բանակցելով
 „ ամենայն հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք-կաթողիկոսի
 „ հետ և նկատողութեան առնելով հայոց եկեղեցու
 „ կանոնական աւանդութիւններն ու կարգերը: Բանիցս
 „ Բարձրագոյն հաստատուած և աւանդաբար գործադրւած
 „ այդ կարգը ունի արտասովոր կարեւորութեան արժէք:
 „ Դրանով վերացուած է փոխադարձ անհամաձայնութեան
 „ և պետական օրէնքների ու եկեղեցու կանոնական կար-
 „ գերի հակադրութեան որեւէ հնարաւորութիւն. դա է,
 „ որ ամրապնդում և ապահովում է եկեղեցու օրինա-
 „ կան կեցութիւնը ու խաղաղ գործունէութիւնը՝ յօ-
 „ գուտ պետական կառավարութեան լուսաւոր նպա-
 „ տակներին:

„ Չերդ կայսերական Մեծութիւն. ներկայ թւականի
 „ փետրւարի 26-ի ամենազորմած հրովարտելով, որը
 „ կառավարչական քաղաքականութեան ձգտումների ար-
 „ տայայտութիւնն է՝ պետութեան ներսը, Չեր Մե-

„ ծութեան հաճոյ եղաւ նորից շեշտելու ուսաց կայս-
 „ րութեան հիմնական սկզբունքներից մէկը, — կրօնա-
 „ կան համբերողութեան սկզբունքը:

„ Այդ սկզբունքը՝ քրիստոնեայ պետութեան մէջ
 „ գանձող քրիստոնէական եկեղեցու վերաբերմամբ ստա-
 „ նում է իրական կերպարանը ոչ միայն ժամերգու-
 „ թեան ազատութեան տեսակէտից, որ ոչ ոք չէ հեր-
 „ քում, այլ և այն տեսակէտից, որ պահպանում է եկեղե-
 „ ցու պատմական կազմը և օրէնքները ու տալիս է նրան
 „ հնարաւորութիւն՝ կատարելու մեր Փրկչի սրբազան
 „ պատգամները, ուսուցման և բարեգործութեան գոր-
 „ ծում:

„ Կրօնական իսկական համբերողութիւնը ուսաց
 „ պետութեան օրէնքների կողմից՝ մարմնանում է այն
 „ հովանու մէջ, որ շնորհւած է եկեղեցուն Բարձրագոյն
 „ իշխանութեան ձեռքով: Հայոց եկեղեցին և իր հօտը
 „ ընդունւած միապետների բարձր հովանաւորութեան
 „ տակ՝ կայսր Պետրոս Մեծի կողմից, կատարեալ չա-
 „ փով օգտուում էին այն իրաւունքներից, որ նրան շնոր-
 „ հել են Չեր Մեծութեան օգոստոսիառ նախնիքները,
 „ և որոնք եկեղեցուն հնարաւորութիւն էին տալիս
 „ իրագործելու՝ պահպանելով սեփական դարեւոր կազմը
 „ իր հնաւանդ մտաւոր-կրթական և բարեգործական
 „ նպատակները:

„ Նկարագրելով վերջին ժամանակներս ձեռք առնւած
 „ միջոցները, ես ի նկատի ունէի ամենահպատակօրէն հաս-
 „ տատել Չեր Մեծութեան առջև, որ այդ միջոցներով
 „ ոչնչացւած են հիմնական օրէնքի և 1836 թւի Պօ-
 „ լոթենիայի կողմից հայոց եկեղեցուն տրւած բոլոր
 „ իրաւունքները, և իրօք նրան թողնւած է միմիայն
 „ ժամերգութեան ազատութիւնը:

„ Կառավարութիւնից տեղեկութիւն ստացւած չի-
 „ նելով այն պատճառների մասին, որոնք առաջ բերե-

„ ցին կառավարչական վերջին տարիների քայլերը և իմ
 „ մտքի մէջ քննելով հնարաւոր պատճառները, ես խղճիս
 „ խորքում չեմ գտնում որեւէ յանցանք իմ կամ իմ
 „ հոգեւորականութեան կողմից, որը կարող լինէր ծա-
 „ ռայել իբրեւ հիմք՝ այդքան խիստ կերպով փոխելու
 „ կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի հայոց եկե-
 „ ղեցին: Այդ եկեղեցին և իր հայրապետական աթոռը՝
 „ ռուսաց տիրապետութիւնը Վովկասի մէջ հաստատելու
 „ հերոսական ջրջանում՝ անձնէր ծառայութիւն ցոյց
 „ տւեցին պետական գործին՝ յանձին հովապետների,
 „ հոգեւորականութեան և նոյնիսկ հօտի, չնայելով ոչ
 „ հարստութիւն, ոչ կեանք. — նրանց անձնւորութիւնը
 „ համայն Ռուսաստանի գահին վկայւած են կայսր
 „ Պետրոս IV-եծի, կայսրուհիներ Եկատերինէ առաջինի և
 „ Եկատերինէ երկրորդի, կայսրներ Պաւլի, երջանկայիշա-
 „ տակ Ալեքսանդր առաջինի և Նիկողայ առաջինի Բար-
 „ ձրագոյն հրովարտանքներով և ուկազներով:

„ Երկիրը տիրապետելուց յետոյ՝ հայոց եկեղեցին
 „ հանդիսացաւ և հանդիսանում է իբրեւ ռուսաց քա-
 „ ղաքացիութեան հաստատուն սիւներից մէկը հեռաւոր
 „ սահմանագլխի վրայ:

„ Իր անմիջական գործունէութեան ասպարիզում՝
 „ հայոց հոգեւորականութիւնը — ես խորապէս համոզ-
 „ւած եմ գրանում — փնասակար ուղղութիւն ցոյց չէ
 „ տւել: Իսկ նրա գործունէութիւնը ժողովրդական կըր-
 „ թութեան գործի մէջ, ինչպէս ես այդ պարզեցի քիչ
 „ առաջ, խոշոր ծառայութիւն է մատուցած պետու-
 „ թեան: Նայելով այն տեղեկութիւններին, որոնք պա-
 „ տահմամբ հասնում են ինձ, Վովկասի հայ ազգաբը-
 „ նակութեան բոլոր դասակարգերի տրամադրութիւնը
 „ ներկայումս պատկերացւում է բարձր կառավարու-
 „ թեան առջև՝ միանգամայն ճշմարտութեան հակառակ
 „ և սխալ մեկնութեամբ: Սակայն հայ ազգաբնակու-

„ թիւնը ներկայումս էլ, ինչպէս և առաջ, ձգտում է
 „ դէպի միացումն՝ պետական մի մարմնի մէջ՝ ռուս ժո-
 „ղովրդի հետ, ռուսաց լեզուն իւրացնելու կողմից երկրի
 „ մէջ առաջին տեղն է բռնում, սիրով յաճախում է
 „ կառավարչական ուսումնարանական հիմնարկութիւն-
 „ ները, և կրթելով իր բարձր խաւերը ռուսաց գրա-
 „ կանութեան վրայ՝ մտցնում է ընտանիքի մէջ ռուսաց
 „ լեզուն, իբրեւ գործածական, իւրացնում ռուսական
 „ աշխարհայեցութիւնը: Տարաբախտաբար, վերջին ժա-
 „ մանակներս, Վովկասում, կրթւած հայ դասակարգի
 „ պետական գործին յարիւր, բնիկ ռուսների հետ շա-
 „ հերի միութեան ընդհանրութիւն ստեղծելը՝ իր զար-
 „ գացման մէջ արգելքի է հանդիպում, շնորհիւ այն
 „ հանգամանքի, որ պետական ծառայութեան մուտքը
 „ համարեա անպայման փակւած է հայերի առջև և
 „ նրանք զրկւած են իրենց Վայսրին ծառայելու հնա-
 „ ռաւորութիւնից: Տեղական ադմինիստրացիայի մէջ սկսած
 „ այդ հոսանքը չունի պատմական և ոչ էլ փաստական
 „ արդարացումն, որովհետեւ հայոց ազգաբնակութիւնը
 „ տւել է աշխատասէր և պետութեան նւիրւած աստի-
 „ ճանաւորներ, ականաւոր զօրապետների մի ամբողջ
 „ բոլրը, և մի քանի պետական գործողներ:

„ Եթէ, ի ցաւ իմ, հայոց ինտելիգենցիայի մէջ պա-
 „ տահում են առանձին անհատներ, որոնք մասնակից
 „ են կայսրութեան մէջ ընդհանուր՝ հակապետական
 „ հոսանքներին, պէտք է ասել, որ այդ երևոյթը ար-
 „ դիւնք չէ հայկական միջավայրի, այլ այն ընդհանուր
 „ պայմանների, որոնք ազդում են կրթական բարձրա-
 „ գոյն հիմնարկութիւնների մէջ ուսանող երիտասար-
 „ դութեան վրայ: Նշանակալից է, որ վերադառնալով
 „ հայրենի միջավայրը, Վովկաս, երիտասարդութիւնը
 „ մեծ մասամբ, յետ է կանգնում այդ հոսանքներից:
 „ Վովկասեան հայերը երեւան են գալիս Թիւրքիայում,

„ մանաւանդ Պարսկաստանում իբր պիօներներ ռուսա-
 „ կան արդիւնաբերութեան, և նրանց ազդեցութեան
 „ տակ՝ Պարսկաստանում, հայոց դպրոցներից շատերի
 „ մէջ ներմուծւած է ռուսաց լեզւի դասատուութիւնը:
 „ Այն յուզմունքները, որ առաջ եկան եկեղեցական
 „ գոյքերի և դրամագլուխների դրաման խնդրի պատ-
 „ ճառով, չեն կարող բացատրել ազգաբնակչութեան
 „ հակահառաքանական տրամադրութեամբ: Դրանց ար-
 „ մատը — ժողովրդի խորին սէրն է դէպի իր եկեղեցին,
 „ որը նա երկար դարերի ընթացքում ամեն տեսակ
 „ զրկանքների, նոյնիսկ տանջանքների դնով՝ պաշտպա-
 „ նեց մահապաշտան տիրապետողների և կաթողիկոսական
 „ ոտնձգումների դէմ:

„ Բացի դրանից, մինիստրների կօմիտէի 1903 թւի
 „ յունիսի 12-ի կարգադրութիւնը շոշափում էր ծխա-
 „ կան համայնքների իրաւունքը, որոնք եկեղեցական և պե-
 „ տական օրէնքների համաձայն կառավարում և կարգա-
 „ դրում էին եկեղեցու տնտեսական գործերը: Այդ պատ-
 „ ճառով, եկեղեցական սեփականութիւնը — որ կաղմւել
 „ է դարերի ընթացքում ծխականների նւերներից —
 „ ծուխի տեսչութիւնից հանելը՝ ժողովրդի աչքում հա-
 „ մահաւասար էր կատարեալ խլման: Աւերջին ժամա-
 „ նակների բոլոր սահմանափակիչ միջոցները, դպրոց-
 „ ների և եկեղեցու վերաբերմամբ, ընդհանրաւորով
 „ ազգաբնակչութեան գիտակցութեան մէջ՝ նրան հաս-
 „ ցրին այն համոզման, թէ եկեղեցին ճնշւում է:

„ Այդպիսով ինչպէս ցոյց են տալիս վերև բերած-
 „ ները, 1897 թւի յունիսի 2-ի, 1898 թւի մարտի
 „ 26-ի և 1903 թւի յունիսի 12-ի օրէնսդրութիւն-
 „ ները չեն պատճառաբանւում ոչ երկրի ընդհանուր
 „ վիճակով, ոչ հոգեւորականութեան գործունէութեան
 „ եղանակով, ոչ ժողովրդի տրամադրութեամբ:

„ Եւ յիշաւի, եկեղեցական դպրոցները և գոյքերը
 „ դրաւելու վերաբերմամբ՝ կովկասեան իշխանութեան
 „ յարուցած հարցը կառավարչական սիստեմի արդիւնք
 „ չէ, և բացատրւում է միմիայն տեղական ադմինիս-
 „ տրացիային պատկանող առանձին առանձին պաշտօն-
 „ եաների նախապաշարումներով, որը ի նկատի առնելով
 „ կաթողիկոսական աթոռի, պատմական պատճառներով,
 „ կովկասեան սահմաններում գտնւելը, ձգտում է նրան
 „ տեղական հիմնարկութեան բնաւորութիւն տալ և
 „ Պատրիարք-կաթողիկոսի բարձր դիրքը, նրա ունեցած
 „ իրաւունքը՝ յարաբերութեան մէջ մտնելու մինիստրների
 „ հետ և նոյնիսկ ամենահպատակ դիմումն անելու թա-
 „ գաւոր կայսեր բարձրագոյն անձին՝ նկատւում է իբրև
 „ իր հեղինակութեան նւազումն:

„ Իմ այդ կարծիքի հաստատութիւնը ես տեսնում
 „ եմ այն հանգամանքի մէջ, որ չնայած վերելիշատակ
 „ ւած բոլոր փաստերին և նկատումներին, որոնք չեն
 „ կարող անյայտ լինել կովկասեան իշխանութեան, նա,
 „ այդ իշխանութիւնը այնուամենայնիւ հնարաւոր հա-
 „ մարեց պնդել ի չարը գործ դնելով բարձրագոյն կա-
 „ ռավարութեան վստահութիւնը, որ իբրև թէ եկե-
 „ ղեցական կալւածների եկամուտները գործադրւում
 „ են հակահառաքանական նպատակների համար, որը
 „ և յատկապէս առաջ բերեց եկեղեցական գոյքերի
 „ դրաման խնդրը: Սակայն այդ մեղադրանքը այնքան
 „ ծանր է և այնպիսի արատ է բերում հոգեւորակա-
 „ թեան և ինձ, նրա պետին, որ ես իմ պարտքս եմ
 „ համարում, հօտիս առջև՝ արկանել առ ոսոս ջեր
 „ իմ սպասաւորութեան՝ մատուցած սուրբ Սեղանին, իմ
 „ անձնւիրութեան ռուսաց գահին՝ դեռ ևս թիւրքիա
 „ եղած ժամանակից, որի համար ես կրեցի թիւրքաց

„կառավարութեան հալածանքը, և վերջապէս ի պատիւ
„իմ տարիքի, բարեհաճեցէք հրամայել՝ բանալու խիստ
„և մանրազնին քննութիւն: Եւ այն ժամանակ, հա-
„մարձակում եմ կարծել, Գուք, Չերդ Մեծութիւն, կը
„համոզէք, որ անարդար էր վերելիչած մեղադրանքը,
„որը առաջ բերեց այնքան ծանր կարգադրութիւն,
„ինչպիսին է եկեղեցական ստացածքների գրաւումը,
„մի քայլ որ պղտորեց Կովկասի հաւատարիմ հայ
„ազգաբնակչութեան խիղճը:

„Վերջին տարիներս ձեռք առած միջոցները և ա-
„ռանձնապէս մինիստրների կօմիտէի 1903 թւի յու-
„նիսի 12-ի կարգադրութիւնը՝ հայ լուսաւորչական
„եկեղեցու կեանքի մէջ յարուցին շատ էական հարցեր.
„նրանք այդքան բարդ և զանազանատեսակ են, որ
„ես հնարաւորութիւն չունեմ մի հատիկ ամենահալա-
„տակ խնդրագրի մէջ սպառել նրանց պարզաբանու-
„թիւնը և նրանց քննադատութիւնը:

„Հաւատալով, որ հայկական եկեղեցու իրաւունք-
„ների նւազեցումը, ի նկատի ունենալով նրա պետական
„կարեւորութիւնը և պատմական ծառայութիւնները,—
„չի մտնում ամենաողորմած Միապետի՝ եկեղեցու հո-
„վանաւորողի՝ նախորոշումների մէջ, դիմում եմ Չեր
„Կայսերական Մեծութեան ամենահալատակ խնդիրքով՝
„— հրամայել կազմելու Ս. Պետերբուրգի մէջ առան-
„ձին Խորհրդակցութիւն, նախագահութեամբ պետա-
„կան բարձրագոյն հիմնարկութիւնների անդամներից
„ընտրւած անձանց, որոնք կ'արժանանան Չեր Մեծու-
„թեան արքայական յատուկ վստահութեան, և կար-
„գադրել՝ թոյլատրելու ինձ մասնակցել յիշատակած
„Խորհրդակցութեան նիստերին, նպատակ դնելով՝ դա-
„տել և մեկնաբանել վերոյիշեալ հարցերը, վերաբննել
„վերեւ մատնանիշ արած օրէնսդրութիւնները, պարզե-

„լու համար, թէ նրանք որ աստիճան են համապա-
„տասխանում կառավարչական նպատակներին, հայ լու-
„սաւորչական եկեղեցու վիճակին, նրա հոգեւորակա-
„նութեան և հօտի զգացմունքներին“:

Չերդ Կայսերական Մեծութեան ջերմեանդ աղօթարար
Մ Կ Ր Տ Ի Չ

Կաթողիկոս Ամենայն հայոց

12 դեկտ. 1903,
Էջմիածին

Աղերսանքի վերջին հնչիւնն էր այդ, որ դուրս էր
գալիս ալեղարդ խնդրատուի շրթունքներից՝ կայսերա-
կան լսելիքը շոյելու յուսով:

Հաւատարմութեան խոստովանանք, անցած պատմու-
թեան հպարտ յիշատակութիւն, հայկական անձնւիրու-
թեան վերարտադրումն, աղերսախառն մեկնաբանութիւն
ժողովրդական տրամադրութեան—այդ բոլորը կայ կա-
թողիկոսական խնդրագրի մէջ, շարադրած այնքան մեղմ,
այն աստիճան քնքոյշ և խոնարհ ոճերով...

Սակայն ի՞նչ շահ, ի՞նչ օգուտ:

Ողբն ու լացը երբ է կակղեցրել բռնաւորների սիրտը,
այդ ծիրանիածածկ քարը: Քարերը չեն կակղում ար-
տասուքից, այլ փշրւում են հարւածներից...

ՅԱՆՈՒՆ ՕՐԷՆՔԻ....

Տանջամբ օրէնքի անունով. — Զինւորները գիւղերում. — Երեց-փոքաների հալածամբը եւ ականատեսի նկարագրութիւնը. — Ի՞նչ գտան գիւղական եկեղեցում. — Դաշտօնական վաւերացումը. — Էջմիածնի վանքի զանձարանը. — Անարդարութեան նոր էջեր:

„Նորին Մեծութեան կամքը անդարձ է“:

Եւ շտապեցին իրագործելու ան դ ա ղ ձ կ ա մ ք Եւ պալատական սակաւապետութեան թելադրած բարձրագոյն հրամանը: Հին տաճարների բակերում շողացին սուրհեններ, ոստիկանութիւնը պտոյտի ելաւ գիւղերն ու աւանները, վերսկսեց տառապանքը՝ յանուն օրէնքի... Պատերը կսկծալի են և անթիւ:

Ահա մէկը հարկւրաւոր գիւղերից: Սգաւոր է նա: Ժպիտ չկայ մարդոց երեսներին. չի լսում սովորական զրոյցը. առօրեայ հոգսերը մոռացութեան են տրւած: Գիշերը լուր հասաւ, որ զօրք է գալիս գիւղը՝ եկեղեցական կալածները խլելու: Արածես երկնքից կրակ մաղւեց: Ի՞նչ անեն, ո՞ւմ դիմեն:

Երեկոյեան ժամից յետոյ, ուր ամենքն էլ նոյն աղօթքը մըմնջացին, շենականները ժողովի եկան: Խորհրդակցութիւն չէր այդ, այլ հասարակական ողբ: Հեռւից վատ ձայներ էին գալիս: Գաւառապետը, ասում էին, չար մարդ է, իսկ զօրքի հրամանատարը՝ մարդազայլ: „Ես այդ գիւղը քար-քանդ պիտի անեմ“ — սպառնացել էր նա դաւառական քաղաքից ելնելիս: Շատ մտածեցին, երկար խօսեցին, և որոշեցին մարդ ուղարկել ընդառաջ, յայտնելու՝ որ գիւղում թագեցրած հրացաններ չկան և ոչ էլ դիմադրական զինւած խումբ, ինչպէս հաւատացրել են, և ուրեմն կարելի չկայ 150 զինւոր բերել, աղմուկ գցել:

— Շէն է, մենք էլ մարդ ենք, ո՞վ դիտէ ինչ կը պատահի: Զինւորը մի անկարգութիւն կ'անի, գիւղացին չի կատարի նրա ապօրինի հրամանները, հակաճառութիւն, աննշան կռիւ կը ծագի, և դրանից ապտամբութեան ահագին պատմութիւն պիտի շինեն, — ու մեզ բոլորիս քաշ տան՝ ով գիտէ ուր: Այդպէս ձեռակերպեց իր միտքը գիւղական տանուտէրը, և վճռեց պատգամաւորութիւն ուղարկել՝ եկողներին համոզելու: Այն գիշերին պատգամաւորները ճամբայ ելան:

Բայց ապարդիւն: Միւս օրը առաւօտեան, դեռ արեւ նոր էր ծագել, երեք ձիաւոր հասան:

— Հէյ, մէլիք, գիւղի, շուտ, հաց և բնակարան պատրաստեցէք, ձիաների համար խոտ բերէք: Մէլիքի անունով պրիստաւից թուղթ կար: Հրամայում էր վայելուչ պատրաստութիւն տեսնել մեծաւորներին ընդունելու, իսկ 150 հեծեալ զինւորի համար՝ ուտելիք և իջւան գտնել: „Հրամայում եմ, որ զօրքը եկած ժամանակ՝ կտուրներին կանայք չկանգնեն, եմօր զօրքը եկած ժամանակ՝ կտուրներին կանայք չկանգնեն, հրապարակների վրայ ժողովուրդ չխմբուի և ոչ էլ երեխաներ“ — աւելացնում էր պրիստաւը սպառնական շեշտերով...

Երեկոյեան դէմ էր, որ զօրքը մուտք գործեց գիւղը՝ ռազմի երգերով: Սարսափ գցելու նպատակով զինւորներին մի քանի խմբերի բաժանած, կանգնեցրին այլ և այլ դիրքերի վրայ: Ինքը հրամանատարը՝ շրջապատւած զինւած պահապաններով, բարձրացաւ մօտիկ բլուրը՝ գիւղի դիրքը դիտելու համար: Արածէք պատրաստւում էին թշնամու բանակ ռմբակոծելու:

Միւս օրը սկսեց օրէնքի դժուարութիւնը: Գիւղական ներկայացուցիչները ենթարկեցին սպառնալիքի. քահանան լուռ ու մունջ՝ լսեց անլուր հայհոյանքների մի երկար շարան. իսկ երեցփոխը՝ որի տանը այդ օրը լացն ու կոծը երկինք էր հասնում, ծեծ կերաւ, և վերջը՝ ձեռքերը կապած՝ յանձնեց զինւորների հսկողութեան...

„Զինւած խումբը“, ի հարկէ, չգտնեց և ոչ էլ թագ-

կանէք: Ձեզանից հինգին մի ժամից յետոյ, ա՛յ, հէնց այս տան առջև հրացանի բռնել կը տամ և կը գրեմ՝ գուբերնատորին (նահանգապետ), որ հայերը բ ու լ ն տ արին, ես էլ հրամայեցի զինուորներին՝ խփել: Գուբ արգար, ես մեղաւոր, տեսնենք ով կը յաղթէ:

— Աղա, ասաց Ա... գիւղի երէցփոխը. ի՞նչ անենք, ի՞նչ հող տանք գլխներիս, վախենում ենք, սիրտ չենք անում:

— Ո՛ւմից էք վախենում, գոռաց օգնականը, հարձածներ տալով նրա գլխին, երեսին...

— Ինչպէս չվախենանք: Մի շաբաթ առաջ գնացել էի Օ... քաղաք, լսեցի, որ Ա-ի տանուտէրին Կօմիտէի մարդիկ արդէն սպանել են, թղթին ստորագրած լինելուն համար:

— Ա՛հ, թշուառականներ, ար մ ե ա շ կ ի, թագաւորից չէք վախենում, բայց Կօմիտէից վախենում էք: Ես ձեզ ցոյց կը տամ, թէ ինչպէս են պատժուում բ ու լ ն տ անողները: Է՛յ, ետսուռնե՛ր, կապեցէք գրանց...

«Մեզ կապեցին: Թէ ինչ բերեցին մեր գլխին՝ ո՛չ լեզուով կը լինի պատմել, ոչ էլ գրչով գրել»:

Այդ էլ ինչ ասել կ'ուզի, յանուն օրէնքի...

Մասիսի ոտքերի տակ զետեղւած է մի աննշան գիւղ՝ խաղաղ, ինչպէս ինքը Արարատեան դաշտավայրը: Ղամարլու է նրա անունը: Այդտեղ էլ ինչպէս այլ գիւղերում, սպասում էին մեծաւորներին, երկիւղով, անհանգիստ: Ահա և նրանք — պրիստաւը, օգնականը, գրագիրը և մի վաշտ կօզակներ: Հասան թէ չէ պրիստաւը կանչեց գիւղի ներկայացուցիչներին, կանգնեցրեց հրապարակի վրայ ու որոտալի ձայնով արձակեց վճռական հրամանը, — անմիջապէս ստորագրել թղթերին:

Տանուտէրը առաջ անցաւ:

— Աղա, քո ոտքերին մատաղ, ստորագրել չենք կառող, ժողովուրդը չի ուզում...

Գեռ խօսքը չաւարտած՝ պրիստաւը ցատկեց տեղից:

Նրա աչքերից կրակ էր թափուում, շրթունքներից հայհոյ յանք: Մտրակը ձեռքին նա յարձակեց տանուտէրի վրայ: Մէկ, երկու, հինգ, տասն... Աղետարշ էր տեսարանը: Անշարժ՝ ինչպէս կաղնի, գեղջուկը համբերեց, տարաւ հարձածներն ու վիրաւորանքը: Նրա դէմքի վրայ կապոյտ շերտեր երևացին, բայց նա էլի համբերեց: Իսկ մեծաւորը կանգ չառաւ և շարունակեց աւելի կատաղօրէն, աւելի անխղճաբար... Բայց ահա հատաւ ս տր ու է կ ի հ ա մ բ ե ռ ու թ իւ ն ը. ինքնապաշտպանութեան քնադղը բարձրացրեց իր գլուխը, և վախկոտ, համբերատար գեղջուկի ձեռքը ջղաձգօրէն ըմբոստացաւ իշխանաւորի դէմ... Բաղմուլթիւնը ճիչ արձակեց: Ո՛վ էր տեսել կամ լսել որ հասարակ ու ա յ ա ն ձեռք բարձրացնի, խփի չինօփեիկին, որ ուսերին է պ ո լ է տ ու ն ի, հագին նշանադրեց... Սակայն եղածն եղած էր: Հաղիւ ուշքի եկած՝ պրիստաւը հանեց ատրճանակը և կրակեց... ըմբոստ գիւղացու վրայ: Տեղի ունեցաւ ընդհանուր իրարանցում: Յանկարծակիի եկած ամբոխը շարժեց դէպի յետ՝ ինչպէս ալիք: Կօզակները հրաման ստացան կրակել: Հրացանների որոտը խառնեց կանանց և երեխաների ճիչ ու հեկեկանքին, և երբ մի քանի ժամ անցած «խաղաղութիւնը վերահաստատուեց», հրապարակի վրայ գտան չորս գիակ և քսանից աւելի վիրաւորներ, բոլորն էլ գիւղացիներից: Գիւղացիները հաւաքեցին, վիրաւորներին քարշ տւին դէպի խրճիթները: «Խաղաղութիւնը» վերականգնեց, բայց դեռ երկար, շատ երկար ժամանակ զօհերի արիւնը կարմրին էր տալիս գիւղական փողոցի քարերի վրայ, ու տներից լուում էր օրբերի խուլ սրտամաշ հեկեկանքը...

Իսկ քաջարի մեծաւորը, հաղիւ աւարտած իր զեկուցագիրը «գիւղական ապստամբութեան» մասին, անձնէք կօզակների հետ շտապեց այլ գիւղեր՝ մտրակով և արիւննով «ստորագրութիւններ» առնելու:

Ու այդ բոլորը... յանուն օրէնքի:

Ահա և պաշտօնական գրութիւններ, որոնք հակառակ իրանց անպաճոյճ և միամիտ ոճին, ազդու շեշտ են դնում կատարած անօրինութիւնների վրայ: Առաջ ենք բերում համարեա նոյնութեամբ, ծածկելով — անհրաժեշտ զգուշութիւն է այդ — անուններն ու տեղերը:

Ի հոգևոր կառավարութիւն հայոց Կ....քաղաքի

մատուցանէ սոյն յայտարարութիւն

Օրթ. գիւղի ծխատէր Յակոբ քահանան:

Ըստ ձեր և ձեզ հրամայեալ շտապողական N. 2294 հրամանի, պարտ անձինս համարիմ տալ տեղեկութիւն թէ որպիսի եղանակաւ ուստաց կառավարութեան ներկայացուցիչ մեր եկեղեցւոյ զբաւման գործը կատարեց: Պ. դաւառապետ Լեւիկեցի և իր օգնական պ. Վիսիլիով՝ իւրեանց հետ ունենալով կօմիսիայի անդամ՝ Չեպուրին և քառասունհինգ երկրապահ զինւորներ, առանց նախօրք իմաց տալու, գիւղս մտան գիւղի տանուտէրի առաջնորդութեամբ, մեր Ս. Թադէոս եկեղեցւոյ դուռ կտրեցին և ապա խիստ հրամայողաբար եկեղեցւոյ դռան բանալին պահանջեցին, որով և երեցփոխի ներկայութիւն անհրաժեշտ եղաւ: Ուստի մարդ ուղարկեցինք՝ հանդէն երեցփոխ Անդրեասեան բերել տուինք: Նա եկաւ ու յայտնեց թէ՝ «Ես լինելով հոգևոր ամենայնաբնի ծառայ, ունիմ ինձ հրամայող երբ նրանից (իմա՝ ձեզանից) հրաման ստանամ, այն ժամանակ միայն կարող եմ ձեզ (իմա՝ մարմնաւոր իշխանութեան) ամէն ինչ ներկայացնել, ապա թէ ոչ՝ անկարող եմ»:

Բայց դաւառապետ Լեւիկեցիին դիմեց մտրակի հարւածներին և հրամայեց մօտաւորապէս հետևեալ խօսքերով մեզ հասկացնել՝ ծեծելու պատճառը.

— Ըստ հայեր, մինչև հիմա ձեր եկեղեցու անունով տւած փողերը (իմա՝ նւերներ) Էջմիածին նստող խղաճեւ պետերը կ'ուտեն, կը դերնան, իսկ դուք միշտ աղքատ, միշտ անտեղեակ կը մնաք: Իսկ այժմ ուստաց բարեխնամ կառա-

վարութիւն ձեզ բարեք կ'ուզէ և դրա համար էլ ձեր եկեղեցւոյ երամուտքի գործը կ'ուզէ ինքն ստանձնել: Բայց արմեաշկա էք, ոչինչ չէք հասկնար, դուք կը կարծէք, որ ուստաց կառավարութիւն ձեր կրօնը և պաշտամունք-ծէսը ձեր ձեռքէն կ'առնէ և իր ուղղափառ հաւատին կը դարձնէ ձեզ. այդ սուտ է»:

Մեր գրայիններէն Ասատուրեան առաջ գալով ասաց. «Տէր իմ, մինչև այսօր ինչ որ լսել ենք կատարուած է... մեզնից ամէն տեսակ հարկ ու տուրքեր, տեղի անտեղի, կա-րող անկարող, պահանջած են և կատարած ենք մարմնաւոր իշխանութեան հրամաններ: Իսկ այժմու հրամանդ հոգևորին կը պատկանի, նրանից երբ թոյլտուութիւն կը ստանանք, կա-րելի է կատարենք»:

Սրան էլ վերոգրեալ հայհոյանքներ տալով ծեծեց: Զինւորներին հրամայեց անխնայ ծեծել հաւաքուած բազմու-թեան մեծին ու փոքրին և ցրուել: Գիւղացիք, որոնց մէջ և բազմաթիւ մանր երեխաներ և կնանիք, պատերէն վար ընկ-նելով փախան և ցրուեցան, իսկ վերոգրեալ Ասատուրեա-նելով փախան և ցրուեցան, իսկ վերոգրեալ «բանալին քաղաք» տա-նին՝ խօսելու համար և երեցփոխին «բանալին քաղաք» տա-նին՝ առելու համար, դաւառապետը ձիաւոր զինւորների բազմա-սանձ մինչև քաղաք վաղեցնել հրամայեց: Լեւիկեցիին սկսեց տանուտէրին և երեցփոխին խիստ ծեծել և բանալին պահանջել: Երեցփոխ Անդրեասեանի կինը չկրնալով դիմանալ երկան ծեծին՝ տանից բանալին բերեց: Բացին՝ արձանագրե-ցին մեր եկեղեցւոյ չէքը և գոյքը, որը են՝ ընդամեն 26 յին մեր եկեղեցւոյ չէքը և գոյքը, որը են՝ ընդամեն 20 տարիէն հազիւ չորս պատ կանգնած ենք, վրայի ծածքով:

Այդ ահագին դուամար ցուցակագրելէ յետոյ, դաւառապետը կալուածք հարցրեց: Ասինք, որ ոչինչ չկայ, և ուստաց կալուածք հարցրեց: Ասինք, որ ոչինչ չկայ, և ոչ մի իրաւ որ հոգի ներդրութեան պատճառաւ ոչ մի արտ և ոչ մի չայիր չենք տուած և ուրիշ գոյք ու կայք չունի մեր եկեղեցին:

Գաւառապետի օգնական Վիսիլիով հրամայեց, որ ձիա-ւոր զինւորները վերոյիշեալ երկու անձանց քաղաք տանե-լու հրամանը շտապով կատարեն:

Երեք չորս օր յետոյ, սեպտեմբերի 8-ին, գիւղից քա-ղաքի դատարան կանչուեցան ինձ հետ՝ չորս անձինք, որ գնանք մեր յօժարութեամբ ստորագրութիւն տանք նախա-րարութեան այդ անհաճոյ կարգադրութեանը: Իսկ մենք

ներկայանալով լսեցինք նոյն հրաման և յայտնեցինք, որ համաձայն չենք: Նոյն պաշտօնեայն դատարանի մէջ նոյն անարգական խօսքերով տանուտէրից զն ա կ ը (նշան) խլեց և մեզ սպառնաց հեռու երկիրներ աքսորել, քանի որ անհնազանդ դռնուած ենք կառավարութեան դէմ, ապա մեզ դուրս արին դատարանից:

«Այս է մեր եկեղեցւոյ դրաման գործ»:

Ստորագրութիւն Բաճաւայի և Նրէցփոխի

1 հոկտ. 1903,

Ն Ո Ր Ի Ն Վ Ե Տ Ա Փ Ա Ռ Ռ Ի Թ Ե Ա Ն

Սուխումի շրջանի

Մ... գեղի ծխատէր քահանայից

Յայտարարութիւն

Սեպտեմբերի 11-ին, շաբաթ օրը, Սուխումի շրջանի կառավարիչը Կուտաուուտի գաւառապետի և զօրքերի բնկերակցութեամբ գալով մեր գիւղը, կանչեց ինձ, երեցփոխին և ժողովուրդին ու պահանջեց, որ ըստ կայսերական ուկրաին յանձնեց եկեղեցու հաշիւները: Պատասխանեցի, թէ առանց մեր հոգեւոր իշխանութեան հրամանի՝ ինձ անկարելի է յանձնան գործողութեանը մասնակցել: Երեցփոխը պատասխանեց նոյնը և ժողովուրդեան մեծ մասը խաղաղ դիմադրութիւն ցոյց տաւ՝ հաշիւներու յանձնան: Եւ որովհետեւ եկեղեցու բանալիները մէջտեղ չկային դուրս բանալու համար, գաւառապետը պատրաստեց եկեղեցու դռները կոտրել տապարով: Ապա միտք յայտնուեցաւ՝ եկեղեցու տանիքի տախտակների մի մասը կոտրուել և ներս մտնել: Այդպէս էլ արին: Եկեղեցու մէջ մուտք գործելուց յետոյ, գաւառապետը մի տեղեկագիր պատրաստեց՝ ասելով թէ ժողովուրդը համաձայն էր, բայց դիմադրեցին քահանան, երեցփոխը և Նշան Տէր-Նշանեան անուն մի անձ: Գրանից յետոյ նոյն գաւառապետի հրամանով Սուխում բերեցինք՝ ես, երեցփոխը և յիշեալ Տէր Նշանեանց, անմիջապէս բանտարկեցին յիշեալ երկուսը, իսկ ինձ կայանաւորեցին քաղաքում, մինչև այս գործի կարգադրութիւնը: Այդ օրից

ի վեր՝ սպասում ենք, ոչ հարցաքննութեան ենք թարկւել և ոչ էլ ուրիշ ուէ պատասխան ստացած:

Տեղեկագրերով Վեհափառութեանդ վերցիլեալ եղելու թիւները, մնամ և այլն:

27 սեպտ. 1903

(Ստորագրութիւն)

Նուխու հոգեւոր կառավարութեան

Ն.... քաղաքի ս. Նստուածաձին եւ ս. Մինաս եկեղեցիների երեցփոխներից

Յայտարարութիւն

Սրանով պատիւ ունինք յայտնել հոգեւոր Ատենիդ, որ այն լուրը, թէ մենք կամովին յանձնել ենք եկեղեցիների դոյքերը պ. նահանգապետի կողմից նշանակւած յանձնաժողովին, միանգամայն զրպարտութիւն է: Մենք երբեք չենք զովին և չենք ստորագրել այլ պ. նահանգապետի անյայտան կարգադրութեամբ՝ յանձնաժողովը բռնի վերցրել է մեզից հաշիւները և այդ առթիւ ոչ մի ստորագրութիւն չենք տւել: Զրպարտութիւն է այն եւս, թէ մենք մեր անձերի երկուցից՝ չենք ընդգիմացել. ընդհակառակը, մենք՝ երկուսս էլ ծերացած լինելով և մեր օրերը անցկացրած, մեր անձերից աւելի թանկագին է մեր հոգեւոր պետի հրամանը և եկեղեցին: Միթէ հոգեւոր կառավարութեանը յայտնի չէ այն ուրստին ու կորուստը, որ սպառնում էր 4000ի չափ չէ այն ուրստին ու կորուստը, որ սպառնում էր 35,000 թիւք պանդուխտ քաղաքացիներին, մեր հարեան 35,000 թիւք բնակիչներից. դեռ լսում ենք հազարաւոր զինուորների ազդած սարսափը և պ. նահանգապետի սպառնալքը՝ ուղղած քաղաքի թշուառ հայ բնակիչներին:

Յայտնի է, որ մեր եկեղեցիները չունեն կալածներ, այլ միայն մի քանի հազար բուբլիներ, — շատ անշնան մի գուժար: Կանխիկ փողը 400 բուբլին՝ բռնի վերցրին ս. Մինաս եկեղեցու հաշիւից, յայտնապէս ասելով, որ իրենք կարող են երբեք մեր յանձնելուն:

Այս ամենի մասին խնդրում ենք յայտնել հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան և Նորին Վեհափառութեան: Այլ կերպ՝ մեր ամբողջ հայ ազգաբնակչութեանը յաւիտեան կորուստ էր սպառնում Գաղստան աշխարհում:

13 սեպտ. 1903

(Ստորագրութիւններ)

ԿԼԻՄ ԳԵՂԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ՅԷԶՈՐԴԻՆ:

Յայտարարութիւն

Սեպտեմբերի 9-ին մուտք գործեցին մեր վիճակը՝ մարմնաւոր կառավարութիւնից նշանակւած աստիճանաւորները, Տիկոյի պրիստաւի և յիսունից աւելի ձիաւոր զինւորների հետ միասին, եկեղեցիների գոյքը և ստացւածքը գրաւելու համար:

Նախ և առաջ դիմեցին Խցկոնեց վանքերը, որտեղ ամեն ինչ գրելուց յետոյ՝ վերադարձան Տիկոս գիւղը: Միւս օր առաւօտը, ամսի 10-ին, հրաւիրեցին իրանց ձօռ, Տիկոս գիւղը, վանահայր Յարութիւն վարդապետ Մամիկոնեանի, և երկար ու բարակ հարցեր տալուց և գրելուց յետոյ ստիպեցին ստորագրելու, բայց նա բոլորովին չստորագրեց և դնաց իր վայրը: Նրա օրինակին հետևեցին Տիկոսի, Նախիջևանի և Բագարանի քահանաները, երեցփոխներն ու ընտրած մարդիկ, որոնք բոլորովին չստորագրեցին: Երեցփոխներն և ընտրած մարդիկ իսկոյն կայանաւորեցին:

Յիշեալ աստիճանաւորները ամսին 13-ին իրանց հեծեալ-
 ղօրքով զնացին Մաւրաի գիւղը, որտեղ Սարգիս քահանայ
 Ներսիսեանը ցոյց է տալիս եկեղեցու դռքն ու հաշիւները
 և զերջն էլ ստորագրում: Պաշտօնեանները առաջարկում են
 զիւղի ընտրւած մարդկանց՝ ստորագրել թղթին, բայց
 նրանք բոլրովն հրաժարւում են ստորագրելուց: Սկսում
 են նրանց սաստիկ ծեծել, մինչև անգամ մէկի գլուխը
 կտրում են, — դարձեալ չեն համաձայնում ստորագրել:

Միևեռյն օրը, երեկոյեան ժամը 7-ին, եկան ինձ յայտնեցին պաշտօնապէս այդ անցքը, եւ անձամբ քնացի Մաւրակ դէպը եւ Ներսիսեան քահանային բաւական յանդիմանելուց յետոյ՝ պատւիրեցի որ եկեղեցի չմտնի եւ իրաւունք չունենայ քահանայապետութիւնն անելու, մինչև հոգեւոր իշխանութիւնիցդ ստանամ որ եւ կարգադրութիւն:

Այս մասին խոնարհաբար յայտնում եմ Ձերդ բարձրապատուութեան ի տնօրինութիւն:

N. 37

Գործակալ

14 *utbun.* 1903

(Ստորագրուած իւն)

Ծեծ, տանջանք, սպանութիւն — յանուն օրէնքի . . .

Տեսարանի վայրը Էջմիածինն է։
1903 թվի սեպտեմբերի 3-ին էր, որ կառավարչա-
կան «Ընդունող յանձնախումբը» Երևանից ճանապարհ
ընկաւ դէպի Վաղարշապատ։ Նախագահի պաշտօնը յանձ-
նւած էր փոխ-նահանգապետ իշխան Նակաշինէին, իբրեւ
մի պաշտօնեայի, որ «ընդունակ է ջլատելու ամեն մի
գիմարդու թիւն»։ Հասան Էջմիածին, խնդրեցին տեսակ-
ցութիւն կաթողիկոսի հետ։ Յաջորդ օրն իսկ տեղի
ունեցաւ առաջին տեսակցութիւնը*։ Սակայն խնդիրը
լուծուիմ չ'ստացաւ։ Նենգամիտ պաշտօնեաները այս
կողմ այն կողմ ընկան. փորձեցին ազդել խոստովներով
ու սպառնալիքով, փորձեցին դաւեր լարել, — սակայն
դարձեալ անօգուտ։ Աջողութեան ոչ մի նշան չէր երե-
ւում։ Ճարահատած՝ Յանձնախմբի նախագահը խնդրեց
նոր տեսակցութիւն, որը տեղի ունեցաւ տասն օր յետոյ,
սեպտեմբերի 15-ին։

սեպտեմբերի 15-ին:
Իշխ. Նալկալիձէ. — Չերդ Սրբութիւն. այսօր տասնե-
րորդ օրն է, որ մեկնելով Երեւանից՝ ձեռնարկել
եմ յունիս 12-ի Բարձրագոյն Հաստատուած օրէ-
նսդրութեան գործադրութեան. նոյն օրէնքի տրամադրու-
թեամբ՝ ընդունեցինք որոշ կալուածներ, որոնք կը պատ-
կանէին Մայր-Վթոռին, առանց ուշադրութիւն դարձնելու
մանրամասնութիւններուն: Բայց քանի որ նոյն օրէնքի մէջ
խօսք կայ և՛ դրամական գոյքերու մասին, որոնք կը պատկանին
եկեղեցիներուն և վանքերուն, հետեալաբար այստեղ Մայր-
Վթոռի մէջ մեզ կը փնայ ուրիշ ընկելիք մը ևս, որպէսզի բար-
ձրագոյն հրամանը լիովին կատարուած լինի: Իմ և ինձ հետ
միասին կողկասեան բարձրագոյն իշխանութեան կողմէ նշա-
նակուած ընդունող յանձնախմբի խոնարհ խնդիրն է առ
Չերդ Սրբութիւն, որ բարեհաճէք հրամայելու թոյլ տալ
մեզ վերցնել գանձարանի մէջ եղած՝ դրամական կարողու-
թիւնն ալ:

Վեհ. Կաթողիկոս. — Ինչ որ կը վերաբերէր արտաքին
կալուածներուն, դուք ազատ էիք վերցնել՝ Ձեր

Հայեցողութեան համաձայն, ինչպէս ազ կը տրամադրէ նոր օրէնքը, բայց ինչ որ կը կերաբերի Մայր-Աթոռի գանձարանին, դուր համար ես պիտի բտեմ հետեւեալը: Առաջին. Մայր-Աթոռի անուան և վարկի հետ կապուած է գանձարանը: Այսօր Մայր-Աթոռը 2,400 բուրլի պարտք ունի, և այդ վստահացուած է նոյն գանձարանին: Եթէ վաղը ես պարտք ընելու ըլլամ իմ տան կարիքների համար, դա դարձեալ նոյն գանձարանի վարկի շնորհիւ պիտի տրուի ինձ: Յանձնելով վանքի գանձարանը ձեզ, ես երկրորդ օր իմ ձեռքովս պիտի փակեմ և Մայր Տաճարի դուռը: Այստեղ եղող կախկոպոսներ և վանքի մէջ ապրող միաբաններ առանց հացի չեն կրնար ապրիլ, և հետեւեալ պիտի թողնեն և ցրուին, որով իմ հնադարեան վանական կազմակերպութիւն ինքն ըստ ինքեան պիտի լուծուի: Երկրորդ. ամսոյս 13ին ես ուղարկեցի յանուն Նորին Մեծութիւն թագաւոր կայսեր իմ ամենախոնարհ աղերսս ներկայ խնդրի առթիւ, և կը յուսամ ու մեծ հաւատով կ'սպասեմ որ Նորին Մեծութեան ողորմութիւնը պիտի հասնի ինձ և խնդիրն ստանայ բարեյաջող լուծումն: Աւստի կը խնդրէի այս մասին այլ ևս խօսք չընել:

իշխ. Նակաշիծէ. — Չերդ Սրբութիւն; ես, ինձ ընկերացող Յանձնախմբի հետ միասին իմ խորին շնորհակալութիւնս եւ երախտագիտութիւնս կը յայտնեմ Չերդ Սրբութեան: Մեր կատարած գործողութիւններու միջոցին, տասն օր շարունակ եւ ոչ մէկ տեղ մենք որ եւ է ղիմադրութեան չի հանդիպեցանք եւ կամ որ եւ է անխորժ դէպքեր չի կատարուեցան, եւ ես՝ լի երախտագիտութեամբ այդ կը վերագրեմ Չեր անմիջական ներկայութեան եւ ազդեցութեան Կալով այն առարկութեան, թէ վանքը գանձարանի վարկով կը պահպանուի, եւ կը վստահացնեմ, որ եթէ իմ խնդիրս խաղաղութեամբ, քաղցրութեամբ եւ սիրով վերջանայ, եւ կարող եմ անմիջապէս հետագրել պատշաճաւոր իշխանութեան՝ եւ վանքի առօրեայ պէտքերի համար գուցէ գումարներ բաց թողնուին: Բացի դրանից, եթէ Չերդ Սրբութիւն առարկութիւն է անում գանձարանում գտնուած գումարների մասին, պիտի տեսնեմ, որ դա շատ չնչին գումար է մեր ստացած մեծագումար կալուածների հետ

Համեմատելով, որոնք հարկւր հաղարներ արժեն: Կալով
Չերդ Սրբուծեան խնդրաբիրն յանուն Թագաւոր Կայսեր,
ես նորից կրկնում եմ՝ որ եթէ խնդիրը համեմաշխու-
ծեամբ վերջնայ, յոյս ունեմ թէ Նորին Մեծօւթիւնը
աւելի լայն ըմբռնելով խնդիրը, գուցէ իր Հնորհն անէ և
ողորմած լինի գէպի Չեր ուղերձը:

ողորմած լինի դէպի Չեր ուղարկւել.
վեհ. Կաթողիկոս. — Ես, իբրեւ ամենայն հայոց կաթո-
ղիկոս, հրամայած եմ իմ ստորագործել հոգեւորա-
կանութեան և խրատեր եմ ժողովրդին, որ ոչ մի
մասնակցութիւն չունենան այս խնդրոյ մէջ, ինչպէս մենք
ո՛ր և է մասնակցութիւն չունեցանք. արդ ինչպէս կարող եմ
ինքս մասնակցիլ Չեր առաջարկութեան և իմ ձեռքովս
իմ գանձարանը ձեզ յանձնել: Ի՞նչ պիտի ըսէ ինձ իմ
ժողովուրդ յանձնուող դէպքում: Հէ՛ որ նա պիտի ըսէ՝
մեզ հրամայեց մասնակցիլ, իսկ ինքը գանձարանը յանձ-
նեց: Ո՛չ, այդ երբէք չի կրնար տեղի ունենալ: Պրօկու-
րօրը շատ լաւ գիտէ մեր գանձարանի հաշիւները, նոյնիսկ
հինգ-տաս կողակէներն ալ: Ուստի և իմ վերջնական խօսքս
է՝ երբէք իմ կողմից գանձարան չյանձնուիր. վարուեցէք
ինչպէս ձեր ցանկութիւնն է և ինչպէս օրէնքը կը արա-
մագրէ. եթէ հաճելի է Ձեզ՝ կրնաք կնքել գանձարանը:
Այս է իմ վերջին խօսք:

ۛۛۛۛۛۛۛۛ . . .

կնքեցէ . . .
 „Այդ բաւական չէ, մտածեցին օրէնքի դործադրող-
 ները, այլ հարկաւոր է մի այնպիսի հարւած, որ լաւ
 դաս լինի միւսներին համար“։ Վերադարձան Երեւան,
 յատուկ ժողովների մէջ, գաղտնի ի հարկէ, մշակեցին
 տալիք դասի մանրամասները, և սեպտեմբեր 23-ին նո-
 րից արշաւելով դէպի վանքը՝ ձեռնարկեցին ծրագրի իրա-
 գործման։ Ու տեղի ունեցաւ չտեսնւած այլանդակու-
 թիւն։ Փակեցին վանքի դարպասները, գանձարանը շրջա-
 պատեցին զինւած կօղակներով, վեհարանի, ճեմարանի
 և Ղազարապատի բակերում զինւորական պահակներ
 կանգնեցրին, բերել տւին մուրճ ու քլունգ, փշեցցին
 դռները, փշեցցին դրամարկղը և կորգեցին կոտորած
 արկղից նրա բովանդակութիւնը, — 14 հազար ռուբլի,

ԳԱՂՏՆԻ ԿՕՄԻՏԷ

Գիւղական ժողովը. — Պէտք է դիմել կօմիտէին. — Գաղտնի
կօմիտէի նիստը. — Շարժման սկզբնաւորութիւնը. — Ազատութեան
ոգին. — Աճող հոսանքը. — Փաստագրեր:

Գիւղական ժողով է:

Ընդարձակ տան մէջ համախմբւած է համարեա
ամբողջ գիւղը — տանուտէր, քահանայ, ուսուցիչ, ծե-
րունի շինականներ և մեծ բազմութիւն երիտասարդ-
ների: Նախագահողը ինքը տանուտէրն է: Իբրև ոստի-
կանութեան պ ա շ տ օ ն ա կ ա ն ներկայացուցիչ, նա չէր
ուզում ստանձնել այդ պաշտօնը: Երկիւղ էր կրում: Սա-
կայն «Ջահէնները» հասկացրին նրան, որ այդ մերժումը
կը նկատուի իբրև թշնամանք: «Այս Ջահէններից խաթա
կըգայ» — մտածեց նա տուն դառնալիս, և զիջեց. . .

— Դուք ամէնքդ, հասարակութիւն, գիտէք թէ ինչու
ենք հաւաքել այսօր, — այսպէս սկսեց տանուտէր-
նախագահը իր խօսքը և անմիջապէս աւելացրեց. «Դուքսը
լաւ նայեցէք»:

— Միամիտ եղէք, լաւ կը նայենք, պատասխանեց
դրսից մի երիտասարդ, որին յանձնւած էր՝ իր ընկեր-
ների հետ միասին՝ հսկելու, որ կասկածելի մարդիկ չը
մօտենան ժողովասրահին և չլրտեսեն: Նախադրուշու-
թիւնը արդարացի էր: Ոստիկանութիւնը վաղուց արդէն
լրտեսներ էր պահում, որոնք գիշերները այցի էին գնում
այս և այն գիւղը՝ իմանալու, թէ ինչ է խօսւում, ինչ
է կատարւում. . .

Սկսեց խորհրդակցութիւնը:

Երկար վիճեցին: Եկեղեցու սպասաւորը իրան յայ-
տարարեց՝ թէ և տատանումով, համակերպութեան կող-
մակից: Տարիքաւոր շինականները, ընդհակառակը, լսել
էլ չէին ուզում եկեղեցական գոյքը յանձնելու մասին.
«Ինչ որ մեր հայրերն ու պապերը չեն արել, մենք չենք
անի»: Եւ առաջարկում էին թագցնել գաղել ամէն ինչ՝
թէ փող, թէ կալածք: Ջահէնները աւելի պահանջկոտ
եղան: «Մեզ իրաւունք տւէք, բացականչեց կրակոտ մի
երիտասարդ, մենք տասն հոգով վաղն և եթ ծակ-
քարը կ'երթանք, կը բռնենք ճանապարհը և եթէ մի
հատ չ'ինովնիկ անգամ կենդանի այս կողմն անցնի, մեր
բոլորի տները քանդեցէք, մեզ էլ գիւղից քշեցէք ուր
ուզում էք»:

Այդ սպառնական խօսքերը դանակի պէս կտրեցին:
Եղան համաձայնողներ, բայց շատերը լսել անգամ չէին
ուզում: «Մեր գիւղը հիմնայատակ կ'անեն» — ասում էին
նրանք: Տանուտէրն ու քահանան նոյնիսկ փորձեցին ժո-
ղովը փակել տալ. . . Շատ ուշ միայն կարողացան համա-
ձայնութեան դալ և վճռեցին՝ անել այն, ինչ անում են
հարեան մեծ գիւղերը. — մարդ ուղարկել կ օ մ ի տ է ի
մօտ, որ տեսնեն թէ նա ինչ է ասում:

Եւ մարդ ուղարկեցին կ օ մ ի տ է ի մօտ. . .

Ուշ գիշեր է: Նահանգական քաղաքի յետ ընկած
փողոցներից մեկում, ուր ոչ լապտեր կայ՝ լոյսի համար,
և ոչ յաճախորդներ՝ լրտեսելու, համեստ մի տան մէջ
Ժ ո Ղ ո Վ է նշանակւած: Ժողովականները, թւով հինգ,
մեծ մասը երիտասարդ, հաւաքւած սպասում են: Ամենքի
երեսի վրայ՝ աշխոյժի ու հետաքրքրութեան հետ միասին
նկարւած է անհանգստութիւն, նոյնիսկ երկիւղ: Գրսից
լսւող ամեն մի ձայն ստիպում է դադարեցնել վէճը,
լսել ու ակննջ դնել. . . Ինչ անեն. . . ալ կերպ անհնարին
է: Ամենատես ոստիկանութիւնը յաճախ էր գտել նրանց

հետքը, շատ անգամ էր ստիպել փոխել ժողովի տեղը, նոյն իսկ թաղը...

Գաղտնի կօմիտէի արտակարգ ժողովն է այդ:

Սպասում են վեցերորդ ընկերոջ, որին յանձնաժողով է մի կարեւոր բանակցութիւն: Ահա և նա:— Կաղը, — պատմեց նորեկը — Ընդունող յանձնախումբը պիտի պտտէ եկեղեցիներն ու գարոցը՝ գոյքերը՝ գրաւելու համար: Համաձայն նահանգապետի կարգադրութեան, յանձնախումբի հետ պիտի լինի և՛ քաղաքային վարչութեան մի անդամը — իբրեւ ներկայացուցիչ քաղաքի: Անդամներից ոչ ոք, ի հարկէ, իր կամքով և հաճութեամբ չէ ուղում մասնակցել մի գործի, որ ամբողջ ազգաբնակչութեան զայրոյթն է գրգռում: Անցեալ շաբաթ մէկը հիւանդ ձեւացաւ, միւսը քաղաքից բացակայեց — սակայն անօգուտ: Նահանգապետը պնդում է, որ քաղաքը պիտի իր ներկայացուցիչն ունենայ: Վարչութեան անդամները վիճակ են գցել, որը ընկել է X-ին: Ես նրա հետ բանակցում եմ ահա երկու օրից ի վեր: Խեղճ: Նա շատ լաւ գիտէ, որ եթէ հրաժարւի մասնակցելուց՝ պիտի հեռացւի պաշտօնից և ապա՝ ենթարկւի արքայի: Ծանր է նրա վիճակը, որովհետեւ այդ պաշտօնից դուրս՝ բազմամարդ ընտանիքը պահելու ոչ մի նիւթական միջոց չունի, ինքն էլ տկար է և տարիքաւոր: Սակայն նա իր վիճակը աւելի ծանր է համարում կօմիտէի առաջ վերջին յայտարարութիւնից յետոյ, որը նա նկատում է սպառնալիք այն բոլորի հասցէին, որոնք որեւէ կերպ կը մասնակցեն յանձնաժողովին: — «Հազար անգամ գերադասում եմ — ասում էր նա — վնասել պաշտօնից և արքային, քան թէ հասարակութեան ատելութեան հետ միասին՝ կրել կօմիտէի նշանակած պատիժը: Թող կօմիտէն ինչպէս ուզում է վճռի, ես այնպէս էլ կը վարւեմ»:

Եւ գնաց բաղնիքում կօմիտէի անյայտ դուռը:

Գաւառական «դուսաղի» սենեակներից մէկում՝ մութ, կեղտոտ ու լի դարձահոտութեամբ, նստած են տխուր ու տրտում երեք «ներկայացուցիչներ», ձերբակալւած՝ թղթին չստորագրելու համար: Անտանքի է խստութիւնը, բայց աւելի անտանքի նրանց դրացիութիւնը — մարդասպաններ, աւաղակներ, արքայի սպասող ոճրագործներ, որոնք մտածում են մտածում, բայց չեն կարող հասկանալ թէ ինչն է ստիպում այս մարդոց բանտ նստել, բայց ստորագրութիւն չտալ... Բանտապետի կողմից մի քանի անգամ մարդ եկաւ, կրկնելու գաւառապետի պահանջը, և դրա հետ միասին մի շաբաթ սպառնալիքներ՝ մէկը միւսից աւելի սեւ, աւելի ահաբեկ: Սակայն կալանաւորները մնացին անողոր, հաստատ իրանց խօսքին: Լոկ համոզմունքը չէր նրանց ոյժ տւողն ու ղեկավարը: Գլխաւոր մի պատճառն էլ այն սպառնալիքն էր, որ յանուն ժողովրդական շահերի տւել էր գաղտնի կօմիտէն, սպառնալիք այն մարդոց հասցէին, որոնք կը համարձակէին դաւաճանել բողոքի նշանաբանին: «Ի՞նչ անենք, երկու կրակի մէջ ենք, որին լսենք»:

Եւ վճռեցին կօմիտէին լսել...

Կօմիտէ...

Ահա այն բառը՝ խորհրդաւոր և նշանակալից, որ վշտի օրերին դուրս էր գալիս ամբոխի շրթունքներից, միշտ կամացուկ, միշտ կիսաձայն:

Ո՞վ էր նա, ի՞նչ էր նա:

Արդեօք նորածին մի սկսնակ, թէ ճիւղաւորւած, խոր արմատներ արձակած քաղաքական մի կազմակերպութիւն, որ յեղափոխութեան կրակն ու աւետիսն էր տանում դէպի ամբոխը, դէպի ժողովրդական մրափած խաւերը:

Ոչ ոք գիտէր:

Ուրբեր էին նրա ղեկավարները: Արդեօք հեռուից, ազատ վայրերից եկած ռազմիկներ, անծանօթ ժողովուրդին, թէ նոյնիսկ ժողովուրդից ծնած, նրա արիւնից և ոսկրից կազմած անհատներ՝ ենթակայ նոյն վշտերին, ողորկած նոյն արտասուքով:

Ոչ որ գիտէր:

Յեղափոխական ո՞ր կազմակերպութիւնն էր ձեռք առել կռւի ղեկը: Ո՞ւր էր կենտրոնը, և ո՞ւր ճիւղերը. ո՞րտեղից էր բղխում գլխաւոր հրահանգը, և ո՞վքեր էին տարածում այդ հրահանգները հեռաւոր գիւղերն ու մոռացւած անկիւնները, այդքան հրամայաբար և այդ աստիճան արագօրէն:

Ոչ որ գիտէր:

Եւ կամ այն հրահանգները, որոնք ռազմական շեշտով գալիս էին անյայտ տեղերից՝ անծանօթ անձանց միջոցով, արդեօք իսկական կազմակերպութեան որոշումներն էին, թէ բղխած որեւէ պատահական խմբի, անհատի, նոյնիսկ կասկածելի անձի բերանից և գրչից, իբրեւ շահագործում ժողովրդական տրամադրութիւններին:

Գարձեալ ոչ որ գիտէր:

Կարեւոր էին այդ հարցերը, բայց նրանք անհատներին էին միայն հետաքրքրում, և կամ այն շրջաններին, որոնք մօտիկ էին կազմակերպական գործին: Ժողովուրդական ամբողջութեան համար — գոյութիւն չունէին այդօրինակ հարցերը, իբրեւ անկարեւոր:

Գ ա ղ տ ն ի կ ո մ ի տ է՝ — վերացական անուն էր դա:

Կռւի հոմանիշը մասսայի աչքում, ազատութեան շունչը, որ ծնունդ առնելով տանջանքի խաւերում, կսկծալի հառաչանքներով, բայց անդադրելիօրէն, քայլ առ քայլ առաջանում էր դէպի բարձր, դէպի լոյս աշխարհ՝ միշտ յարաճուն, միշտ կենսունակ:

Վաղուց էր ծլել նա:

Բայց աւանդ այդ փրկարար շունչը, որ ձգւում է դէպի հրապարակականութիւնը, ինչպէս նորածիլ բոյսը դէպի արեւը, ստիպւած էր՝ ժայռին դէմ ընկած արմատի նման՝ թեքւել քաղաքական արգելքների առջև, փոխել բնական ուղին և ընդունել գաղտնի ձևեր: Ու այն օրից, երբ ամբարտաւան ցարիզը, պատռելով կովկասեան լեռները, հալածանքի թագաւորութիւն հաստատեց բազմալեզու երկրի բոլոր անկիւններում, երբ ամբողջ երկիրը դարձաւ քաղաքական կանգնած, և անշեղ յառաջ քառորդ դարուց ի վեր սիստեմատիկ և անշեղ յորդականութեամբ կատարւում է թաղումը այն բոլորի, ինչոր սիրտ և հոգի էր տալիս անբախտ ժողովուրդին: Ուր համաձայն բարձրագոյն քմահաճոյքների ներին, ուր համաձայն բարձրագոյն քմահաճոյքների, ինչէր միայն մի լեզու, մի եկեղեցի, մի վարդապետի լինէր միայն մի լեզու, մի եկեղեցի, մի վարդապետութիւն, բռնաւորի լեզուն, բռնաւորի եկեղեցին, բռնաւորի վարդապետութիւնը, — այդ նշանակալից օրերից արդէն՝ գ ա ղ տ ն ի պատրաստութիւնն ու պրօպագանդը դարձան անխուսափելի, իսկ գ ա ղ տ ն ի կ ո մ ի տ է ն եր լ՝ կռւի լաւագոյն դէնք:

Բռնապետութիւնը ստեղծեց գաղտնի ոստիկանութիւն: Յեղափոխութիւնը՝ գաղտնի կոմիտէներ: Վերջինը թիւն: Յեղափոխութիւնն է: Քաղաքական «նահապետականութեան» շրջանում, երբ կովկասեան երկիրը դեռ տակնուվեր էր գաղտնի ոստիկանութեան արհաւիրքէս չէր ճանաչում գաղտնի ոստիկանութեան արհաւիրքները, երբ «խոնարհ հպատակի» տունը դեռ չէր ճանաչում ժանդարմի աղետաբեր այցը, ոչ որ չէր խորհում քաղաքական թագնած պայքարի մասին, այն պայքարի օրի հնոցը գաղտնի ժողովներն են և հոգին՝ արգելած հրատարակութիւնները: Սակայն այդ արհաւիրքները չէին կանգնում դարձան յաճախակի: Ամեն ինչ ենեկան: «Այցերը» դարձան յաճախակի: Վաղուց էր ծլել նա: Թարկեց հսկողութեան և խուզարկութեան — դպրոց, տպարան, ժողով, եկեղեցի, բնակարան: Նոյնիսկ մարդկային գանկի մէջ թագնած մի տ.բ.ը ազատ չմնաց

պօղիցիական հսկողութիւնից: Ապաւնքի տակ դրեց ոչ միայն գօրծը, այլև մտածմունքը: Աղբ չմնաց առանց շղթայի, անկիւն՝ առանց հեկեկանքի...

Քաղաքական այդ մահաբեր մղձաւանջի մէջ ահա, գըլուխ բարձրացրեց հալածական ազատութեան նախա-նշանը—բողոքը, գրաւիչ՝ ինչպէս հեռաւոր զանգի ձայն, բղխած խիզախ ռազմիկների բերանից: Սկզբում փոքրութիւն էին նրանք, անջատ, նոյնիսկ միմեանց անծանօթ: Ասկայն բռնութեան խտացումը խտացրեց և բողոքը: Անհատները միացան, խմբեր ստեղծեցին, խմբերը կարգապահութեան տակ մտած՝ գաղտնի կօմիտէներ կազմեցին: Եւ փոքր առ փոքր ձուլւեց դիմադրական մի ամբողջ բանակ, որը ունէր իր սեփական զօրքը—յեղափոխական մարտիկներ, իր յատուկ զէնքը—գաղափար, իր օրդանը—գաղտնի հրատարակութիւններ, իր ժողովուրդը—տանջաւածների և հալածականների լեզու, ստեղծագործւած բռնութեան և կապիտալի քուրայում...

Ինքը անսանձ միապետութիւնը իր սանձարձակ խստութիւններով, անվերջ միջամտութեամբ ու յարաճուն վետօներով մղում էր երիտասարդութիւնը դէպի գաղտնի կազմակերպութիւններ: Օրինական եղանակով բացարձակօրէն ոչինչ չէր կարելի անել, նոյնիսկ երգել և խօսել: Ստիպւած էին դիմել ստոր-երկրեայ միջոցների, — ժողովը՝ ծածուկ, ընթերցանութիւնը՝ ծածուկ, տեսակցութիւնը՝ ծածուկ, տպագրութիւնը՝ ծածուկ, նոյնիսկ մարդասիրութիւնը՝ ծածուկ: Եւ այդ գաղտնի, ստորերկրեայ միջոցների մէջ աճում էին շրջաններ, ամբողջ սերունդ՝ իբրև գաղտնապահութեան վարպետներ, իբրև մասնագէտներ անտեսանելի, բայց վճռական ու լայնածաւալ պրօպագանդի...

Ուրիշ ուղի չկար:

Ընդհանուր-պետական պատճառներին եկաւ աւելա-

ցաւ և՛ տեղական, ազգայնական վիշտը, այնքան խորունկ և այնքան սուր՝ ցարերի թագաւորութեան ծայրերում: Բռնապետութիւնը իր ընդհանուր երկիւղին կցում էր և ծայրերի, սեպարատիստական՝ երկիւղը, իսկ ծայրերի փոքրիկ ազգերը, իրանց ընդհանուր ցաւերին՝ տեղական, ազգայնական ցաւերը: Ֆինլանդիան՝ հիւսիս-սոււմ, լեհաստանը՝ արեւմտեքում և Կովկասը՝ հարաւում—կրկնակի տառապանքների որրան դարձան: Հայը և վրացին հարազատ երկրի մէջ հալածական էին ոչ միայն իբրև հպատակ, այլ և իբրև հայու վրացի: Հայ-բանորը ճնշուած էր ոչ միայն որպէս բանուոր, այլ և որպէս հայ-բանուոր: Գրականութեան, դպրոցի, ինքնավարութեան դէմ եղած ճնշումը կրկնապատկւում էր, եթէ գրականութիւնը լեհական էր, դպրոցը՝ հայկական, ինքնավարութիւնը՝ ֆիննական: Հալածանքի կրկնապատիկ բնոյթը կրկնապատկեց ատելութեան և կուլի ոյժը: Եւ ըմբռնելի, թէև ցաւալի, հետևողականութեամբ՝ լեհը, ֆիննը, հայը, վրացին, հրէան սկսեցին ատել ոչ միայն կառավարութիւնը, այլ յատկապէս ռուս կառավարութիւնը, ոչ միայն ռուս կառավարութիւնը, այլև փարութիւնը, ոչ միայն հետ շարժապատկառ պարագաները այդ կառավարութեան հետ շարժապատկառ պարագաները — ռուս պաշտօնեաները, ռուսաց լեզուն, նոյնիսկ ռուսական քաղաքակրթութիւնը, մի երևոյթ, որ ամբողջ-յիս հոգեբանութեան տեսակէտից՝ հետևողական էր, բայց անպայման ցաւալի, տխուր և փնսսաբեր...

Քաղաքական այդ հոգեբանութիւնը իր աճեցման համար մեծաքանակ նիւթ գտաւ հայկական մօտիկ անցեալի պատմութեան մէջ: Փաստերը պերճախօս են:

Ահա մի քանիսը այդ փաստերից:

Դեռ վաթսուներկան թւականներին հայկական սերունդը շատ լաւ էր յիշում պետական այն մեծ խաբէբայութիւնը, որին զոհ գնաց Արարատեան նահանգը — խոստացւած քաղաքական ինքնավարութեան և

փոխարէն միապետութեան գործակալները թունաւորեցին «Տայրենեաց պաշտպանին» — Ներսէս Աշտարակեցուն: Դա կատարեց 1857 թին: Յաջորդ սերունդը ականատես եղաւ վատթար իրողութիւններին: «Ազատարար» պատերազմից հազիւ չորս տարի անցած, անողոք հալածանք յայտարարեց թիւրքահայերի դատին — կովկասեան հայութեան այդ քաղաքական տենչանքին: 1882-ին էր այդ: «Մշակի» խմբագրութիւնը ենթարկեց անգրանիկ խուզարկութեան՝ թիւրքահայ շարժման նւիրած լինելուն համար: Հազիւ երկու տարի անցած՝ 1884-ին, Երեւանում սկսեցին խուզարկութիւններ և իբրեւ վերջաբան՝ հայերի խմբական անդրանիկ պըսորանքը: Նոյն 1884ին ժողովըրդական Ներսէս Արժապետեանի կաթողիկոսական ընտրութեան բեկանուով և մի տարուց յետոյ անժողովրդական Մակարի՝ երկրորդ թեմանաւորի դաւադիր հաստատութիւնը: 1885-ին հայոց դպրոցների առաջին փակումը — որ հակաառաջադեմ պայքարի յորդառատ աղբիւրն եղաւ: 90-ական թւականներից բացեց խստութիւնների նոր շրջան: 1895-ին հրաման չգրել և ոչ մի խօսք յօգուտ թիւրքահայերի: Անսովոր հալածանք հայկական դատին նւիրած կազմակերպութիւնների դէմ: Բանտ և պըսոր բազմաթիւ յեղափոխականների, — բանուոր, արհեստաւոր, վաճառական, ուսուցիչ, գրող: 1896-ին հայոց դպրոցների երկրորդ և վերջնական փակումը: 1900-ին ոչնչացումը բարեգործական և հրատարակչական հիմնարկութիւնների: Հալածանք հայկական մամուլի դէմ, — «Մշակը» երկու անգամ ընդհատած. «Արձագանք» լրագիրը դադարեցրած. «Տարազը» ընդհատած. «Նոր-Դարը» խափանած: «Արարատը» կաթողիկոսի ձեռքից խլած: Մերժումն նոր հրատարակութիւնների: Հալածանք հայոց թատրոնի դէմ: Արգելք յորեւանների, ազգային-պատմական տօների, յաճախ

անմեղ և «անվտանգ»: Արգելք նոյնիսկ թաղման հանդէսների, որոնցից ամենամեծը — Գրիգոր Արծրունունը — վերջացաւ ընդհարումներով և բանտարկութիւններով: 1901-ին կարճումն հայ հոգեւորականութեան օրինական իրաւունքների: 1902-ին անպատում տանջանքների մի նոր շարան՝ ուղղած թիւրքահայ գաղութականութեան դէմ — տարագիր զօհերը Մեծ-Մարգասպանի: 1903-ին եկեղեցական կալածների յափըտակութիւնը՝ յունիսի 12-ի օրէնքով: 1904-ին հայդուկների դաւադրական կոտորած Զւինի լեռներում և Զօրի բարձունքների վրայ:

Եւ ի լրումն — գիւղացիներ զոհւած հողից՝ յօգուտ ոռոս գաղթականների, հարկերի ծանրաբեռնումն, բանուորներ առանց աշխատանքի «ազգայնական» պատճառով, քաղաքացիներ՝ զուրկ քաղաքացիական իրաւունքներից, կասկածանք ամէն տեղ, ծեծ, մտրակ, բանտարկութիւններ բոլոր գաւառներում, խուզարկութիւններ ամենուրեք, արիւն և արտասուք եկեղեցու գաւիթներում, դպրոցների առջև, մեծաւորների կացարանների մօտ:

Ու այդ բոլորը մի նշանաբանով՝

Կ ո վ կ ա ս՝ առանց հայութեան:

Այդ հալածանքն ու տանջանքը, հակահայկական այդ հոսանքը ահա ստեղծագործեց դիմադրութեան ոգին — ազատութեան նախանշանը, որ սկզբում աննշան, նոյնիսկ աննկատելի, կարճ միջոցում ստացաւ բուռն կերպարանք, հանուր բնոյթ, յեղափոխական ուղղութիւն:

Այդ ոգին առ ժամանակ փակւած մնաց ինտելիգենտ շրջաններում: Ժողովրդի մէջ նա ծաւալում չգտաւ: 1885-ին, օրինակ, երբ տեղի ունեցաւ դպրոցների առաջին փակումը, երեւան չեկաւ ժողովրդական ոչ մի ցոյց, դիմադրութեան ոչ մի նշան: Կառավարչական անարգ հրամանը ընդունեց և իրագործեց խաղաղօրէն, օրինակելի կարգապահութեամբ: Ինտելիգենտ շրջան-

ների տրտուները մնաց աննկատ, ոչոքից լսւած: Բողոքեցին սենեակներում, շուկով, կամացուկ—և այդ բողոքը չհասաւ ոչ բռնաւորի ականջին և ոչ ժողովրդի սրտին:

Անցաւ ընդամենը 20 տարի: Եւ այդ տարիների ընթացքում—անշան ժամանակամիջոց ժողովրդական տրամադրութեան բարեփոխման համար — ամբարւած դառնութիւնը այնքան մեծ էր և այնքան թանձր, որ երբ հասաւ վերջին հարւածը, յունիս 12-ի օրէնքը, շանթահարող ոչ այնքան ինտելիգենտ շրջանների, որքան ժողովրդական մասսաների համար, ուր կրօնը և եկեղեցին դեռ մնում են „սրբութիւն սրբոց“—ամբարւած դժգոհութիւնը պայթեց իբրեւ ռումբ և ցնցեց ամբողջ երկիրը՝ ինչպէս որոտ...

Խորհրդաւոր էր ըոպէն:

Տարւած կոււի և բողոքի միութեան գաղափարով ժողովրդական խմբերը, գիւղեր և գաւառներ, որոնում, օգնութեան էին կանչում այն տարրերը, որոնք իբրեւ գիտակից և ձեռնհաս՝ կոււի շաղկապը պիտի լինէին: Յեղափոխող տարրերը լսեցին այդ կոչը, զգացին շարժման մեծութիւնը և արձագանք տւին: Ու այդ ըոպէից արդէն գաղտնի կօմիտէներ ի դերը որոշւեց: Նրանք հմայք և հռչակ ստացան: Նրանց անունը հասաւ նոյնիսկ այն գիւղերը, ուր երբեք դպրոց չէ եղել, և ոչ էլ մի հատիկ գրագետ, ուր ոչ յեղափոխականն էր մուտք գործել, ոչ պրօպագանդիստը և ոչ էլ քաղաքական գիմադրութեան երազը:

Դա մի անսահման, սրտագին յարգանք էր, որին արժանանում էր կոււի, բողոքի գաղափարը, ժողովրդական ծնրադրութիւն՝ ըմբոստութեան տաճարի առջև, քաղաքական ինքնապաշտպանութեան բնաղբ, տրիտուր յեղափոխական կազմակերպութիւններին ու ազատութեան մշակներին:

Ժողովուրդ և ինտելիգենտ, — երկուստեք միմեանց

հասկացան: Անջատ ոյժերը մերձեցան և խմբերը բուսան սուսկի նման: Կրկնապատկեցին այնտեղ, ուր միայն մի հատ կար. կեսնք առան այն վայրերում, ուր մինչև այդ գոյութիւն չունէին: Ամենախուլ անկիւններում երեացին խորհրդաւոր շրջիկներ: Հանդէս եկան գիշերային այցելուներ, գաղտնի հրահանգներով: Հրապարակների վրայ և պատերին պրօկլամատիօններ փայլեցին, ու օգի մէջ լսելի դարձաւ մի ղօրաւոր կոչ, հմայիչ հրակերը ազատարար կոււի...

Պրօպագանդի բերան հանդիսացաւ մի յատուկ մարմին, — „Հայկական ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական կօմիտէն“, կազմւած „Գաշնակցական“ մարմինների նախաձեռնութեամբ: Նրա մէջ մտան այլազան տարրերի ներկայացուցիչներ, բոլորն էլ համերաշխ դիմադրութեան գործում: Շարժման յարեցին „Հնչակեան“, „Սօցիալ-դեմօկրատ“ և այլ յեղափոխական մարմիններ: Ընդգրկման և այլ յեղափոխական մի նմոյշ տալու համար, հանուր տրամադրութեան մի նմոյշ տալու համար, առաջ ենք բերում մի քանի պրօկլամատիօններ և ր, փոքրիկ յապաւումներով:

Բոլոր միջառններ՝ միացէ՛ք.

Հայ ժողովուրդ.

Ահա վերջնալու վրայ է հայկական ճգնաժամի սուր ընթացքը: Նոր օրէնսդրութեան հարւածը՝ ղողովրդի համար որքան անսպասելի, այնքան էլ ուժեղ եղաւ: Հայ ժողովուրդը ցնցւեց ամբողջ մարմնով, նա հաւաքեց իր ուղիղ և կարողացաւ արտայայտել մի բողոք՝ թէպէտ աւելի զգացմունքների վրայ հիմնւած, քան գիտակցօրէն, բայց լայն ծաւալով ու անսպասելի կարճ ժամանակամիջոցում:

Ամէնքի համար պարզ էր, նոյնիսկ փափկակենցաղ բուրժուազիայի համար, որ հայ ժողովուրդը շատ համ-

բերելուց յետոյ, չնայած իր թուլութեան, չէ կարող տանել նոր վիրաւորանքներ, նոր զրկանքներ բարբարոս բռնապետութեան կողմից: Հայ ազգի քաղաքական-եկեղեցական ներկայացուցիչը՝ 85 ամեայ կաթողիկոսը ժամանակի պահանջների բարձրութեան վրայ գտնւեցաւ դժբաղդութիւնը նրան դարձրեց առաջնայ արժիւր...

Ռուս կառավարութեան դիմակը պատուած է. բոլոր հայ տարրերը հասկացել են նրա խարդախ նպատակները — ոչնչացնել հայ ժողովրդի ինքնուրոյնութիւնը, ոչ մի միջոց չխնայել ձուլելու նրան... Եւ հայ ժողովուրդը ընդունեց ուրախութեամբ այդ անհաւասար կռիւր, որ լիւր բռն կառավարութիւնը յայտարարել է հայութեանը: Կռիւր յարատե է լինելու: Թշնամին ուժեղ է. ունի կազմակերպւած հիմնարկութիւններ, հազարաւոր պաշտօնեաներ, զօրք, թնդանօթներ, իսկ մենք հայերս՝ զրանցից և ոչ մէկը: Մեր միակ զէնքը՝ մեր արդարութիւնն է, մեր գիտակցութիւնը, որ մեզ անարգում են, վիրաւորում են, զրկում են դարաւոր իրաւունքներից՝ միայն այն պատճառով, որ չենք ուզում ձուլւել, կորցնել մեր ինքնուրոյնութիւնը: Սակայն այդ զէնքը ուրիշ զէնքերի հետ համեմատած՝ առաւելութիւններ ունի. — դա այն բարձր ուժերիցն է, որ կարողացել է ամենամահաւասար կռիւ մղել պատմական շրջանում, մեծամեծ պետութիւններ ջախջախել... Աւաղ թէ ուշ մեր յաղթանակը անկասկածելի է...

Այս չորս ամսայ պայքարը մեզ բարձրացրեց մեր հարեան ազգութիւնների աչքում: Ստրուկ հայից ոչ ոք չէր սպասում այսպիսի բարոյական ոյժ: Մենք վերականգնեցինք մեր պատիւը, — արդիւնք մեր գիտակցութեան:

Աւրեմ հայ ժողովուրդ, աշխատիր գիտակցօրէն վերաբերւել քեզ շրջապատող հանգամանքներին՝ ձգտիր խոր թափանցել քո թշնամիների նպատակները, քննիր քեզ վրայ դրւած պարտականութիւնները, միջոցներ ձեռք առ այդ պարտականութիւնները կատարելու: Ստեղծիր քաղաքական այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք ղեկավարելով արդարութեան և ազատութեան բարձր գաղափարներով՝ ձեռնարկեն համերաշխ գործունեութեան հարեան ազգութիւնների հետ, որպէսզի միացնալ ոյժերով իրականութիւն ստանան այն օրինական կոչերը, որ հնչում է այսօր ուս բռնապետութեան բոլոր անկիւններում՝

Կ ո Ր չ ի՝ մ ի ա պ ե տ ու թ իւ ն ը.
Կ ե ց ց է. Ռ ու ս ս ս տ ա ն ի ա զ ա տ ա զ գ ու
Թ իւ ն ն եր ի գ ա շ ն ա կ ց ա կ ա ն ժ ո ղ ո վ ը
յ ի ն հ ա ն ր ա պ ե տ ու թ իւ ն ը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՆՏԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

Պրօլետարներ բոլոր երկրների՝ միացէ՛ք.

Բանւորներ ու գիւղացիներ.

Գեռ ևս չեն վերջացել ֆինլանդացիների վերաբերմամբ գործ դրած ճնշումները, գեռ դահիճների ձեռքերը չեն մաքրւել Կիշինիւվում կոտորւած հրէաների արիւնից, գեռ չեն առողջացել Միխայլովի, Բաթումի, Օդեսայի և Կիեւի մեր ընկերների վէրքերը — ահա ցարի կառավարութիւնը՝ վառւած կողոպուտի և անօրէնութեան ծաւալով՝ իր անարգ թաթերը ուղղում է դէպի հայերը:

Յունիսի 12-ի օրէնքով ցարը հայերից խլում է իրենց եկեղեցական կալւածները կառավարելու իրաւունքը: Մինչև այժմ հայ ժողովուրդը ինքն էր կառավարում այդ կալւածները, իր ընտրած երէցփոխների ու հոգեւորականների միջոցով: Այժմ նա զրկւում է այդ իրաւունքից: Ցարի կառավարութիւնը իր ձեռքը գցելով այդ կալւածները՝ հայ քահանաներին զանազան նպաստներ՝ կտայ և այդպիսով նոյնիսկ հայ ժողովրդի փողբով կը կաշառէ նրա քահանաներին: Հայ հոգեւորականութիւնը կը դառնայ ցարի կամակատար գործիքը: Ասպարէզից կը հեռացեն բոլոր կառավարչները, որոնք մեծ եռանդով կ'սկսեն ճնշել ժողովրդին և խաւարեցնել նրա միտքը՝ քարոզելով համբերութիւն և անտրտունջ հպատակութիւն ցարին, կալւածատէրերին և գործարանատէրերին:

Հայերը շատ լաւ հասկանալով ցարի յետին նպատակները՝ արդէն բարձրացրել են կուռի դրօշը. նրանց արիւնը արդէն թափւել է...

Իսկ մենք, եղբայրներ, մենք ի՞նչ պէտք է անենք, սօցիալ-դեմոկրատ ընկերներ: Մենք, համաշխարհային պրօ-լետարիատի մեծ բանակի զինւորներս, մենք, ամեն մի ճնշման և անօրէնութեան երդւեայ թշնամիներս, միշտ և ամեն տեղ մեր կրծքով պէտք է պաշտպանենք բոլոր ճնշւածներին: Չինովիկներին զգւելի կամայականութեան դէմ մղած հայերի այս կռուում առաջին շարքերը մեզ պէտք է պատկանեն: Թող մեր դրօշակը միւս բոլոր դրօշակներէն բարձր ծածանէ և թող մեզանից իւրաքանչիւրին ոգևորէ մեր մարտային կոչը՝

Կ ո Ր Զ Ի մ ի ա պ ե տ ու թ իւ ն ը .

Կ ե ց ց է ու մ կ ա վ ա ր հ ա ն ր ա պ ե տ ու թ իւ ն ը .

Կ ե ց ց է ս օ ց ի ա լ ի դ մ ը :

Սօցիալ-դեմ.-բանւորական կուսակցութեան
ԿՈՂՆԱՍՆԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Պրօլետարներ բոլոր երկրներին՝ միացէ՛ք .

Ը մ կ ե ր մ ե ր .

Յունիս 12-ի վայրենի օրէնքը ահագին ցնցում է առաւ ջացրել ամբողջ Կովկասում: Դէպքերը, մէկը միւսից աւելի կարևոր ու աւելի նշանակալից, յաջորդում են իրար՝ զարհուրելի արագութեամբ: Ամեն օր, ամեն ժամ անընդհատ նոր լուրեր են ստացւում այն բազմութիւ արիւնհաճեղ ընդհարումների մասին, որ տեղի են ունենում ժողովրդի և ցարի բաշխօգուկների միջև, լուրեր՝ Կովկասի բոլոր քաղաքներում բռնկող հրդեհի մասին:

Երէկան խողաղ, ոտրուկ հայ մարդը այսօր ազատութեան մարտիկ է դարձել: Երէկայ անհոգ խանութպանը՝ այսօր կուրճը բաց դուրս է գալիս ցարի գաղանների դէմ իր իրաւունքները պաշտպանելու և կամ մեռնելու որոշումով: Մինչև անգամ մեր հաստագլուխ բուրժուաները, որոնց վրայ, թուում էր, ոչ մի բան չէ կարող ազդել, այսօր ցնցւել, կենդանացել են: Ամբողջ երկիրը ներկայացնում է իրենից մի ընդարձակ զինւորական բանակ. ամեն տեղ հնչում է հրացանների որոտը,

մարականի սուլոյն ու սրերի շաչիւնը: Քաղաքներում դիշեր ու ցարեկ շրջող բազմութիւ պատրուկներ՝ ցոյց են տալիս, որ պատերազմական դրութիւն է յայտարարւած ամբողջ երկրում:

Ո՛վ է պատերազմողը և ո՛ւմ հետ է նա պատերազմում: — Սարկական դարաւոր քնից արթնացած ժողովուրդն է այդ, որ կռիւ է յայտարարել բռնակալութեանը: Ժողովրդական բողոքի հսկայ ալիքներն են, որ պէտք է վերջնականապէս ջնջեն, ջախջախեն միապետական ծանր շղթաները: Ժողովրդի սրտում թագնւած զայրոյթը երկար ժամանակ եւէր դանդաղ, մինչև որ կարմիր դրօշակը և պրօլետարիատի աներկիւղ կռիւը արթնացրին մեր երկրի նիրհող ոյժերը և ցոյց տւին բոլորին, որ հարկաւոր է կռուել, որ հնարաւոր է կռուել: Միայն այդ կռիւ շնորհիւ է, որ այսօր մեր շուրջը տեսնում ենք պատերազմական տրամադրութիւն, միայն նրա շնորհիւ է, որ մենք այսօր հպարտութեամբ կարող ենք ասել. — հեռու չէ այն ժամը, երբ Ռուսաստանի ընդհանուր յեղափոխութիւնը վերջնականապէս կ'փշրէ բռնութեան լուծը, որ այսքան դարեր ծանրացել է աւանդների և նրանց հետ ապրող բազմութիւ այլ ազգութիւնների վրայ:

Մենք ենք, ընկերներ, որ դէպի կեանք ենք կոչել այդ մասսաները, մենք էլ պարտաւոր ենք դիտակցական արտա-յայտութիւն տալ նրանց բողոքին: Մենք ճիշդ պիտի թափենք, որ մեր երկրի բոլոր ծայրերում տեղի ունեցող տա-րերային ընդհարումները կառավարութեան հետ՝ դառնան միապետի հուժկու փոթորիկ, որը պէտք է ջախջախի գաղան միապետի արիւնոտ գահը և վերջ տայ նրա բազմութիւ դահիճների դոյութեանը:

Ահա թէ ինչու դիմում ենք ձեզ, ընկերներ, և առաջարկում, — ամեն տեղ, ուր էլ որ դանակը՝ կարուկ ու որոշ կերպով հանդես եկէք մեր ծրագրով: Արհեստանոցներում, ժողովներում և խմբերում, ում կողմից էլ որ հրաւիրւած լինեն նրանք, և փողոցային ցոյցերի ժամանակ, մերկացրէք կառավարութեան յանցաւոր արարքները, դատաւիտեցէք նրա վայրագ քաղաքականութիւնը և պարզեցէք, որ միայն անհաշտ կռիւը կարող է մեզ փրկութիւն բերել, որ միմիայն քաղաքական ազատութիւնը կարող է ստեղծել ժողովրդի համար տանելի պայմաններ: Պարզեցէք ձեր բոլոր դեռ չկազմակերպւած ընկերներին, բոլոր աշխատաւորներին ու

շահագործողներին, որ միայն միանալով, առանց ազդերի խաբուրթեան ու միասին կուլելով բռնակալութեան դէմ՝ որ զլիւսաւոր ազդիւնն է ամէն տեսակ շահագործութիւնների և ժողովրդի թշուառութեան, նրանք կարող են ազատութիւն ձեռք բերել:

Հրաւիրեցէք սօցիալիստական կարմիր դրօշէ տակ Ռուսաստանի հպատակ բոլոր ազգութիւնները, որոնք հեծում են դահիճ Նիկոլայի մարդակեր քաղաքականութեան շնորհիւ, որովհետեւ միայն մեր նպատակների իրագործումը կարող է ապահովել Ռուսաստանում ապրող բոլոր ազգութիւնների խաղաղ կուլտուրական զարգացումը: Հրաւիրեցէք այդ դրօշակի տակ միապետութեան և տիրող կարգերի բոլոր թշնամիներին, որովհետեւ միայն պրօլետարիանն է, որ կարող է վճռական հարւած հասցնել ցարիզմին:

Ուրեմն, ընկերներ, յառաջ դէպի մարտ: Ոգևորւած այն ազատարար նպատակներով, որոնց անունից կուլում ենք մենք, հպարտ ու խրոխտ առաջ ընթանանք և դէպի յաղթութիւնն առաջնորդենք ճշւած Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական ոյժերը...

Կ ո Ր Ջ Ի՝ մի ապետութիւնը.

Կ ե ց ց է՝ դեմոկրատ հանրապետութիւնը.

Կ ո Ր Ջ Ի՝ կապիտալիզմը.

Կ ե ց ց է՝ սօցիալիզմը:

Ռուսաստանի Սօց. — դեմ-բանդոր. կուս. կով.

ՄիՈւԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԷ:

Հայ ժողովուրդը,

Այսօր, սեպտեմբերի 2-ին, լրանում է մի ամբողջ տարի այն օրից, երբ Բագուում մի խումբ արհեստաւորներ ու բանւորներ զենքը ձեռին կռիւ էին մղում ռուսաց կանոնաւոր զօրքի ու կողակների դէմ, հայոց եկեղեցական իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Անցեալ թւականի յուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում հայերը ամէն տեղ Կովկասում կէս ապրտամբական դրութեան մէջ էին...

Համարեա բոլոր հայաբնակ գիւղերում և քաղաքներում տեղի ունեցան նմանօրինակ կռիւներ ու ցոյցեր աւելի կամ պակաս զոհերով, իսկ այդ կռիւներին ու ցոյցերին հետևեցին բազմաթիւ աքսորներ, որոնց հոսանքը շարունակոււմ է մինչև այսօր...

Ի՞նչն էր այն «սրբութիւն սրբոյց», որի առաջ անպայման խոնարհւեցին բոլոր հայերը և որի պաշտպանութեան համար ոտքի կանգնեցին բոլորը: Այդ «սրբութիւն սրբոյց» հայոց ցեղական բնազդն էր և ազգայնութեան գաղափարը, որը բոլոր հայերին կապեց և ի մի ձուլեց, մուսցնել տւեց նրանց մի տեսակ ախտ դարձած խոհեմութիւնը և հանց իրանց սովորական կրաւորական դրութիւնից:

Աշխարհիս բոլոր անկիւններում սփռւած հայերը միաժամանակ զգացին, որ մի շարամիտ ու նենգամիտ հարւածով ուղղւում են կործանել հայ ազգի դարեւոր ու ներքին ուղղւած, նրան հեշտութեամբ բնաջնջ անելու համար: սրբութիւնը, որն հեշտութեամբ բնաջնջ անելու համար: հայ ցեղի, հայ ազգի գոյութիւնը վտանգի մէջ էր և է: Ռուս կառավարութիւնը յայտնել է հայերին ցեղական կռիւ... Եւ այդ կռիւը կը տեւի այնքան, որքան ռուս բարբարոս ու անբարոյական կառավարութեան զղելի քաղաքականութիւնը — սպանել, ջնջել աշխարհի երեսից հպատակ ազգերը...

Այսօր մենք կատարում ենք այդ սուրբ կռիւն առաջին տարեդարձը, խորին երկիւղածութեամբ յիշելով այն մարդկանց յիշատակը, որոնք սրանից մի տարի առաջ իրանց արիւնքով դրօշմեցին մեր սրտին իրանց վերջին աւանդը — ապրել և մեռնել ի բր և հայ...

Պահենք սրբութեամբ այդ աւանդը:

Թող անցեալ տարւայ բազմաթիւ զոհերի և բանտերում ու քարտոււմ տառապածների ու տառապողների յիշատակը լցնի մեր սիրտը զայրոյթով, կատաղութեամբ և խորին զղելանքով դէպի այն կառավարութիւնը, որ այնքան քաջ է իր հաւատարմի հպատակները հայածելու, ճշւելու, աքսորելու ու սպանելու գործում՝ մարդկային ամենավեհ զգացմունքների և գաղափարների համար...

Ձեռք տանք միմեանց, հայեր, յանուն մեր երկուհազատարար տանք միմեանց, հայեր, յանուն մեր երկուհազատարար

բամեայ պատմութեան, կազմակերպւելնք ներքուստ, լինենք մի սիրտ, մի հոգի մեր ինքնաբերութիւնը պահելու համար մղած կռուում, ու մեր յայտ միայն մեզ վրայ դնենք...

Հաւատանք, որ չկայ մի այնպիսի կապիտ ու բիրտ ոյժ, որ կարողանայ խախտել ու ոչնչացնել հայ ազգի ներքին կապը և նրա ազգային գաղափարն ու զգացումը...

Չմոռնանք, որ աշխարհիս մէջ ամէն չարիք հէնց իր մէջն է պարունակում իր քայքայման սաղմը, և ռուսաց կառավարութիւնը, իբրև համաշխարհին մի մեծ չարիք, նոյնպէս իր քայքայման սաղմը իր մէջ է պարունակում...

Յուսանք, որ կը գայ ժամանակ, երբ Հայաստանի արիւնով ու արտասուքով սուղւած դաշտերի ու լեռների վրայ կ'սկսի մի նոր կեանք՝ հայ ազգի և նրա հարեան ազգերի ազատ ու ինքնաբերական կեանքը...

Եւ այն ժամանակ երախտապարտ հայ ազգը կը տօնի իր նահատակների յիշատակը անխառն ուրախութեամբ և առանց այն սուգի զգացումների, որով այսօր տօնում ենք անցեալ տարւայ նահատակների յիշատակը...

Հ. Յ. Դ.

ԿՈՎԱՆ. ԴԵԿՏԱԳՆՏՏ. ԿՆՆՏՐ. ԿՕՄԻՏԷ

2 սեպտ. 1904

Ոգեորութեան արձագանքներ էին դրանք, արտայայտութիւնը յեղափոխական տրամադրութեան, որ արագօրէն թափանցում էր բոլոր խաւերը և գրգիռ տարածում ամեն կողմ:

Ու այդ մարտական տրամադրութեան յիշատակելի օրերին՝ երկու թշնամիները միմիանց հանդէպ եկան, — օստիկանութիւնը՝ սպառազինւած, յունիսեան հրամանը ձեռքին, ժողովուրդը՝ առանց զէնքի, մերժման որոշումը սրտում...

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅՈՅՅԵՐ

Ըմբոստացման նախանշանները. — Զէնքով եւ արիւնով. — Պլեվէի հեռագիրը եւ Գօլիցինի պատասխանը. — Դաւադ ղի-մադրութեան կոչը. — Միաձեռն գործունէութիւն. — Բողոքի սկիզբը. — Յոյցեր մեծ քաղաքներում. — Գաւառական ցոյցներ. — Գիւղերի տրամադրութիւնը. — Քաղաքական լացում:

Օգոստոսը նոր էր սկսւել:

Եւ մինչ իշխանութեան բարձրագիւր պաշտօնեաները, անգործ անկիւններ քաշւած՝ վայելում էին ամառային հանգստի հրաշալիքները, հայկական կենտրոններում պայթեց բողոքի անդրանիկ նշանը: Ոստիկանութիւնը, թէեւ նախապատրաստւած, հաղորդեց թիֆլիզ անսպասելի, ծանրակշիռ լուրեր, համբաւներ մօտալուստ ապրտամբութեան:

Եւ յիրաւի: Նախանշանները բոլորն էին ու փոթորկալից: Կառավարչական կարգադրութեան անսպասելի բովանդակութիւնից յանկարծակիի եկած՝ ամբողջ ուժգին թափով հրապարակ նետեց, — հանդէս եկան սպառազէն ձիաւոր խմբեր, զինւած ուժերը մարտական դիրքեր բռնեցին եկեղեցական բակերում, ու ամեն կողմ դիմադրութեան ու ընդհարման նշանները դարձան տեսանելի ու սպառնական:

Փոթորկալից լուրերը արագօրէն հասան կենտրոնները: Օգոստոսի վերջերին ոչ միայն թիֆլիզում, ուր շուրջները անվերջ էին և անբաւ, այլ նոյնիսկ Պետերբուրգ, ուր հազիւ են հասնում ժողովրդական տրտունջի ալիքները, գիտէին որ Արարատի ստորոտներում չտեսնւած և չըլտւած շարժումներ են յղացել: Հեռանկարը շատ մօայլ լուած շարժումներ են յղացել: Հեռանկարը շատ մօայլ շատ պատասխանատու երևաց: Եւ ահա թէ ինչու նոյն ինքն Պլեվէ, որ ժողովրդական արեան պապակն ունէր,

շտապեց հեռագրով նախազգուշացնել իշխան Գօլիցինին՝ այս խօսքերով. «Եթէ դիմագրուած թիւնը շատ մեծ է, ժամանակաւորապէս յետաձգեցէք գործագրութիւնը»: Սակայն միապետութեան սատրապը չվհատեց ու յետ չնահանջեց. «Բարձրագոյն հրամանը կը գործադրուի երկու շաբաթուայ ընթացքում» — ահա այն պատասխանը, որ նա ուղարկեց Պետերբուրգ, խորապէս հաւատացած՝ որ բռնաւորի բազուկը ամենազօր է և սուրը կտրուի...

Այդ յանգեցութեան տակ, սակայն, թագնւած էր մեծ երկիւղ, որը ստիպեց կրկնապատկել ձեռք առնւած միջոցները: Ոչ միայն քաղաքների, այլ և գաւառական աննշան վայրերի զինւորական ուժերը ստացան հրամաններ՝ պատրաստ լինել ամեն մի պատահականութեան: Ոստիկանութիւնը քուն չունէր: Հայկական վայրերում ոչ միայն ժողովները, այլ նոյնիսկ ընտանեկան համախմբումները՝ հարսանիք, մկրտութիւն, խնջոյք, դարձան կասկածի և հսկողութեան առարկայ:

Կասկածանքի այդ օրերին, ահա, տեղի պիտի ունենար վաղուց յայտարարւած կրօնական մի մեծ հանդէս, միևնույն օր հնութիւնը, որը՝ հնաւանդ սովորութեամբ, դէպի Էջմիածին էր՝ գրաւում ժողովրդական մեծ բազմութիւն: Վախեցած, որ այդ համախմբումը կարող է քաղաքական շարժման հնոց դառնալ, իշխան Գօլիցին նախապատրաստեց մայրաքաղաքի իր հովանաւորին և գիմեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետեւեալ գրութեամբ.

Ձերդ Սրբութիւն,

Էջմիածնի սինօդը ներկայ թւի յունիսի 13-ի գրութեամբ, № 675, տեղեկացրեց ինձ, որ Ձեր Սրբութիւնը՝ այն տարւայ ապրիլի 5-ի կոնդակով բարեհաճել է առաջիկայ սեպտեմբերի 28-ին նշանակել Ս. Միւսոնօրհնութեան ծիսակատարութիւն Էջմիածնի մայր-տաճարի մէջ:

Այդ պատճառով, այլ և ի նկատի ունենալով, որ ներքին

գործերի մինիստրը անցանկալի է համարում այս տարի ուխտաւորների համախմբումը Էջմիածնում, միւսօրհնութեան առիթով, ես, համաձայն ստատուս-սեկրետար Պլեվէի առաջադրութեան՝ արւած անցած յունիսի 23-ից, № 3695՝ պատիւ ունեմ ամենախոնարհաբար խնդրելու Ձերդ Սրբութեան՝ յետաձգել սեպտեմբեր 28-ին նշանակւած Միւսոնօրհնութիւնը մինչև մի այլ՝ աւելի բարեպատեհ ժամանակ: Արդիւնքի մասին բարեհաճեցէք տեղեկացնել ինձ որքան կարելի է կարճ ժամանակամիջոցում:

N 11677

25 օգոստ. 1903

Սննատոր գններաւ-աղիւտանտ

Իշխան Գօլիցին

Հինգ օրից յետոյ՝ Կաթողիկոսը այդ գրութեան հետեւեալ կերպով պատասխանեց.

Ձերդ պայծառափայլութիւն

Ի պատասխանի գրութեան Ձերդ պայծառափայլութեան, որ ի 23 օգոստոսի սոյն ամսի, թ. 11677, յայտ առնեմք յարգանք, եթէ նովին խորհրդով զոր ունէրն տ. նախարարն ներքին գործոց, Մէք՝ չընկալեալ տակաւին զվիշտապէտաւն գրութիւն Ձեր, ի 24 սոյն օգոստոս ամսեան կատարեցաք ի Մայր-Տաճարիս Ս. Էջմիածնի զօրհնութիւն սրբալոյս Միւսոնի:

№ 1021

28 օգոստ. 1903

ՄկրՏԻԶ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ուրիշ արգելումներ էլ եղան:

Սակայն արգելքներն ու սպառնալիքը, մտրակն ու զէնքը նպատակին չհասան: Ըմբոստացումը սոստիկ էր, և կառավարչական խտրութիւնները՝ երկիւղ ազդելու փոխարէն՝ աւելի էին գրգռում յուզւած մտքերը: Յուլիսի վերջերին կատարւած փաստերը սպառնում էին անդրադառնալ երկրի այլ կէտերում, գոցէ և աւելի սաստկօրէն, աւելի ուժգին արտայայտութեամբ: Կառավարութիւնը զգաց այդ և փորձեց մեղմացնել տպաւորութիւնը զգաց այդ և փորձեց մեղմացնել տպաւորութիւնը: Թիֆլիզ և Երևան, ինչպէս և ուրիշ վայրերում ոստիկանութիւնը տարածեց ժողովրդի մէջ ազդեր՝

խմբագրած կառավարչապետի գիւտնատանը, որոնցով հայ ժողովուրդը հրաւիրուած էր ախանջ չղնել «չարամիտ գրգռողների» յորդորներին, «հաւատալ կառավարութեան» և հանգիստ մնալ: Սակայն ոչ ոք հաւատաց: Շատ էր ուշ...

Բայց ահա լուեց մի այլ ձայն:

Նոյն այդ «չարամիտ գրգռողների» կողմից եկան, ժողովրդի ախանջին հասան նոր հրաւերներ, մեղմացուցիչ կոչեր, գուցէ և անսպասելի՝ լարած տրամադրութեան այն յիշատակելի օրերին: Մի. քանի տեղ, գլխաւորապէս քաղաքներում, արդէն արիւն էր թափել, վառօդի հոտը տարածուած էր աւելի և աւելի, և օդի մէջ լսուած էին եղեռնական նախագուշակութիւններ: Ամբոխը սիրով էր ախանջ դնում մարտական պատմածքներին... Իսկ մտաւորական դասը, հայ հասարակութեան ինտելիգենտ մասը, նա, որի ծոցից դուրս էին գալիս և որին անխղճիօրէն պատկանում են «չարամիտ գրգռողները», մասամբ դո՛հ կատարւած փոստերի տպաւորութիւնից, մասամբ էլ անհանգիստ դալիք օրերի զոհերի քանակից, — սկսեց այլ կերպ մտածել, տարւել չափաւոր յորդորներով: Եւ զինւած դիմադրութեան ու ապրտամբութեան կրակոտ հրաւերների փոխարէն՝ ժողովրդական խաւերում լսելի եղան մեղմ, չափաւոր կոչեր, — կոչ խաղաղ դիմադրութեան, առանց զէնքի, առանց ընդհարման, առանց արեան:

Խաղաղ դիմադրութիւն — այդ եղաւ նըշանախօսքը, որ կարճ միջոցում՝ կոմիտէների և շրջաբերականների միջոցով, լայն տարածում գտաւ և զգալիօրէն սանձահարեց մարտական տրամադրութիւնը:

Նոր ծրագրի էական իմաստը այս էր. — կամովին ոչ մի գոյք և կալւած չյանձնել, չմասնակցել գրաւման որեւէ գործողութեան, և ոչ մի ստորագրութիւն չտալ բացի դրանից՝ զէնքի չգիմել և խուսափել զինւած ընդ-

հարումներից: Շատ տեղերում այդ չափաւորութիւնը յարուցեց տրտուեց, դժգոհութիւն. մի քանի վայրերում նոյնիսկ բարձրագոյն բողոքներ եղան, որոնք հնչում էին բուն ժողովրդական խաւերից, իբրեւ սպառնալիք՝ թէ երբէք զէնքը վայր չեն դնի: Սակայն քիչ անցած՝ գործելու միութեան գաղափարը, այնքան կարեւոր և այնքան նպատակայարմար, զափարը, այնքան կարեւոր և այնքան նպատակայարմար, ձեւ բողոքի ծրագիրը, շողկապեց բողոքող տարրերը և իբրեւ անմիջական արդիւնք՝ խաղաղ դիմադրութեան նախագիծը դարձաւ ընդհանուր և ժողովրդական...

Այդ յեղաշրջումը այնպիսի չմնաց կառավարութեան: Նա ինքը, շարժման սկզբներին, պարզապէս տեսաւ, որ ժողովուրդը իր իրաւունքների պաշտպանութեան համար պատրաստ է արիւն թափել և նոյնիսկ շատ յորդառատ: Խաղաղ դիմադրութեան յորդորը, ուղղած հայկական շրջաններին, ուրիշ նպատակ չ'ունէր, բայց եթէ կանխել արեան հոսումը, թոյլ չտալ, որ աղօթարանների շուրջը դիտարկուէր կազմեն: Դա երկիւղեքաղաքականութիւն չէր, այլ քաղաքականութիւն մարդասիրութեան: Սակայն բռնաւորների բանակը, ինչպէս յաճախ, այս անգամ էլ բռնաւորների բանակը, ինչպէս յաճախ, այս անգամ էլ չ'ըմբռնեց փաստի վեհ շարժառիթը: Ընդհակառակը՝ Սիրտ առած, ապահով որ դիմադրութեան զէնքը պատճառաւ, ապահով և աւելի ամբարտաւան, եանի մէջ է արդէն, նա դարձաւ աւելի օտի տակ տալ աւելի անգութ ու շարունակեց հարւածել, օտի տակ տալ վիշտ և արտասուք տարածել իբրեւ նորագոյն ապացոյց, որ բռնապետութեան սանձահարողը զիջումը չէ, այլ հարւածը և միայն հարւածը...

Ահա և ցոյցերը:

Նրանց հակիրճ, սղմած պատմութիւնը՝ քաղած մեծ մասամբ ահանատեսների հարազատ նկարագրութիւնից մասամբ էլ պաշտօնագրերից ու «չարիական ինքնապաշտպանութեան կոմիտէի» շրջաբերականներից:

գոյն հրամանին — յանձնել յաջորդարանում եղած դու-
կուժենաները: Յաջորդը, Սահակ վարդապետ Բաղդասար-
եան, միևնոյն պատասխանը տուեց՝ ինչ որ արդէն նշա-
նախօսք էր դարձել ամենուրեք — «Առանց ամենայն
հայոց կաթողիկոսի իրաւունք չունեմ ոչ մի բան անե-
լու, իսկ կաթողիկոսից հրաման կայ՝ եկեղեցական կալ-
ւածները չյանձնել»:

Ն ա կ ա շ ի ձ է. — Գոնէ ցոյց տուէր կալւածների տեղը:

Յ ա ջ ո Ր Դ Ը. — Կալւածների տեղերը ցոյց տալ միև-
նոյն է թէ յանձնել. ներեցէք, ես այդ չեմ կարող:

Ն ա կ ա շ ի ձ է. — Գոնէ խրատեցէք հայ ժողովուրդին, որ
«անմիտ» ցոյցերով կոտորածի առիթ չտայ:

Յ ա ջ ո Ր Դ Ը. — Հայ ժողովուրդը երբէք տրամադիր
չէ կոտորելու, եթէ ինքը ոստիկանութիւնը առիթ
չստեղծէ իր անտակաութեամբ...

Այդ օրը Յանձնախմբի արածը սահմանափակուեց
գրանով միայն: Հոկտեմբերի 7-ին տեղական ռուս պաշ-
տօնեաների մասնաւոր կառքերով — քաղաքի կառապան-
ներից և ոչ մէկը չէր լծել — Յանձնախմբը շրջագա-
յեց քաղաքը և իր ձեռքի տակ եղած ցուցակով նշա-
նակեց եկեղեցական խանութների համարները — ուրիշ
ոչինչ: Կալւածների գրաւումը այդ ձևականութեամբ էլ
վերջացաւ:

Այլ կերպ լինել չէր կարող ժողովրդական սպառ-
ն ա լ ի բ ր ը — ամենամեծ նախազգուշութիւնն էր օրէն «ան-
տակաութեան» դէմ: Եւ ամիսներ յետոյ, երբ շատ դէպ-
քեր արդէն մոռացութեան էին արւած, Յանձնախմբի
անդամներից մէկը, երկչոտ թէ հեռատես, չէր կարո-
ղանում մտքիցը հանել իր տեսածն ու ըսածը և անգա-
դար կրկնում էր՝

— Այդպիսի մի ժողովուրդ ինչեր ասէք որ չի անի...

Յարգանք արդրանիկ ցուցարարին:

Ե Ր Ե Ի Ա Ն. — Ալեքները հասան Արարատեան նա-
հանգի մայրաքաղաքը, և նա էլ, որ յաճախ
նկատուած էր իբրեւ անտարբեր և չէզո-
քութեան կողմնակից, ընդհանուր բողոքին միացրեց իր
դիմադրութեան ցասումը՝ հրապարակային բուռն ցոյցով:

Դա կատարեց օգոստոսի 3-ին:

Քաղաքի կենտրոնում, նորակառոյց Ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցու մէջ՝ Զմիւռնիայի հայոց առաջնորդ Մու-
րադեանի մահւան պատճառով պիտի կատարէր հոգե-
հանգիստ, որին կանչուած էր ներկայ լինելու նաև թե-
մակալ Սուբիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանը: Համաձայն
նախօրօք տեսնուած պատրաստութեան, եկեղեցի հաւաք-
ւեց ժողովուրդի ահագին բազմութիւն: Ժամասացութիւնը
աւարտելուց յետոյ, երբ առաջնորդը հիւսիսային դռնից
գուրս գալով՝ ուզում էր հեռանալ, ժողովուրդը նրան
կանգնեցրեց, պահանջելով անմիջապէս Էջմիածին գնալ
ու ժողովուրդի կենդանի բողոքը կաթողիկոսին և միաբա-
նութեան հաղորդել: Առաջնորդը հրաժարեց, պատճա-
ռաբանելով, որ արդէն մի անգամ եղել է Էջմիածնում:
Ժողովուրդի աղաղակը՝ «Նորից գնացէք, պահանջում ենք,
որ գնաք» օգը թնդացրեց: Թեմի ներկայացուցչի յամա-
ռու թիւնը առաջ բերեց աղմուկ, որը ստիպեց նրան քաշել
եկեղեցի, մինչև որ յայտնուեց պօլիցիական պրիստաւը:
Սակայն վերջինը անկարող եղաւ փոխել ժողովուրդական
որոշումը: Քիչ անցած՝ բացուեց պարսպի երկաթապատ
դուռը, որ յատուկ մարդիկ պաշտպանում էին, և առաջնորդը,
յուզմունքի և աղաղակների մէջ՝ մօտենալով հրաւիրուած
կառքին, տեղ բռնեց: Որոշ նշանի համաձայն՝ մի խումբ
առաջ անցաւ ու բռնելով ձիերի սանձերից՝ սկսեց կա-
մաց կամաց շարժւել դէպի Աստաֆեան գլխաւոր փո-
ղոցը, բանի տեղ չդնելով պրիստաւի թախանձանքը՝
ճանապարհ տալ կառքին: Նաղարեան փողոցը լցւեց
մօտ 5000 հոգուց բաղկացած ամբոխով, որը անվերջ

ւորումը ազդու էր, մտքերը խաղաղացնող: Խոնարհւած ժողովրդական կամքի առջև, նա խօսք տւեց կատարել իր պարտքը: Օգը թնդաց կեցցէներով... Եւ նոյն օրը երեւոյեան ժամը 7-ին՝ ցուցարարները վերադարձան Երեւան, յաղթական կոչերը բերաններին: Տպաւորութիւնը հսկայական էր:

Հրապարակական այդ ցոյցը, թէեւ անզէն, խորապէս ազդեց մտքերի վրայ: Նահանգապետը շատ միջոցների գիմեց՝ հանգստացնելու ժողովրդական խաւերը: Փոխնահանգապետ իշխան Նակաշիձէ, եւթակայ սոսկալի երկիւղի, մի քանի անգամ յայտարարեց ի լուր հայերի, որ «ինքը սոսկ պաշտօնեայ է, ստիպւած կատարելու բարձրից եկած հրամանները»: Լրտես-ոստիկանները սանձ դրեցին իրենց եռանդին և ոգևորութեան... Եւ իբր հետևանք այդ բոլորի՝ մի քանի անգամ փոխւեց եկեղեցական գոյքերի գրաւման օրը, — վախենում էին, որ դիմադրութիւնը մեծ կը լինի, և բացի դրանից ուզում էին այդ եղանակով գաղափար կազմել թէ ի՞նչ ձևերով պիտի նա արտայայտւի:

Հասաւ սնպտեմբերի 5-ը: Գաղտնի կ'օմիտէն գիմեց ազգաբնակութեան՝ առաջարկելով սնպտեմբերի 6-ին, գրաւման օրը, փակել բոլոր խանութները, իբրև սուգի նշան, և չերեւալ փողոցներում: Նոյն գիշերը գլխաւոր փողոցներում, ռուսաց նոր շինած եկեղեցու շուրջը, ոստիկանատան դիմաց և մի քանի աչքի ընկնող կէտերում պարզւեցին սև ու ճերմակ դրօշակներ, զանազան մակագրութիւններով. — «Կորչի միապետութիւնը», «Կեցցէ ազատութիւնը», «Կեցցեն հայերի դարեւոր իրաւունքները»: Յաջորդ օրը ոստիկանութիւնը երկա՛ր ժամանակ զբաղւած էր «ապստամբական» դրօշակները ժողովելով, որոնք պահւեցին ժանդարմական վարչատանը, իբրև փաստական ապացոյցներ...

Նոյն օրինակ տեսարաններ տեղի ունեցան սնպ-

տեմբերի 23-ին, գրաւման համար երկրորդ անգամ նշանակւած օրը, որը գարձեալ յետաձգւեց՝ երկիւղի ազդեցութեան տակ: Ը. յդ օրն էլ բոլոր խանութները գոցւեցին, մինչև իսկ հայ մշակները, որոնք իրանց օրապահիկով հազիւ են կերակրում կարօտ ընտանիքները, ինքնաբերաբար գործի չգնացին: Իշխանութիւնը գաղտնի կերպով փորձեց վախեցնել բողոքողներին, — շատերը կանչւեցին նահանգապետի մօտ և սպառնալիքներ ստացան, եղան բանտարկութիւններ, մի քանի անգամ զօրք դուրս բերեցին՝ ամբոխի վրայ սոսկում և գցելու համար, — սակայն տրամադրութիւնը չփոխւեց, և բողոքը մնաց իբրև միակ պատասխան: Համակերպողները հետևողներ չգտան. ժողովրդի տակութիւնն եղաւ նրանց բաժին...

Ա. Խ. Ա. Գ. Ա. Բ. — Շաբաթ առաւօտ էր, օգոստոսի

23-ը: Զանգակի առաջին ղողանջը հընչելուն պէս, բոլոր խանութները փակւեցին, նոյնիսկ սրճարանները, գինեաները, որ երբէք չեն փակւում ոչ մի տօնի առիթով: Յատուկ ծանուցման համեմատ՝ այդ օրը հսկում պիտի կատարէր, իսկ յաջորդ օրը՝ պատարագ: Տասն բոպեւում փողոցները ամալ յացան և ժողովրդի մեծ բազմութիւն շտապեց դէպի եկեղեցի: Հասարակութիւնը այնքան շատ էր, որ ներսը եկեղեցին պատճառով՝ շատերը գաւթում էին տեղ չլինելուն պատճառով՝ շատերը գաւթում էին մնացել: Ծնկաչօք ժողովուրդը՝ լուռ ու մտախոհ, ձայնակցում էր տխուր ու սրտառու ձեղձիկներին: Ոստիկանացում էր տխուր ու սրտառու ձեղձիկներին: Կանութիւնը զարմացած և վախեցած՝ հեռւից հետևում էր ժողովրդի այդ արտասովոր ազօթքին ու «տօնին»:

Ը. յդ օրը անցաւ խաղաղ: Յաջորդ օրը, օգոստոսի 24-ին, կիրակի առաւօտից սկսեցին քաղաք գիմել գիւղացիների բազմաթիւ խմբեր, շատ տեղերից բահանաներով ու երէցփոխներով: Եկւորների մէջ կային նաև

կանայք և երեսխաներ: Հաւաքւողները իրանց հետ բե-
րում էին բողոքագրեր, ուղղած հայոց կաթողիկոսին, որով
խնդրում, պահանջում էին չյանձնել եկեղեցու սեփա-
կանութիւնները: Բողոքագրերը, որոնց թիւը հասնում էր
50-ի, կրում էին բազմաթիւ ստորագրութիւններ: Գիւ-
ղական տարրի հաւաքւելը շարունակեց մինչև հանդեսի
վերջը: Չնայելով, որ խորհուրդ էր արւած զէնք չվեր-
ցնել, շատերը այնուամենայնիւ հազուատի տակը կրում
էին դաշոյններ, ատրճանակներ, ուրիշները՝ փայտեւ ու
մահակներ: Գիւղացիների այդ հոծ բազմութիւնը՝ քա-
ղաքացիների հետ — մօտ վեց հազար հոգի — լցրեց
եկեղեցին. մի խոշոր մասն էլ ներսում տեղ չգտնելով՝
մնաց դուրս:

Ժողովրդի տրամադրութիւնը անսովոր էր. բոլորն էլ տխուր, մտազբաղ էին. ժպիտի նշոյլ անգամ չէր երեւում ոչ մի դէմքի վրայ: Հանդիսաւոր պատարագի ժամանակ՝ զգացւած երգում էր քառաձայն խումբը: Յուզիչ և տխրալի էին այդ օրը բոլոր մեղեդիներն ու աղօթքները: Իսկ ցատումը այնքան մեծ, որ դպիրներին թոյլ չտւին յիշել ռուսաց կայսրի անունը: Պատարագի միջոցին քահանաներից մէկը աղբու քարոզ խօսեց: Ժողովրդի յոյզը աճում և մեծանում էր: Հոգեհանգստից առաջ, որ կատարւելու էր Մեղրիսեղեկ Մուրադեանի համար, մի օրիորդ ճառ կարդաց, որին հետեւեց մեղամաղձոտ մի երգ՝ „Ո՛վ հայոց Աստուած“ ... Իրպէն սրտաշարժ էր, աղբու և կրակոդ: Ժողովրդին տիրեց աննկարագրելի յուզում: Այս ու այն կողմից լսում էին զսպւած հեկեկանքներ, որ քանի գնում սաստկանում էին: Ներկայ եղողներից մէկը արտասանեց վերին աստիճանի ցնցող, ոգեւորիչ մի ճառ: Ճառի ամեն մի պարբերութիւնից յետոյ լսում էր խլալացնող, բարձրաձայն հեկեկանք... Լալիս էին ամենքը՝ կին ու տղամարդ, մեծ ու փոքր, ծեր ու երիտասարդ: Երբ ճառասացը մի պարբերութեան մէջ հարցուկան չէշա

արեց դէպի ժողովուրդը, բազմուծիւնը ահարկու ձայնով որոտաց. «Պատրաստ ենք, պատրաստ», — պատրաստ արեան գնով պաշտպանելու դարաւոր իրաւունքները. . .

Ժամերգութիւնը վերջացաւ, բայց լարւած, ելեկտրա-
կանացած ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր ուզում
հեռանալ եկեղեցուց: Վերջապէս ինդրեցին գիւղացի-
ներին դուրս գնալ, որպէս զի քաղաքացիները կարողա-
նան առաջ շարժել՝ ստորագրելու խնդիր-բողոքագիրը,
ուզում կաթողիկոսի հասցէին: Գիւղացի կանայք յան-
դիմանում էին քաղաքացի կանանց, որ զուգւած, զար-
դարւած են եկել եկեղեցի: „Ձեք կարող սե գլխակա-
պերով գալ խօսի հարսանիք չէք եկել“... Կանանց
առաջարկում էին ցրւել, ասելով, որ բաւական է տղա-
մարդկանց ստորագրութիւնը, բայց նրանք չհռացան
Լոռայ եկաւ մի աղքատ, պառաւ կին և պահանջեց, որ
իրան թոյլ տրւի ամենից առաջ ստորագրել: Անուհետեւ
էր նա: Մի ուրիշը ստորագրեց նրա տեղ: Այնուհետեւ
շարունակեց տղամարդկանց և կանանց խառը ստորա-
գրութիւնը: Գուրսը՝ բաւական, ամբողջ խմբերի բաժան-
ւած, շարունակում էր խօսել յուզւած և ոգևորւած:
Գիւղացիներից շատերը յեղափոխական թերթիկներ,
թռուցիկներ էին խնդրում սրանից, նրանից: Շատ ուշ
միայն ժողովուրդը սկսեց ցրւել և ալիքի նման տա-
րածւել գէպի ամայացած փողոցները...

Յանկարծական մի գեպը փոքրիկ ընդհարում առաջ բերեց: Մաճատիս գիւղի տանուտէրը, որ հրաժարելէր ստորագրել բողոքագիրը, հնժարկեց ծեծի և անար- էր ստորագրել բողոքագիրը, հնժարկեց ծեծի և անար- գանքի: Պրիստաւի օգնականը սուրը քաշած՝ յարձակեց մի քանի երիտասարդների վրայ, բայց նրանք իսկոյն սուրը խլեցին օստիկանի ձեռքից, սատակի ծեծ տւին նրան՝ բռնեցրով ու փայտով, ցեխի մէջ կոխեցին և շօրերը պատռտեցին: Զոհը փախաւ: Ոստիկանատան միւս շօտայողները չէին վստահանում հեռանալ պահակա-

Զամենսին՝ բայ ի միայն ի միում վճի կարգադրեցաք ամբողջ-
փել զի առ յապա ժամանակի արձան մի բարձրացեալ
ի տեղաջն վկայեցէ զամենեցունց, զնորոց նաճատակաց
նաճատակ եկեղեցւոյն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որում
փառք յաւիտեանս ժամանակաց:

N. 3

30 օգոստ. 1903

Ի 14 աւուրս ամսոյս, նախօրէից աւուր մեռելոցի, ու-
ստիկանապետն քաղաքիս ժողովէ զՏայ քաճանայս առ ինքն
և ի զարմանս ամենեցունց պատուէր հրամանի տայ՝ մի և մի
օրհնել զգերեզմանս նորոց նաճատակեցոց, մի կուտել շուրջ
նորօք ժողովուրդ և մի թողուլ սփռել ի վերայ դամբա-
րանաց նոցա ծաղիկս կամ զնել պսակս. այլ և ասեն թէ
լուեալ է ինքեանց իբրու արք երկու հազարք կուտելոց
են զժողովուրդն ի նոր ցուցարարութիւն: Քաճանայք տան
պատասխանի և ասեն թէ ի նանիր վաստակի տէր ոստի-
կանապետն, զի համբաւք հասեալ յունկն նորա ստայօդ
բանք թւին ինքեանց կամ զիտաւորութեամբ յերկրեալ
ի կորուստ անմեղ ժողովրդեան: Առ այս ոստիկանապետն
առաջարկէ քաճանայից յանձն առնել զպատասխանա-
տուութիւն լինելոցն, եթէ հաւատան յիւրեանց բանս:—
Քաճանայք տան պատասխանի թէ պարտաւորք են երաշ-
խաւորել զխաղաղութիւն ժողովրդեանն եթէ ոստիկանա-
պետն խոստացի ոչ զօք պաճապան մի առաքել ի գերեզ-
մանատուն, զի անտեղի հսկողութիւնն զօրու և զինու
ի վերայ անմեղ ժողովրդեան ի սրբափայրս՝ խռովեցուցանէ
զմիտս նորա և գրգռէ գնա ի կորուստ անձին փասն հա-
ւատոյն: Ոստիկանապետն խոստանայ. սակայն խոստմեա-
ղանց առնելով զինքն՝ յաւուր մեռելոցի գունդ զօրաց և
փաշտ պաճապանաց հանէ ի գերեզմանատունն: Բազմու-
թիւն հաւատացելոց տեսեալ զգօրսն՝ զաճի հարկանին և
չերթան ի գերեզմանատուն կատարել զիւրեանց պարտիս
առ ննջեցեալն և ի միտս իւրեանց առ Աստուած բողո-
քելով ի տունս իւրեանց դառնան: Իսկ քաճանայքն զրկեալ
ի բարոյական և նիւթական վարձու իւրեանց՝ սարսափաճար
երթան ի գերեզմանատունն:

Զայս ամենայն որպէս և զառաջինն առ ոտս Վեհա-
փառ Տեառնդ արկանելով աղաչեմ մի մոռանալ և զմեզ

ի բազում հոգս ջեր և թեթեացունել զծանրացեալ
ի վերայ մեր զանտեղի հսկողութիւնս:

N 28
28 սեպտ. 1903
Գանձակ

(Ստորագրութիւն)

Վերաւորեմք, ապաբախտ քաղաք: Ո՞վ պիտի լուծէ
քո արդար վրէժը...

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ. — Գանձակի դէպքից անմիջապէս յետոյ,
թիֆլիզում տարածւեց յեղափոխական
մի պրօկլամասիօն, որ հրամայական վը-
րէժի մի կոչ էր, ուղղած կովկասեան մայրաքաղաքի հայ
աղգաբնակութեան: Ահա մի հատուած նրանից.

Հայ ժողովուրդ.

Օգոստոս 29-ին Գանձակի հայ ժողովուրդը, իր առա-
ջին նաճատակները տւեց, զօհեր բռնապետութեան վայ-
րենի ձգտումներին: Այս առաջին նաճատակների մայրերն
ու զաւակները, գնդակահար եղած մանուկների և օրի-
որդների ծնողները բաց ու կոծի մէջ, իրենց ձեռները
պարզած՝ վրէժ են աղաղակում, վրէժ այն վայրենի
կոտորածի համար, որին ենթարկւեց հայ ժողովուրդը
արիւնարբու Գօլիցինի և նրա արբանակ գազանաբարոյ
փոխ-նաճագապետ Անդրիէֆի շնորհիւ:

Այժմ ի՞նչ է քո անելիքը, ի՞նչ է թեւադրում քեզ
այս անարգ կոտորածը և ի՞նչ է քո պարտականութիւնը
դէպ այդ անմեղ զօհ-նաճատակները:

Ամբողջ Գանձակը դրած է սոսկման, բաց ու կոծի մէջ
թափւած արիւնից յետոյ շարունակում են ձերբախլել
ու տանջել ժողովրդական սեփականութեան իրաւունքը
պաշտպանող եղբայրներիդ: Պիտի լուսն արդեօք պիտի
շարունակես անտարբերութիւնդ...

Գանձակը ամենից առաջ քեզ է կոչ անում, քեզ թիֆ-
լիզի հայ ժողովուրդ, քեզ որ կարող ես և պարտաւոր ես
զրացու նաճատակների, նրանց զիալեացած մանուկների և
կանանց վրէժը առնել... Երկարամեայ խոնարհ լուսնութիւ-
նից յետոյ Գանձակը ցոյց տւեց ինքնապաշտպան գի-
տակցութիւն. նրա անդրանիկ զօհերի արիւնը վրէժ է
գողում...

կոչը արձագանք գտաւ:

Տարիներ շարունակ անտարբեր մնացած աղգաբնակիւնը, ցնցած նահատակների արիւնով, թեքեց հրապարակական ցոյցի կողմը և պատրաստութիւնները սկսեցին: Յոյցը պիտի լինէր մեծ և աղքեցիկ, — արժանի թիֆլիզի անւան: Դեռ չորոշւած նրա տեղն ու ձեւը, միտք ծագեց իբրեւ նախաբան, հրապարակական հոգեհանգիստ կատարել Գանձակի զոհերի յիշատակին, որը և նշանակեց վանքի մայր-եկեղեցում, օգոստոսի 31-ին. Գա պիտի լինէր լոկ սգահան դէս, քաղաքական յարգանքի մի խաղաղ արտայայտութիւն, կրօնական ձեւի տակ, առանց արեան և առանց ընդհարման:

Սակայն միապետութեան ոստիկանութիւնը այս անգամ էլ ինչպէս ուրիշ տեղ և ուրիշ դէպքերում, փոխեց դէպքերի կերպարանքը: Արիւնը հոսեց դարձեալ մի անգամ: Գարձեալ մի անգամ աղօթարանի բակը սոսկումների դժբախտ վկայ եղաւ: Ահա նրա հակիրճ նկարագրութիւնը, քաղած յեղափոխական մի շրջաբերականից:

«Պայծառ էր օրը: Ժողովուրդը խմբւել էր վանքի եկեղեցում և բակում: Տեսարանը խորհրդաւոր էր, ամէնքը յուզւած ու վշտացած էին, ամէնքի խօսակցութեան նիւթը Գանձակի գազանային դէպքն էր: Եւ կառավարութիւնը՝ շրջապատած եկեղեցու պարիսպը իր գործակալներով, բազմութիւն ոստիկաններով, ժանդարմներով ու կողակներով, աւելի էր բորբոքում դառնացած սրտերը, աւելի լարում թշնամական դժացմունքները:

«Պատարագը վերջացաւ, աղօթող բազմութիւնը դուրս եկաւ եկեղեցուց՝ զգեստաւորւած քահանաների ուղեկցութեամբ: Ահա և սուգի սեղանը՝ վրան խաչու աւետարան: Ահա հնչեց հանգստեան աղօթքը, աղօթք՝ Գանձակի նահատակներին, հայկական

ինքնապաշտպանութեան առաջին զոհերի համար:

«Ամբողջ բազմութիւնը բաց երկնքի տակ ծունկ չօքած՝ իր լիւրի յարգանքներն էր մատուցանում նահատակւած եղբայրների ու քոյրերի յիշատակին: Սրտաշարժ էր տեսարանը. շատերը աղօթքի մրմունջների հետ՝ վշտի արցունքներ էին թափում, յուզմունքի հառաչանքներ արձակում:

«Բայց ահա վերջացաւ հոգեհանգիստը և աղօթող բազմութիւնը ոտքի կանգնելով, թնդացրեց օդը գոչելով՝

«Աեցցէ՛ հայութիւնը, կեցցէ՛ ազատութիւնը»:

«Մի րոպէ ևս, և ժողովուրդը բուռն հոսանքով դիմեց դուռը, որպէս զի ցրւի, խաղաղ և հանգիստ: Բայց ահա նախօրօք հրահանգներ ստացած ոստիկանները ահսեցին յարձակւել և հարւածել ամէն մի հանդիպողի, բղաւելով՝ «Լեցցէք, ցրեցցէք»:

«Լուել և ցրել, բայց ինչպէս, քանի որ դռների առաջ կանգնած էին կողակներ ու գործօվոյներ, որոնք մի ահնթարթում մերկացրած սրերով մտան ամբոխի մէջ և սկսեցին անխնայ հարւածներ տալ աջ ու ձախ: Անզէն և ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան փորձեր արեց և զրոհ տւեց: Ոստիկանների դէմ քարեր նետեցին: Սակայն այդ ժամանակ բացեց մի աղիւսարշ տեսարան: Հարեցրած գործօվոյներն ու կողակները պրիստաւներին հետ միասին կրակ բաց արին ժողովուրդի վրայ, կրակ՝ առաջնակներից ու հրացաններից:

«Սկսեց իրարանցում, ճիչ, աղաղակ: Կանանցից շատերը ուշադնաց եղան: Տղամարդկանց մի խումբ սկսեց պաշտպանել քարերով: Բազմութիւնը յետքաշեց գէպի եկեղեցի, խմբեց պատերի տակ: Գա մի անհաւասար կռիւ էր՝ զինւած ոստիկանութեան և անզէն ժողովուրդի միջև: Երկիւղը աւելի սաստկացնելու համար կանչեցին կողակների այլ խմբեր:

Կա եղաւ ազդանշան:

Երկու թշնամիները՝ զօրք և ժողովուրդ միմեանց դէմ
ցցեցին, և կարմրած աչքերով չափեցին միմեանց: Ու
յանկարծ, գաւթից անսովոր ուժգնութեամբ դուրս նետ-
ւեց քաջերի մի խումբ և գրոհ տւեց: Ոստիկանութիւնը,
ահաբեկ, յետ նահանջեց ատրճանակի հարւածների ու
քարերի տարափի հադէպ: Մի քանի րոպէ յետոյ՝ հե-
տեակ զինւորների վաշտը, առաջ անցած՝ յարձակում
գործեց ու պաշարեց եկեղեցու պարիսպը: Հրացանա-
ձգութիւն, ճիչ, վիրաւորների տնքոց, սպանների հրաման
— բոլորը միմեանց խառնեցին: Վառօդի հոտը ախ-
րեց ամենուրեք՝ սոսկումի հետ միասին: Եւ կռիւը դար-
ձաւ կատաղի ու արիւնոտ...

Պաշարածները գովելի քաջութեան օրինակ տւեցին:
Արիւնն ու դիակները չմարեցին, այլ աւելի բորբոքեցին
մարտական հուրը: Զինւած մեծ և փոքր տեղեց մի
քանի ժամ, առանց վճռական վախճանի: Երեկոյեան
դէմ լուր տարածւեց, որ գնդապետը հրաման է ստա-
ցել՝ ուժակոծել եկեղեցին, հիմնւած այն ենթադրու-
թեան վրայ, թէ եկեղեցու մէջ մեծաքանակ դինամիտ
կայ, նախօրօք պատրաստւած և թագցրած խորանների
մէջ, զանգակատանը:

Մութը կոխեց: Պաշարման ենթակայ եկեղեցու զանգը
շարունակում էր իր մելամաղձոտ զօղանջը—օգնութեան
կոչ կուռղներին: Անհրաժեշտ էր այդ օգնութիւնը.—
փամփուշտները սպառւած էին և կուռղները, ինչպէս
թեւերը կտրած արծիւներ, անկարող էին շարունակել
դիմադրութիւնը: Իսկ զօրքը կրակում էր յարածուն
մոլեռանդութեամբ և աւելի սղմում պաշարման շըր-
ջագիծը...

Մթերքի պակասութիւնը նոր կերպարանք տւեց գոր-
ծին: Կուռղները՝ անկարող դիմադրելու, յետ նահանջե-
ցին և փակեցին եկեղեցու ներսը: Գիշերային մթութեան

մէջ՝ շատերը պատուհաններից դուրս նետեցին և ան-
յայտացան, իսկ մնացածները, մօտ 100 հոգի, ամրացած
եկեղեցու զանազան կէտերում, յայտարարեցին, որ պիտի
շարունակեն կռւել մինչև արեան վերջին կաթիլը:

Կրութիւնը փափուկ էր: Պաշարել եկեղեցին և սպա-
սել օրեր, գուցէ և ամբողջ շաբաթ, նշանակում էր նոր
գրգռումների առիթ տալ և առաջ բերել կրկնակի ցոյ-
ցեր, դիմադրութեան աւելի բուռն պատրաստութիւններ:
Գերմադրութեան աւելի բուռն պատրաստութիւններ:
Նահանգապետը ժողով գումարեց: Զէնքի և ուժի ներ-
կայացուցիչները համախմբւած, խելք խելքի տւած՝ մի-
ջոցներ էին որոնում: «Խոհեմութեան» կուսակցութիւնը,
ջոցներ էին որոնում: «Խոհեմութեան» կուսակցութիւնը,
որի գլուխ էր ինքը նահանգապետ Օգինցեփ, յաղթող
հանդիսացաւ, և վճռեց թնդանօթի օգնութեան դիմ-
ադրութեան, որ իմում անել «ազդեցիկ հայերին», որ-
քան փոխարէն, դիմում անել «ազդեցիկ հայերին»
պէսդի նրանք միջամտեն և յորդորեն ցուցարարներին
վերջ տալ դիմադրութեան և դուրս գալ եկեղեցուց:
Ընտրութիւնը ընկաւ նոյնիսկ եկեղեցու երէցփոխի վրայ
— Շ. Մէլիքեան, ծանօթ գրամատէր: Եւ ահա ուշ գիշերը,
շրջապատւած մի քանի կարեւոր պաշտօնեաներով, հայ
բանքերը մօտեցաւ եկեղեցուն, բանակցութեան մէջ
մտաւ, հաւատացրեց, որ խոստանում են բոլորին ան-
պատիժ արձակել և՛ հիմնւած այդ խոստման վրայ՝
յորդոր կարգաց՝ բաց անել եկեղեցու դռները և անձ-
նատուր լինել: Բարեմիտ միջամտութիւնը աջողութեան
հանգաւ,— քիչ անցած՝ դռները բացւեցին...

Սակայն հանդիսաւոր խոստումը ստորաբար դժուր
— թոկերով միմեանց կապած, շրջապատած զինւորներով՝
ցուցարարներին, գիշերային մթութեան մէջ առաջնորդե-
ցին դէպի բանտը, ուր փակւած դռների յետեւ նրանց
սպասում էին դառնութեան ծանր ժամեր: Իսկ երէց-
փոխ Մէլիքեան, ի վարձատրութիւն իր ծառայութեան,
ամբողջ հինգ տարով աքսորեց Ռուսաստանի ներքին

Գա դեռ ամառուայ սկիզբին էր: Բայց ահա մէկը միւսի յետեից եկան հասան Ալեքսանդրոպօլի և Երևանի ցոյցերի յուզիչ լուրերը: Ահա և Գանձակի ոճիրը, Բագրի արիւնահեղ ընդհարումը, — նոր լուրեր, մէկը միւսից աւելի ցնցող, աւելի վրդովեցուցիչ: Տատանումը տեղի տւեց, և ժողովրդական դիմադրութեան գաղափարը թագաւորեց ամենքի վրայ:

Ոստիկանութիւնը, ի հարկէ, քնած չէր: Նախագիտւով վտանգը, նա միջոցներ ձեռք առաւ՝ թոյլ չտալու, որ ժողովրդի բողոքը արտայայտւի բռնի կերպով: Գանձակից բերեց Ասլանդուզիի վաշտի կէսը և մօտ 500 կօզակ, որոնք ցրւեցին քաղաքի տարբեր մասերում: Մէկ մասը տեղաւորեցին «ամառուայ կլուբում», քաղաքային պարտէզի մէջ, երկրորդ մասը՝ Բէգլարեանի մէծ տանը՝ ստիպմամբ ի հարկէ, երրորդ մասը՝ քաղաքի կենտրոնում, հին դումայի շէնութեան մէջ, իսկ մնացածը՝ Խոնոնց երկյարկանի տանը և Ահարոնեանի մէծ շէնքի մէջ, փօստի փողոցում:

Յեղափոխական կոմիտէի ազդարարութեան համաձայն՝ ոչ ոք չէր գնացել զօրքին ընդառաջ, ինչպէս եղել էր ուրիշ դէպքերում: Մի քանի կովկասցի զինւորներ, որոնք դժբախտութիւն էին ունեցել գտնուել ազգաբնակչութեան դէմ ուղարկած զօրքի շարքերում՝ պատմում էին, որ Շուշու լեռը բարձրանալիս՝ զինւորները սարսափի մէջ էին և ըոպէ առ ըոպէ սպասում էին յարձակման, դեռ քաղաքից դուրս: Այդ վախի պատճառը պէտք է որոնել կառավարչական շրջաններում տարածւած այն կարծիքի մէջ, թէ Շուշին «յեղափոխական արծիւների բոյնն է», այլ և այն հանգամանքի մէջ, որ Շուշու ճանապարհին շատ անգամ են կալանաւորուել բազմաթիւ արկղներ, լի հրացաններով և ռազմամթերքով...

Զօրքը կաղաղութիւն չբերեց: Տեղական իշխանու-

թիւնը՝ նկատելով, որ խլրտումը սաստկանում է, դիմում արեց Գանձակի նահանգապետին, որ և շուտով հասաւ Շուշի: Նահանգի կառավարչին դիմաւորելու համար ոչ ոք գնաց, բացի տեղական ոստիկանութիւնից և մի քանի թիւրք պաշտօնեաներից: Քաղաք հասնելով՝ նահանգապետ լուցառու անմիջապէս իր մօտ հրաւիրեց քաղաքագլխին, բոլոր հայ ձայնաւորներին, համբարների ներկայացուցիչներին և մի քանի ուրիշ ազդեցիկներ, որոնց և դիմեց «հայրական» մի ճառով:

— «Իմ սիրելի Շուշացիներ, վաղուց արդէն դուք յայտնի էք ձեր հաւատարմութեամբ ու հնազանդութեամբ: Կառավարութիւնը գնահատել է և կը գնահատի ձեր հանգիստ ու խաղաղ բարբերը: Ներկայ հատի ձեր հանգիստ ու խաղաղ բարբերի վերաբերտարւայ օրէնքը՝ եկեղեցական կալածների վերաբերմամբ՝ չար մարդիկ սխալ կերպով են մեկնում ժողովուրդին և ձգտում են խառնակութիւն առաջ բերել վերդին և ձգտում են խառնակութիւն առաջ բերել չար նպատակների համար: Ահանջ մի կախէք նրանց խօսքերին: Հանգիստ կերպով պարապեցէք ձեր աշխատանքով, խանութները մի փակէք, շարունակեցէք ձեր տանքով, խանութները մի փակէք, շարունակեցէք ձեր աշխատանքով, խանութները մի փակէք, շարունակեցէք ձեր տանքով, խանութները մի փակէք, շարունակեցէք ձեր աշխատանքով...»

— «Զերդ գերազանցութիւն — խօսեց մէկը ժողովականներից — մինչև այսօր մենք ո՛չ մի առիթ չենք վականներից — մինչև այսօր մենք ո՛չ մի առիթ չենք տեսել՝ կառավարութեան աչքում անվտանգութիւն նկատելու համար, և այդ պատճառով թոյլ տւեք արտայայտել ձեր զարմանքը, որ քաղաքը զօրքով է լցւած, և ստիմեր պում են, որ ժողովուրդը նրան իր հաշուով պահի: Զենք իմանում, ինչով բացատրել երբ...

— Ես ձեզ նախազգուշացրի, ընդհատեց նահանգապետը, կարող էք գնալ...
Եւ «ներկայացուցիչները» գնացին...

Բայց ահա ցուցարարները հասան փոստի փողոցը և թեքւեցին դէպի Բէալական դպրոցը: Մոլեգնած ամբոխը կրկնապատկեց և գրոհ տւեց դէպի այն հիւրանոցը, որտեղ իջել էր նահանգապետը: Բողոքի խափնուցիչ աղաղակներին հետեւեց քարերի տարափ: Ապակիները փշուր փշուր եղան և շատ քարեր թափւեցին այն սենեակը, որտեղ ապաստանել էր նահանգապետը: Նրա մօտ գտնուող պաշտօնեաներից մէկը, շատ օրեր անցած, պատմում էր, թէ նահանգապետը՝ գունատ և

Ե՛հա և պաշտօնեաները՝ մոռալը, գունատ, ներքին դու-
ղով բռնեած: Գէպի առաջնորդարան են գնում: Բայց
ոչոր չկայ այնտեղ. ներս մտնելու համար հարկաւոր էր

Տոյցը իր ազդեցութիւնն ունեցաւ:

Մի շաբաթ անցած՝ ոստիկանութիւնը նոր դաւերի
չնորհիւ, կարողացաւ կոտորել երէցփոխներից մի

Թ ո Ղ ո Վ Ր դ ա կ ա ն պ ա տ ի Ժ, — ահա հրաւերը:
Երբ և ո՞վ պիտի գործադրէ այն:

ՄԵԾ-ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ. — Օգոստոսի 31-ն էր: Տրւած
նշանի համաձայն՝ բոլոր խանութները
փակւեցին և ժողովուրդը — մարդ, կին,
ծերեր ու մանուկներ — հազին բազմութեամբ շարժւեց
դէպի հասարակական այգին: Զբոսանքը չէր այս մտախոհ,
մոայլոտ ամբոխին դէպի այգին մղողը, այլ մի ծանր
հոգս, կապւած ժողովրդի դարաւոր իրաւունքի և արդա-
րութեան նւիրական սկզբունքի հետ:

լուծեալն ներառեալն սկզբունքի չմտնող
Կարճ միջոցում այգին լցւեց: Ծառերի կիսաստերի տակ
երերևող բոլոր գլուխները դարձան դէպի այն կողմը ու
դրեալ էր մի սեղան: Ամենքը սպասում էին, ամենքը լուռ
էին: Մի երիտասարդ բարձրացաւ սեղանի վրայ: Եւ նրա
ձայնը հնչեց վերահաս վտանգը գուժող մի տխուր շեշ-
տով ու տարածւեց ժողովրդի բազմութեան վրայ: Հեռւից
հաղարուոր աչքեր ուղղւած էին ծառերի սաղարթներին
տակ ուրւականի պէս ցցւած երիտասարդին: Նա խօսում
էր կատարող անարգարութիւնից, անխուսափելի վտան-
գից, ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնից: Լուռ
ամբոխը զայրոյթից դողաց ու ցնցւեց և հաղարուոր
բերաններից դուրս թռան բողբոջի հզոր աղաղակներ,
հարկերուոր բռնեցքներ ջղաձգօրէն սղմեցին:

Յուզմունքի ու արդար զայրոյթի այդ քննա-
սուհալացաւ մի այլ երիտասարդ, որ զոհաբերուածեան և
անձերուածեան գերագոյն անհրաժեշտութիւնը ընդգծեց:
Ահա մի տիկին: Կա կոչում՝ արեց երիտասարդութեան՝
այն բռնկող, ազնիւ տարրին, որ հասարակական վտանգ-

յանցանքի, առանց մեղքի ուէ նշանի, ենթակայ հայհոյանքի ու անգութ հարւածների: Կամ ո՞ր ականջը լսեց պատմութիւնը այն գեղջուկների, որոնց սպառնում էին փակել և սովամահ անել նոյնիսկ եկեղեցու մէջ, եթէ չեն ցոյց տայ նրա „հարստութեան տեղը, ոսկու և արծաթի ամբարը...“

Հատ անցքեր անցան, դիւցազներգական ու մեծ, ար-
ժանի պատմութեան էջերին ու հիացման, — սակայն
վայրերը հեռու էին, սար ու ձորով բաժանւած, ուստի
և շատ բան չլսեց, շատ մանրամասներ կորստի մատնե-
ցին: Տասնից գուցէ և հարիւրից մէկը միայն արձանա-
գրեց ու դարձաւ հանուրի սեփականութիւն:

Ահա մի քանիսը դրանցից:

ՋԱՆԱՆ-ՕՂԼՈՒ. Շինական ցոյցը, որ տեղի ունեցաւ սեպտեմբերի 5-ին, համախմբեց երեք-չորս հազար մարդ: Բոլոր խանութները կողպած էին: Իրանացումն ու յուզումունքն ահագին: Եկեղեցում մի երիտասարդ ուզեց ճառասուսել, բայց պրիստաւը միջամտեց և վերջումն էլ փորձեց բանտարկել նրան: Սակայն ժողովուրդը ազադակներով ու սպառնալիքով խեց երիտասարդին ոստիկանութեան ձեռքից: Պրիստաւի դուռը թիւնը՝ զայրացած ամբոխի մէջ՝ դարձաւ այնքան ծանր ու սպառնական, որ ճարը կտրած՝ սկսեց աղերսել, որ հանգիստ թողնեն իրան: Ցոյցը տւեց մինչև ժամը 2-ը, և ժողովուրդը նախ քան ցրւելը, նոյնիսկ ոստիկանատան շրջակայքում, հնչեցրեց յեղափոխական երգեր:

ՄԱՐՑ գիւղը իր շրջականերով բռնկեց անհաւատալի սաստկութեամբ: Սպառազինւած, պատրաստ կուրծք տալու՝ նրանք բռնեցին բոլոր ճանապարհները: ՊՈՎ քաջ է, թող գայ՝: Եւ ոչոք չէր համարձակում գալ: Զօրք ուղարկեցին, շրջակայքը պահակախմբերով լցրին, սակայն գեղջուկ ըմբոսաներին դա երկիւղ չ'ազդեց: Ժամանակը միայն կարողացաւ խաղաղեցնել նրանց:

ԻԳԻԻԲԸ, վշտերի ու հեկեկանքի այդ մշտական ա-
կանատեսը, անտարբեր չմնաց: Սգաւոր վանքից եկող
համբաւները տալն ու վրայ արեցին ամբողջ գաւառը,
և դժգոհների բանակը, հարիւրներից բաղկացած, դիմեց
դէպի Էջմիածին, դէպի այնտեղ, ուր բռնաւորի թաթը
դրամարկղներ էր փշուրմ: Գաւառապետը, Սուրմալուի
սիրահոգակ Բագուսլաւսկին, զօրք դուրս բերեց ու
պահակախմբերով արգելքի շղթայ կապեց: Մի կողմ
ժողովուրդը՝ փայտերով ու քարերով, զինւած, միւս
կողմը զինւորներ՝ սուր ու հրացան ձեռներին: Դար-
ձեալ ընդհարում, դարձեալ արիւն: Օգոստոսի 23-ին
էր այդ, անմոռանալի մի օր, որ ց'այժմ էլ յիշուում է
մարտական հպարտ ժպիտով:

մարտական հպարտ ժպիտով:
ԱՇՏԱՐԱՆԱ Սարգարապատ, Օշական, Ղզլթամիր, Եդ-
ւարդ և ուրիշ շատ գիւղեր նրանց հետ՝ լուռ ու ան-
ջատ չմնացին: Շինական ժողովների մէջ դիմադրութեան
կոչը ոգեւորւած ընդունելութիւն գտաւ, ու գիւղական
պատգամաւորները շտապեցին այդ որոշումը Էջմիածնի
վանքին հաղորդել: Որպիսի՞ն կերպարանափոխութիւն:
Ոգեւորութիւնը «կենտրոնից» չէր գնում դէպի հաւա-
տացեալների հօտը, այլ «հօտից» դէպի հովիւները...

տացեալներէի հօտը, այլ „հօտից“ դէպք հարկու
ԴԱՋԱԽ : Մեծ հրապարակի վրայ խմբւած են
գիւղական համայնքները, աշեկոծւած ու անհամբեր,
սպասում են գաւառապետին: Ահա և նա, շրջապատ-
ւած պահապաններով, իր ուժի և մեծութեան ամբողջ
փայլով: Նա սկսեց, աւարտեց իր ճառը և սպասում էր
Ժողովրդի պատասխանին. „Սը մենները, բայց չենք տայ:
Արէք, ինչ կարող էք“: Եւ այդ անպաճօյճ մերժումը
երկար, շատ երկար հնչեց գաւառապետի ականջին, իբրեւ
հրամայական սպանախիթ, և հարկու, ինչպէս շանթ:
Հրամայական սպանախիթ, երբ ցանգի մելամաղձոտ ձայնը

խրճիթներից մէկի դրանը, ուղիղ շէմքի վրայ՝ ծառացաւ միջահասակ մի կին, տխրամած գէմքով, և այս խօսքերն արտասանեց. «Այս դռնով նա ներս չի մտնի»: Ու բոլոր բերանները պատկառանքով ու ակնածութեամբ նոյն խորհրդաւոր խօսքերը միմնջացին: Հեռւից եկողը ամուսինն էր, որ իբրեւ եկեղեցու գանձապետ՝ գնացել էր գաւառապետին ներկայանալու: Ճամբայ գնելիս՝ նրան շատ յորդորներ կարդացին, շատ խրատեցին: Բայց, աւա՛ղ, գիւղի վաքիւլը վերադառնում էր ոչ իբրեւ «տղամարդ», հպարտ նայածքով, այլ իբրեւ «գաւաճան», ընկճած սպառնալիքի առջև: «Այս դռնով նա ներս չի մտնի» — լսեց գարձեալ մի անգամ: Գիւղամիջի հրապարակի վրայ երևաց զինւած մի երիտասարդ — գանձապետի հարազատ եղբայրն էր նա — և «գաւաճան», իբրեւ փախստական, անտառի ճամբան բռնեց... Եւ այլն, և այլն, և այլն:

Անբիծ և անարատ չէր, ի հարկէ, ըմբոստութեան այդ գրաւիչ պատկերը: Եղան դասալիքներ, գաւ, մատնութիւն: Ոգևորւած բացականչութիւններին երբեմն յաջորդեցին յուսահատութեան չարագուշակ ձայներ, հերոսների հանդէպ՝ գաճաճներ բուսան, բայց դա չը խորտակեց, չըլատեց ընդհանուր շարժումը, այնքան հիանալի իբրեւ նորութիւն, և այնքան մեծ՝ իբրեւ ժողովրդական: Ստորեկ ժողովրդի արատաւոր պատմութեան մէջ — դա բարոյական մի լւացումն էր, կովկասեան հայութեան քաղաքական մկրտութիւնը:

Տ Ե Ր Ր Օ Ր

Նոր սպեղանին. — «Ներքին» թշնամիները. — Տերրորական հարւածներ. — Հոկտեմբեր 14-ի փորձը Գօլիցինի դէմ. — Երկիւղի զառանցանքը. — Տերրոր Անդրէսի դէմ. — Բօգուսլավսկու սպանութիւնը. — Բըլօվ պատժւած. — Նոր դէպքեր. — Սպառնալիքի թագաւորութիւնը:

Ի՞նչ էր այն:

Վրէժի զգացմունք, ազատութեան ծարաւ, թէ մէկի ու միւսի ձուլումն, շաղախւած ատելութեան մաղձով, որ ըմբոստացման օրերին այնքան արագօրէն լցնում էր արթնացող ժողովրդի սիրան ու հոգին:

Կամ գուցէ հալածական, ոտնակոխ, անարգած արդարութեան պահանջ, որ շտկեց ստրկի մէջքը, ուժ տւեց թուլացած բազուկներին, համարձակութիւն՝ խոնարհ աչքերին, — արտակարգ մի յեղաշրջումն, որ բաց արաւ հայկական կեանքի մէջ հատուցման տարեւըջանը, քաղաքական սպառնալիքի խստագոյն ձևը:

Տ Ե Ր Ր Օ Ր: Բուսած օտար հողի վրայ, զարգացած տարբեր պայմաններում, երկար ժամանակ, նոյնիսկ հաւածանքի սկզբնական օրերին, երբ նրա գործադրութիւնը պիտի նկատւէր անխուսափելի և նպատակայարմար, նա չպատւաստեց ժողովրդական կեանքին, արմատներ չը գցեց խաղաղամիտ ամբոխի մէջ և մնաց օտար՝ հայկական յեղափոխական մտածողութեան:

Սակայն նոր վերքերը նոր սպեղանու կարիքը ստեղծեցին: Երկիւղին փոխարինեց վրէժի ու հատուցման զգացմունքը, և նոյն այն խաւերից, ուր այնքան յաջողութեամբ բուռն էր դրել խոնարհութեան ոգին, շարան շարան դուրս նետւեցին հանրային վրիժառուները, իբրեւ տերրորի անվեհեր մարմնացնողներ:

մանագիծը, աջ կողմից երեւացին երեք անցորդներ: Նրանց արտաքինը սովորական էր և որեւէ կասկածի տեղիք չը տւոյ: Երբ կառքը բաւական մօտեցաւ՝ երեքն էլ մի ահլըն-թարթում ցատկեցին կառքի վրայ, ինչպէս յուսահատ վագրեր, մէկը աջ կողմից, իսկ երկուսը՝ ձախ: Աջա-կողմեանը փորձեց առանձնացնել իշխանուհուն, որ վե-րահաս վտանգը զգալով իր ամբողջ մարմնով առաջ նետւեց՝ ամուսնուն պաշտպանելու համար, իսկ ձախ կողմից յարձակողները՝ բռնած իշխան Գօլիցինի թեւե-րից՝ քաշ տւեցին նրան, որպէս զի կառքից վայր գլորեն: Գա տեւեց հազիւ մի քանի վայրկեան: Առաւ-պանի կողքին նստած կողակը՝ նոր ուշքի եկած, վայր ցատկեց և յարձակում գործեց: Տէրրօրիստներից մէկը ծառացաւ նրա առաջ՝ ատրճանակը ձեռքին, իսկ միւսը դաշոյնի երկու հարւած տւեց Գօլիցինին, մէկը գլխին, միւսը երեսին: Երրորդ հարւածի միջոց չմնաց, — կառա-պանը ուժգնօրէն մտրակեց, նժոյգները թռիչք գործե-ցին և կառքը դուրս պրծաւ, գետնին թողնելով վերա-ւորած կողակին:

Ատրճանակի հարւածի ձայնը ուշադրութիւն գրաւեց: Մերձակայ պանդոկից մի քանի հոգի վազեցին դէպի դէպքի վայրը: Աղմուկը ընդհանրացաւ, և տերրօրիստ-ները յետ նահանջեցին՝ փախուստ տալու յոյսով: Սա-կայն մի ժամ չանցած՝ ձորը շրջապատեց հարիւրաւոր ձիաւոր կողակներով և սկսեց կատաղել հրացանաձգու-թիւն: Փրկութեան յոյս չկար: Այդ լաւ զգացին երեք անձնէրները և վճռեցին դիմադրել մինչև վերջին շունչը, բայց անձնատուր լինել — երբէք: Հաւատա-րիմ այդ նախորոշման՝ նրանք ընկան գնդակների տա-րափի տակ, երջանիկ այն համոզմամբ, որ «վրէժի գործը» կատարւած է արդէն...

Ո՞վքեր էին տէրրօրիստները, որ տեղից եկած և ո՞ւմ կարգադրութեամբ — այդ բոլորը մնաց գաղտնիք ու-

տիկանութեան համար: Նրանց դիակները լուսանկարե-ցին, պատկերները շատերին ցոյց տւեցին, հարց ու փորձ արեցին ամեն տեղ և ամեն կերպ — դարձեալ անօգուտ: Գաղտնիքը մնաց անթափանցելի:

Քաջերի մահը, այնքան ողբերգական, խորին վիշտ պատճառեց ժողովրդական բոլոր խաւերին, խորին՝ մա-նաւանդ այն պատճառով, որ ծրագրւած հարւածը նը-պատակակէտին չը հասաւ, — Գօլիցին մնաց կենդանի: Ակզնական «յոյսերը» ապարդիւն անցան. վէրքերը ծանր չէին. վտանգի երկիւղը երեք-չորս օրւայ ընթացքում չքացաւ ու սատրապը փրկւեց մահաւան ճանկերից:

Եւ որքան խորունկ եղան յոյսերն ու յուսախա-բութիւնը: Երբ հեռագիրը տարաւ, տարածեց երկրի անկիւնները սպանութեան փորձի լուրը, ամբողջ հայ աղգաբնակութիւնը, ինչպէս մի բերան, բերկրութեան ճիչ արձակեց: Այդ ճիչը անարձագանք չմնաց. նա ան-կեղծ հաւանութեան արձագանք գտաւ և ուրիշ աղգե-րի մէջ: Աշտի համերաշխութիւնն էր այդ: Միլիօնաւոր բերաններ օրհնում էին այն ձեռքերը, որոնք վրէժի դաշոյնը իջեցրին... Եւ երբ յետագայ հեռագիրները գու-ժեցին ապաքինման լուրեր, յուսախաբութիւնը ծանրացաւ բոլոր սրտերի վրայ, ինչպէս մի ժայռ: Բերկրանքը տեղի բոլոր սրտերի վրայ, ինչպէս մի ժայռ: Բերկրանքը տեղի տւեց վշտին: Արածես առողջացողը մարդ չէր, այլ գա-ղան, որ սպառնում էր նորից խաճնել, նոր վէրքեր բա-նալ...

Համատարած «անէծքի» ու ատելութեան ալիքերը իշխան Գօլիցինի ականջին չհասան: Պալատների պատերը, աւանդ շատ են հաստ, և նրանց տէրերը ոչ լսել են ուղում և ոչ էլ հասկանալ: Մի բոլոր անգամ նա լրջօ-րէն չմտածեց թողնել, հեռանալ այն երկրից, որի համար նա «աստուծային պատիժ» էր, դժբախտութեան հաւ-բաւաբեր: Ընդհակառակը: Մի անգամ, երբ նրա օգնա-կանը, գններալ Ֆրեդէ, սարսափած գալիք դէպքերից,

երկու, մէկին երեք, — ահա օրւայ նշանաբանը, յեղափոխական մարտի ընդունած բանաձևը: Տերրօրը — մէկն է այդ բանաձևերից: Կա յեղափոխութեան փայլը չէ, այլ կնճիւղը, անցանկալի, նոյնիսկ տգեղ նրա գեղեցիկ ճակատի վրայ, բայց անխուսափելի, իբրև արդիւնք այն պայմանների. որոնց ստեղծողն ու սնուցանողը ինքը բռնապետութիւնն է, իր ապականող ըէժիմով, բռնաւորների իր հսկայամարմին լեգէօնով:

Եւ դուք, բռնաւորներ, որ դարերից ի վեր և սերունդից սերունդ՝ տերրօրի մարմնացումն էք և նրա տարածողը ժողովրդական մասսային վրայ ինչու անծայր կատաղութեան շանթեր էք արձակում, երբ նա՝ փոխած իր ուղին, գնում է դէպի ձեզ, դէպի այն կենտրոնները, որոնք սարսափի մշտական աղբիւրներ եղան:

Գուք, գահակալներ, և նրանց հաւատարիմ սպասաւորներ, որ կրում էք մինիստր, վէզիր, նահանգապետ կամ վալի անունը, որ բռնապետութեան սիւներն էք և պատւարը, ասացէք, որտեղ ո՞ր «Աւետարանի» մէջ կարդացիք, որ դուք միայն կարող էք վճիռներ տալ, որ միայն ձեր բազուկը կարող է զարկել և ձեր սուրը՝ կտրել:

Գարեր շարունակ, յենած մեծագոյն սուտի վրայ, որ օր է նք անունն է կրում, շարադրած ձեր ձեռքով, ապաւինած կրօնի և եկեղեցու հովանուն, որ ձեր թագաւորութեան սահմաններում՝ աստուածային բարոյականութեան անգութ շահագործումն է, դուք խաչ հանեցիք ազատ միտքը, ծծեցիք ուրիշի աշխատանքը, սպանեցիք, քանդեցիք՝ անարգել և անպատիժ: Փակեցիք դպրոցները՝ բանտերը ծաղկեցնելու համար: Արժանաւորների համար՝ արձանի փոխարէն կախաղաններ կանգնեցրիք: Հալածեցիք ազգ, լեզու, իրաւունք: Թալանեցիք աղօթարանները: Տուրքը՝ կողոպուտ դարձրիք: Հայրենիքի պաշտպանութիւնը՝ զինւորական ստրկութիւն: Եւ միա-

մտութիւն ունեցաք մտածելու, դուք, բռնապետութեան տիւմար հերոսներ, որ ձեր ոճրագործութիւնը յաւիտենական է, և ժողովուրդների լուութիւնը՝ անխախտ:

Չարաչար սխալեցիք:

Ահա ժողովուրդները՝ ըմբոստ, ոտի կանգնած: Ահա յեղափոխական շեփորի հմայիչ կոչը, նոյնքան հընչուն երիտասարդութեան, որքան և աշխատաւորների համար, նոյնքան ազդու ծայրերում, որքան և կենտրոնի մէջ: Ահա Պլեվէ՝ թաւալազլոր, Բօքրիկով՝ գնդակահար, Գօլիցին՝ դաշոյնի տակ, Անդրէեւի ու Բըկով՝ խողխողած... Բողոքի ձայներ բոլոր լեզուներով, մարտական հրակերձ՝ բոլոր ճնշւածներին...

Ենթակայ անսահման սարսափի և սիրահար ձեր թագի, դուք, երկչոտ գահակալներ, պիտի փորձէք խաղաղացնել յուզւած մտքերը խաբուսիկ «շնորհներով» — վերականգնումն աղաւաղած արտօնութիւնների, — վերականգնումն աղաւաղած սեփականութեան, իրաւունք վերագարձ թաւանած սեփականութեան, ինչդիր լաց լինելու մամուլի մէջ, ազատութիւն՝ ինչդիր տալու զեկուցագրերի ձեռով: — Որպիսի՞ շնորհ, ինչ մեծ զիջողութիւն ազատութիւն պապականիքներին, որոնց թաւալած արտասուքը՝ ծով է, արիւնը՝ գետ, տանջանքները՝ անհուն, ինչպէս տիեզերքը:

Շնորհը՝ մուրացկանների սփոփանքն է, խորապէս ատելի յեղափոխութեան, որ կանգնած քաղաքական մուրացկանութեան աւերակների վրայ՝ միապետական ամբողջ ընթիմի տապալման դրօշակն է պարզել Արիւն ալեւ անձնաւորութիւնների գէմ չէ, այլ սիստեմի...

Եւ թող չմոռանան բռնութեան բոլոր ներկայացուցիչները, որ արեան մէջ ծլած և գաղափարի շունչով կենդանացած կռիւն խոր արմատներ է արձակում մենկոզմ և ամեն ուղղութեամբ, մի տեղ իբրև դաշնակցութիւն յեղափոխական մարմինների, մի այլ տեղ իբրև համերաշխութիւն բոլոր դիմադրականների, երրորդ կէտի

Այդ էլ տեսնենք...

Արեւմուտքից՝ փշուղ շղթաների ձայներ հասնում էին ժողովրդին։
Մեդականութեան սահմանների վրայ՝ ընկճած ուժեր
«Եւրոպայի քրիստոնէութեան» գլուխ բարձրացրեց։ Սաբա-
նութեան խորաբուն հօտը — յոյն, սերբ, կրետացի, բուլ-
ղար, մակեդոնացի, հայ — տրորեց աչքերը...

„Հ ա յ Ե՛ր .

„Հասնում է ժամը Արարատեան երկրի և հայ ժողովրդի ազատութեան, հասնում է ժամը՝ երբ նախաթուռ Էջմիածինը պիտի վերականգնէ իր նախկին անկախութիւնը: Ուր կանգնեցէք, ապստամբեցէք, քաջարի հայեր, թօթափեցէք պարսկական լուծը, ցնծացրէք ալեգարդ Մասիսը, արեամբ ողողեցէք մայրենի երկիրը և ապա ապրեցէք բնդմիշտ ազատ և անկախ:

„Ժամ է ժամանակ...

„Առաջ. կամ այժմ, կամ երբէք“...

Այս խօսքերը հնչեցին 1826-ին: Ութսուն տարի է անցել այն յիշատակելի օրերից, երբ այդ կոչի հեղինակը, երկամէ-վեղարաւորը, Ներսէս Աշտարակեցին, պատանեկան հաւատով դիմեց մրաիած հայութեան, վստահ քրիստոնէս յարերի խոստումներին: Աւաղ, քիչ յետոյ, „ապստամբութեան“ այդ շրջանին հետեւեց „աղերսանքի“ շրջանը, և Արարատեան հերոսը քամեց դառնութեան բաժակը՝ յուսախաբ ուխտադրուժ դաշնակիցներին...

Անցաւ ուղիղ կէս դար: „Քրիստոնեաների ազատութեան“ անունով կռիւ մղող հիւսիսը նորից նետեց կռիւ դաշտը, բայց այս անգամ ոչ Արարատի շուրջը, Մայր-Արաքսի ափերում, այլ դէնը, ուր անյիշատակելի ժամանակներից արդէն տիրում էր անապատը, իբրև անբաժան ընկեր սուլթանների թագաւորութեան: Ռուս-պարսկական պատերազմը փոխեց ռուս-թիւրքական պատերազմի: Ներսէս Աշտարակեցու տեղ հանդէս եկաւ Ներսէս Վարժապետեան, — դարձեալ վեղարաւոր, ներկայացուցիչը աղերս ող դասակարգի:

Եւ այն փոթորկալից օրերին, երբ թշնամի բանակները՝ մինը յանուն՝ քրիստոնէութեան, միւսը յանուն մահմեդականութեան, և երկուսն էլ յանուն միապետութեան՝ արեան գետեր էին թափում երբեմնի խաղաղ աշխատանքի ձորերում, հայկական տարրը գլուխ չբարձրացրեց, ոտի չկանգնեց՝ հարւած տալու թշնամու սրբ-

տին, մնաց „հաւատարիմ հպատակ“, ենթարկեց հանգստութեան օրօրներին, և կռիւ դրօշակին նորից փոխարինեց աղերսանքի հին երգը, — աղերսանք Լեւոպային, ուղղած Բերլին, աղերսանք Թիւրքիային, ուղղած Լէյպզ-Քէօսկին, աղերսանք դեսպաններին, կատարւած գիշերային մթութեան մէջ, անկատ ճանապարհներով...

Եւ յափշտակւած առատաբուղեւ աղերսանքի սին արդիւնքներից, Ներսէս Վարժապետեան, 1878 թւի օգոստոսի 2-ին, Ազգային Ժողովում այս խօսքերով աւետեց նոր շրջանը.

„Գնանք Հայաստան“.

„Այնտեղ ուղարկեւք մեր բնդունակ, կրթւած և ազգանէր հոգեւորականութիւնը խուճ-խուճ պնտեղ թող երթան ուսուցիչները, այս սգեւորւած երիտասարդութիւնը, մեր արհեստները, այս սգեւորւած երիտասարդութիւնը, մեր արհեստները, առեւտրականները, թող այնտեղ վերադառնան հետաւորները, առեւտրականները, թող այնտեղ վերադառնան զոյր զժգախաները, որոնց խլեց բնտանեկան օժախից վիշտն ու հալածանքը: Հայաստանում այլևս պիտի դադրեն վիշտն ու հալածանքը: Հայաստանում այլևս չի լինի բռնութիւն՝ դոքի և կեանքի դէմ: Վերջ բռնութեան“:

Որպիսի մեծ յոյսեր, ինչ հսկայական յուսախաբութիւն... Եւ որքան երջանիկ էր այդ խօսքերի հեղինակը, որ չտեսաւ Մեծ-Եղեռնը, 95-96 թւերի Հայաստանը, արիւնաքամ և դիակածածկ...

Գա երէկ էր:

Եւ դեռ երէկ մենք աղերսողներ էինք:

Ահա և 90-ական թւականները, հայկական քաղաքական ստրկութեան սահմանագիծը՝ դրօշմած մահա-շունչ բանտերով — ո՛հ, ազատութեան քանի քանի կարապետներ կուլ գնացին այնտեղ — մուլլատես կահաղաններով, որոնց բարձրութիւնից առաջին ան-գամ „հայ հպատակների“ բերանով դղրդաց բռնաւորի երկրին անձանթ „Կեցցէ ազատութիւնը“, կռիւ արիւ-

նաներկ դաշտերով, ծաղիկների փոխարէն մարդ-կային դիակներով զարդարւած...

Բողոքի նշաններ էին գրանք, երբեմն երկչոտ, պաշտական, հեռու՝ սոսկում պատճառելու հսկայականութիւնից, բայց երբեմն էլ կատաղի, ինչպէս հեղեղ, ազդու, ինչպէս շանթ:—Ահա Սասուն իր կտրիճներով, Այգեաստան իր ռազմիկներով, Զէյթուն իր ապստամբներով. ահա Էրզրում, Գում-Քափու, ցոյցերի շարքը և Պոլսի թաղերում, Բանկում. ահա Խանասոր իր դիւցազններով թեմամբ. ահա ժողովրդական հերոսը Տարօնի սար ու ձորերի մէջ, երգւած գեղջկական տաղերում... Ահա, վերջապէս, բմբուսութեան նորագոյն շառաչիւնները՝ Կարս, Գանձակ, Երեւան, Շուշի, արիւնով ներկւած, հրպարտ ազատ մարտիկների նորաբողբոջ խմբերով:

Այլևս աղերսանք չէր դա՝ յանուն ոտնակոխ արդարութեան, յանուն ստրուկ ժողովրդի, այլ բողոք, պահանջ, բղխած երկրի ծոցից, սրբագործւած ժողովրդի որդոց ազատաբեր արիւնով:

Մենք այլևս աղերսողներ չենք:

Այսօր մենք բողոքողներ ենք:

Ահա և վաղը:

Ինչ պիտի լինի նա: Արդեօք յոյսերի բեկանում, անվերջ տանջանքների և աննկարագրելի վշտերի մի յուսահատ վերջաբան, թէ՛ օրհասական կռիւ մի նոր գրոհ, լցւած վրէժով և շեշտւած ապագայի դիմելի հեռանկարով: Լուրթիւն, թէ շարժում: Աղերսանք, թէ հարւած: Դադար, թէ կռիւ...

Ահա խորհուրդը մեր կեանքի:

Գարերի երկար շարքը կեանք չէր հայութեան համար, այլ տանջանք: Իսկ նրա վերածնութեան 50-ամեայ տարեգրութիւնը, գրկախառնւած համարձակ բողոքի նորագոյն պատմութեանը՝ շատ քիչ ժպտաց հային: Գիտակ,

արիւն, երկպառակութիւններ ներքին, դաւեր արտաքին, դարձեալ դիակ, դարձեալ արիւն — ահա նրա բաժինը, ահա նրա տեսած վայելածը...

Սակայն դժւար է անցանք: Յամառ, յուսահատ, մաշող աշխատանքով ստրուկ բողոքող դարձրինք, վարժեցրինք շղթայակապ ճորտին՝ համարձակ նայել բռնաւորի աչքերին, սովորեցրինք նրան՝ ատել իր շղթան, իր անկումը, իր ստրկութիւնը:

Գարեւոր մոխրակոյտի տակ մարող կրակը ազատեցինք վերջնական հանգումից: Սառնամանիքի վտանգը անցաւ: Մոխրակոյտի տեղ այժմ բորբոքւած կայծեր ունենք: Միթէ՞ աներեւակայելի, անհնարին է հրդեհը... Ոչ և ոչ: Մի քանի համարձակ խառնոց, ընդհանուր մի ճիգ, համաժողովրդական մի գրոհ՝ սահմանի այս ու այն կողմը — պատուէնք բռնապետութեան գծած սահմանները — և ահա համաճարակ հրդեհը պատրաստ է. թշնամին շատ է չոր, նա շուտ կը վառւի, դրսի քամին շատ է զօրեղ, նա շուտ կը բորբոքի...

Կայծերը ուրեմն...

Կայծեր:

Դրա մէջն է ժամանակակիցների պատիւը, ապագայ հայ սերունդների ազատ, խաղաղ մարդավայել կեանքը: Այժմեան մեր վհատութիւնը ապագայի ստրկութեան մայրն է: Արդի զինադադար՝ պատմութեան անջնջելի արատը, մեծագոյն ծաղրը գալիք օրերի:

Գալիք օրեր:

Ահա ո՞ր է արդի հայութեան յափշտակութեան մեծ հնոցը, նրա քաղաքական յոյգերի գլխաւոր նշանակետը, ոգևորութեան կենդանարար աղբիւրը:

Յոգնած անցեալի տխուր էջերից, երբ ստրկութիւնը կազմում էր երկրի միակ պատկերը, վհատած ներկայ օրերի դառն տեսարաններից, օրեր, երբ ար-

տասուքը, հեծեծանքը, արիւնը, բռնութիւնը արթնացող
ժողովուրդի միակ բաժինը եղան, յուսախաբ գեղեցիկ
երազների անլուր հետեանքներից,— դարձնենք մեր աչ-
քերը դէպի ապագան, դէպի գալիք օրերը, որ մեր
վշտերի, մեր արիւնոտ կուէի, մեր յուսահատ պայքարի
վախճանը պիտի լինի, մեծագոյն յաղթանակը տենչալի
ազատութեան:

Եւրբ կը լինի այդ

Արդեօք գա՞լ տարի, թէ հինգ կամ տասն տարուց
յետոյ: Առանց մարդարեւական հնադարեան կոչման ո՞վ
կարող է ասել այդ: Սակայն կայ մի նախազգացում,—
խորը, անսահման, ոգևորող հաւատ, որ շատ ան-
գամ է փրկել տանջող ազգերին օրհասական մոմենտնե-
րից և որը նախազգալ, գուշակել է տալիս մեր տան-
ջանքների մօտալուտ վախճանը, ստրկութեան վերջնական
խորտակումը: Համարձակ է գուցէ այդ հաւատը, նոյնիսկ
շատ վերացական՝ այս մռայլ օրերին, բայց նա կայ,
գոյութիւն ունի և թող օրհնած լինի այդ մխիթարիչ,
կենդանարար հաւատը...

Իսկ աւելի հեռուն...

Ահա արիւնը դադարած. աշխատաւորը՝ տէր իր աշխա-
տանքին. ուսուցչի բերանը բացւած. ազատ խօսքը իր բար-
ձրութեան վրայ: Ոչ կուէ ազգերի մէջ, ոչ գասակարգային
մրցում և ոչ էլ մտքի հալածանք: Մի կուէ միայն կայ
— կուէ պրօգրէսի համար. մի մրցում միայն — մրցում
կատարելագործութեան համար. մի հալածանք միայն —
հալածանք բռնութեան դէմ:

Եւ ապագայ երջանիկ օրերին, երբ գահերի վրայ,
այլասեռածների փոխարէն՝ կը բազմի ժողովուրդական
կամքը, երբ բոլոր ազգերը, առանց որեւէ խտրութեան,
միացած ընդհանուր հայրենիքի ֆեդերացիական շաղ-
կապով, նախկին թշնամութեան աւերակների վրայ կը

կառուցանեն ազատ, համերաշխ կեանքի հաստատ սիւ-
ները, երբ, վերջապէս, գիտութեան ու սօցիալական
ամենանոր գաղափարները ճանապարհ կը գտնեն այն
անկիւններում, ուր երբեմն տիրում էին խաւարն ու
սուրբը,— նորագոյն սերունդները կը կազմեն ստրուկ ազ-
գերի ամենամեծ հանդէսը՝ ազատութեան տօնը,
իրեւ վերջնական մոռացում դարեւոր վշտերի, իբրեւ
անշարժ գերեզման քար ստրկութեան, իբրեւ վըճ-
ռական հրաժեշտ այն բոլորից, ինչ որ արիւնոտ է, հին
և ստրկական...

Ազատութեան տօն...

Պատրաստենք այդ վեհ տօնին, և յանուն մեծ յաղ-
թանակի, չփախչենք մեծ զոհերից, կանգ չառնենք մեծ
կորուստների առաջ: Առանց մեծ զոհաբերութեան մեծ
արդիւնք չկայ: Ազատութեան ծիլը առաւօտեան ցօղե-
րով չի աճում, այլ արեան շիթերով: Անշարժութեան
ժանգը չէ, որ կրծում է ստրուկի շղթան, այլ արիւնը,
կուէ և յաղթանակի առատ արիւնը...

Կուէ արիւնով, թափւած մարտական ձեռնարկ-
ների մէջ, մենք հայի ճակատից ստրուկի անունը կը
ջնջենք. այդ արիւնով կը մաքրենք մեր բարոյական խո-
ցերը. նրանով կ'արձանագրենք հայ անունը ազատ
ժողովուրդների շարքերում, համաշխարհային Պանթէօնի
փառաւոր կամարների տակ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երես

ԹԱԼԱՆԻ ՕՐԷՆՔԸ

Անսպասելի հեռագիր: Նախագիծը մինիստրական կոմիտեի
Ժողովում: Գաղտնի արձանագրություն: Գլխիցին և Պլեյլե:
Քննարկող մեկնաբանություն: Գողություն օրենքը: Բար- 9
ձրագոյն հրաման

ՄԻԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Եկեղեցական հարստություն և Պօլոժենիա: Քաղաքական
նոր հովեր: Ի՞նչ է բուն նպատակը: Եկեղեցիների միացման
ծրագիրը: Հայ կղերը և հայկական շարժումը: Արևմտի
մոլորություն: Սինոգի իղձը. 20

ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Երեք հարց երեք պատասխան: Ձբացումն հայերի: Ամե-
նավերջին ծրագիրը: Չորս դաւ հայերի գէմ: Ի՞նչ կը 27
բերէ ապագան: Ստրուկի ըմբոստացումը.

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԸ

Գործադրություն հրամանը: Ժողովուրդ և հոգևորակա-
նություն: Պէտք է գիմադրել: Բողոքի ուղին: Երեք կոն-
դախ: Սպառնալիքներ: Վեհաբանական տեսակցություն: 35
„Ծանր հետևանքներ.“.

Երկու ծայրերը: Պաշտօնագրեր: Սպանական հեռագիր
Պետերբուրգից: Մերտիչ կաթողիկոսի գիմնալը մինիստրին
և Նիկոլայ կայսրին: Պլե. էի նոր սպանալիքը: Հեռագիր
իշխան Գօլիցինին: Մերժողական պատասխան Թիֆլիզից:
„Խոնարհագոյն աղերս“ ուղղած ցարին: Մեղադրուղի բա-
ցատրութիւնը, ուղղած ցարի մինիստրին: Բռնաւորի
„վճիռը անդարձ է“ 42

ԲՈՂՈՒԹԻ ԶԱՅՆԵՐ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻՑ

Դէպի գաղութները: Խաբրիկներ երկրից: Ա՛հ ոխը և եկե-
ղեցին: Ո՞րն է հոգեբանական պատճառը: Միապետութեան
սխալը: Փաստեր: Չայներ Ամերիկայից, Բուլղարիայից,
Եգիպտոսից, Հնդկաստանից, Պարսկաստանից և Եւրոպայից. 60

ԹԻԻՐԱՔԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՅՆԸ

Առաջին տպաւորութիւնը: Յատույն ուստաց կառավա-
րութեան դէմ: Գաւառների ձայնը: Հոգեւորականութիւնը
արձագանք է տալիս: Փաստաթղթեր: Գիմնումն ուս-
տաց կայսրին: Յիշատակագիր 79

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿՆՆՏՐՕՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Վրդոված անգործութիւնը: Ի՞նչ էր խուցերի տրամա-
դրութիւնը: Աքումն և երկիւղ: Սրբազանի կարծիքը:
Դրսից եկող սպանալիքը: Անձանօթ այցելուն: Նոր ոգի:
Հոգեւորականների բողոքը: Կաթողիկոսական վերջին դի-
մումը 125

ՅԱՆՈՒՆ ՕՐԷՆՔԻ...

Տանջանք օրէնքի անունով: Զինւորները գիւղերում: Երէց-
փոխների հայածանքը և ականատեսի նկարագրութիւնը:
Ի՞նչ գտան գիւղական եկեղեցում: Պաշտօնական վաւե-
րաթուղթ: Իջմիածնի վանքի զանձարանը: Անարգարու-
թեան նոր էջեր 166

Գիւղական ժողովը: Պէտք է դիմել կօմիտէին: Գաղտնի
կօմիտէի նիստը: Շարժման սկզբնաւորութիւնը: Ազատու-
թեան ոգին: Աճող հասանքը: Փաստագրեր 182

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՑՈՅՑԵՐ

Ըմբոսացման նախանշանները: Զէնքով և արիւնով: Պլե-
վէի հեռագիրը և Գօլիցինի պատասխանը: Խաղաղ դի-
մադրութեան կոչը: Միաձև դործունէութիւն: Բողոքի
սկիզբը: Յայցեր մեծ քաղաքներում: Գաւառական ցոյ-
ցերը: Գիւղերի տրամադրութիւնը: Քաղաքական լւա-
ղումն 201

Տ Ե Ր Ր Օ Ր

Նոր սպեղանին: „Ներքին“ թշնամիները: Տերրօրական
հարւածներ: Հոկտեմբերի 14-ի փորձը Գօլիցինի վրայ:
Երկիւղի զառանցանքը: Տերրօր Անդրէեւիզի դէմ: Բօգու-
սլավիկ սպանութիւնը: Բրկով պատժւած: Նոր դէպքեր:
Սպանալիքի թագաւորութիւնը 251

ԴԷՊԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿ

Ստրկական անցեալը: Աղէքոսանք և աղերսագրեր: Ի՞նչ
էինք երէկ: Բողոքի շրջանը: Դէպի կռիւ: Գալիք օրեր:
Ազատութեան օրեր 269

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0397737

5233